

РАЖАББОЙ РАУПОВ

МАШҲУР КИШИЛАР ҲАЁТИ

**Ўзбекистон Республикаси
мустақиллигининг 14 йиллигига бағишланади**

Муаллиф

УСТУН

*роман-хотира
(иккинчи тўлдирилган наشري)*

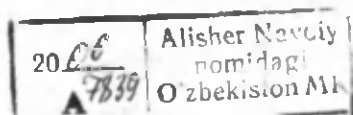
Тошкент - 2005

Р.Раупов. Устун. Роман-хотира (иккинчи тўлдирилган нашри).
Т., «Fan va texnologiya» нашриёти, 2005 й. 240 бет.

Ражаббой Рауповнинг «Устун» роман-хотирасининг биринчи нашри 2002 йил А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриётида чоп этилган эди. Шундан сўнг муаллиф асар қаҳрамони Ҳабиб Абдуллаев ҳақида уни яқиндан билган сафдошларидан кўплаб янги маълумотлар олди ва шу асосда асарнинг тўлдирилган иккинчи нашрини тайёрлаб, Сиз азиз китобхонларга армусон этмоқда. Асарнинг иккинчи нашри ҳам сизларга мазкур бўлади деган умиддамиз.

Минерал ресурслар илмий-тадқиқот институти илмий кенгашида тасдиқланган.

НД 32083
282

ISBN 5-86484-041-6

© Миролим Аҳмедов, 2005 й.

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2005 й.

АЗИЗЛАР!

Қўлингиздаги асар ҳақида нима дейиш мумкин? Гап Марказий Осиёда ҳозирги давр геологиясининг отахони - улкан тадқиқотчи, ҳайратланарли тақдир соҳиби Ҳ.М.Абдуллаев ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бораяпти.

Роман моҳияти, бу, Ҳабиб Абдуллаев инсоний феноменини илк бор ҳаққоний ва жиддий тушунишга қилинган ҳаракатдодир. Назаримда, муаллиф замон руҳиятини - чигалликларини ҳолатларнинг ўткир драматизми орқали кўрсатишга эришган. Асарда иштирок этувчи (персонаж)лар саноқли ва қаҳрамон фаолияти ҳам кенг кўламда тасвирланмайдди. Бундай вазифа қаҳрамонларнинг ҳаракатига юкланади. Бунди муаллифнинг муваффақияти, десак арзийди, албатта.

Ушбу асарни Ўзбекистон мустақиллигини бутунча орзу қилган, бунинг учун жонини ҳам аямаган халқимизнинг мард ўғлонлари-академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Ойбек босиб ўтган йўл ва чин маънода улар фаолиятини ўрганишнинг бошланиши деб биламан. Хулоса шуки, ёшларимиз бундай асарларга жуда ҳам чанқоқ. Нурли, озод ва қудратли келажакка интилаётган ёшлар ортида қолган тарихимизга назар ташласалар, ўқиб-ўргансалар – хулоса чиқарсалар, ўйлайманки, янада бойийдилар, маънан куч-қудратга тўладилар.

Тўрабек ДОЛИМОВ, академик

МУАЛЛИФДАН

Минг тўққиз юз тўқсон бешинчи йилнинг 31 март куни. Ушбу кун Туркистон саройида мустақил республика геологларининг касб байрамлари нишонланди. Маъданшунос Миролим Аҳмедов билан худди шу жойда учрашишга келишган эдик. Фурсат яқинлашган сари улкан сарой олди гавжумлашиб, бутун Тошкент, вилоятлардан вакиллар, фахрийлар тўпланди. Шунгача мен Ўзбекистон геологларининг бир жойда йигилганини кўрмаган эдим. Демак, биз қалам аҳли мамлакатимизнинг иқтисодий томирлари ҳисобланмиш конларда заҳмат чекувчи, заминимизнинг турли томонларига тарқаган кўп сонли «армия» ҳақида кам биларканмиз..

Ўйга чўмиб нари-бери юрарканман, бехос тепадан шундай бир овоз мени таъқиб эта бошлади:

- САМИМИЯТ ИНСОННИ ЮКСАЛТИРАДИ!

Овоз мингларча оломон говурини назар-писанд қилмай бошим узра гоҳ баландлаб, гоҳ пастлаб, қулогимга аниқ уриларди. (Мен бу ҳақида кўп ўйладим...) «Самимият инсонни юксалтиради!» – кейинчалик (ушбу асарни ёзиш жараёнида) ҳам менга таниш ўша овоз бошим узра жаранглаб турди.

...Ўшанда кутганим – Миролим ака билан учрашиб, таклифларини қабул қилдим, хуллас, мен академик Ҳабиб Абдуллаев ҳақида ёзишни ният қилдим.

Аллома ҳақида кўплаб хотиралар, илмий мақолалар, ёдномая очерклар ёзилган. Шунга қарамай дастлаб менга ўзбекининг жонкуяр-жонфидо фарзанди, садоқатли шаън ўғлони Ҳабиб Абдуллаев шахси, фаолиятини, умуман, олимнинг миллий кадрлар тайёрлашдаги хизматларини англаш учун икки йил керак бўлди. Ўтган фурсатда Ҳабиб Абдуллаев шахси мен учун қўл етмас осмон, чиқиб бўлмас чўққи каби юксала борди. Ҳайратланарлиси – бир вужудда тўпланган

гайрат, орзулар, ақлу фаросат, ўзига ишонч, миллий гурур, миллатга содиқлик, бутун иймон - булар бари қалам аҳлининг ақлини шошириб қўядиган фазилятлар эди. Буюк истеъдод сиймосини бадий тафаккурдан ўтказиш осон эмас. Шундай эса-да, мен ниятимга ишондим, ниятимга суяндим. Инсоф билан айтганда, Ҳабиб Абдуллаев фаолиятининг залворли юкини кўтариш ва бу юкни эсон-омон манзилга етказиш борган сари мушкуллашди. Иккиланишлар ғолиб келган чоғлар ёзиш ниятимдан воз кечсаммикин, деган ўйларга ҳам бордим. Шукрлар бўлсинким, дастлабки қўрқув-иккиланишлар ўтиб, сўнгги лаҳзалар мен учун ўзининг мўъжизакор эшикларини очди, гўё сеҳрли бир куч - имкон мени ҳамиша рағбат қанотида олиб юрди...

Хўш, бунгача-чи?

Бунгача, ушбу муқаддимани ёзаётиб эслаганим - аразли, тушкун бир ҳолда эдим. Назаримда менинг инон-ихтиёрим, имконим тўсилгандек эди. Қалам аҳли руҳиятида баъзан шундай ҳоллар ҳам кечадики, у гоҳида хафа, хурсанд бўлади, гоҳида ёлғизлик, чорасизлик гирдобига шўнғийди. Муҳими, вақт етиб, ҳаммаси ўтади. Секин-аста у ўз мувоzanатини тиклайди... Шундай дамларнинг бирида Ёзувчилар уюшмасидаги хизмат хонамга нотаниш бир одам кириб келди. У жуда сокин, мулоийм, ораста, нуроний киши эди. Танишдик. Бу, ўша - юқорида эслаганим, геолог Миролим Аҳмедов эди. У:

- Мен Ҳабиб Муҳамедовичнинг шогирди, ҳамюрти бўлман, - деб таъриф сабабини изоҳлади. - Илгари ҳам касбдошларингиз билан учрашиб, домламиз ҳақидаги материалларни йиғишда кўмаклашганман, натижа эса ... Мени тўғри тушунинг, ука, вақт ўтаяпти, биз - Ҳабиб Абдуллаевнинг шогирдлари у киши ҳақида бадий асар ўқишни истаймиз, биздан кейинги авлод домланинг кимлигини билсин, геологияда мактаб яратган, халқимизнинг обрўли олимини фарзандларимиз танисин. Менимча, Ҳабиб домланинг ҳаёти ибрат - китоб бўларли даражада қизиқ, мураккаб ...

Унинг сўзларини ҳайрат ила тинглаб турибман:

- Мен «Геология ва минерал ресурслар» давлат қўмитаси раиси номларидан вакил бўлиб келдим. Улар мендан жавоб кутади. Мана, қўлимда ёзувчиларнинг номлари ёзилган рўйхат, унда сизнинг номингиз ҳам бор, - дея Миролим ака қогоз узатди. - Қўплари билан учрашдим, таклиф маъқул, лекин, вақт, турли ташвишлар уларни банд қилиб қўйган. Сиз ёшсиз-ку, йўқ демассиз. Хоҳласангиз, сизга геологиядан сабоқ беришга ҳам тайёрман...

«Сиз ёшсиз-ку, йўқ, демассиз?» - ана шу бир оғиз сўз мени аниқ қарорга келишимга туртки бўлди.

Шу ўринда Миролим ака ҳақида икки оғиз айтгим келди. Оила, иш, тирикчилик синови, бу- ҳар бир оиланинг, ҳар бир эркагу аёлнинг елкасидаги азалий ташвиш. Ана шу зилзамбил юкдан ортиб, ўзгалар ташвишида куюниб юрган Миролим акани ҳадеганда тушуниш қийин, чунки сабр-қаноат, яхшиликка суянган киши тоқатли бўлади, у бировга хиёнат қилмайди, қатъийлик, ҳалоллик, садоқат, фидойилик каби шиорга айланган сўзлар уларнинг ҳаёт мазмунини ташкил этади.

Хуллас, ўшлик икки ҳамюртга қиёс излайман: бири - Ҳабиб Абдуллаев, академик, минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йилда вафот этган, иккинчиси - Миролим Аҳмедов, маъданшунос, олтмиш икки ёшда, ҳаёт. Икки ўртада мансабу манфаат отлиғ восита йўқ, сезганим - фахр, садоқат, меҳр... Ҳамюртлик туйғусини очиқ-ошкор эътироф этиш (агар кимдир шунга лойиқ бўлса), фахрланиш ўрнига, бу сўздан доимо эҳтиёт бўлишга интиланмиз. Миролим ака мени кун ора бир ҳамюрти билан таништиришдан чарчамасди. Атоқли олим, драматург Иззат Султон менга ёзилажак асар учун қимматли маслаҳатларини таклиф қилганларида, яна ўша - мададкор Миролим ака ёнимда эди. Сўнг гўзал Аравон қишлоғи билан танишиш, Ўшдаги машҳур Сулаймон тоғи манзараларини кузатиш...

Илк дафъа учрашганимизда Миролим аканинг, сизга геологиядан сабоқ бераман, деган гаплари шунчаки сўзмас - жиддий экан. Маъданшунослар гуруҳига қўшилиб, мамлакатимиз тоғларида яшадим... ва англадимки, тоғларда сир-синоат, гап кўп экан. Оллоҳ қудратини ҳис этиш учун тоғларга боқиш керак, ҳеч бўлмаганда тоғда бир кеча тунаш лозим... Ўшанда кўнглимдан рост ва ёлгон, манфаат ва нафс, садоқат ва хиёнат каби қиёслар кечди. Туғилгандан то умр поёнига қадар Оллоҳга бандалик, Ватанга фарзандлик умиди ила яшаганлар ичра чин фарзанд киму, тирикчилик аталмиш чалғитувчи, баҳонаталаб давронга қул бўлиб, қўл бўлиб ўтган ким?

Вақт, виждон бизга шундай синов йўлласса, билингки, бу синов эмас - имкон, дардимизга малҳам бўлғувчи, майишган елкаларимизни юкдан халос этгувчи чора. Ният қилдимки, ҳар кимга ҳам шундай чора насиб этсин. Юртимизнинг Ҳабиб Абдуллаевдек фарзандлари бор экан, улар бизга ҳамиша покланишга имкон берадилар, йўлсизга йўл, чорасизга чора бўлиб қайта дунёга келадилар.

Сўзим охирида шундай иқрорим бор: асарни бошлаш жараёни осон кечмади. Ўша кунларнинг бирида мени Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасининг раҳбариятига таклиф этдилар. У ерда гап дангалига кўчди:

- Бизлар, бу ерда маслаҳатлашиб, сиздан Ҳабиб Муҳамедович ҳақида роман ёзишингизни илтимос қилмоқчимиз. Мустақиллигимиз шарофати билан Ҳабиб Абдуллаев номи тикланди, 1992 йили Президентимизнинг қарорлари билан, фандаги улкан ютуқлари учун Ҳ.М.Абдуллаев номидаги «Олтин медаль» таъсис этилди. Биламиз, сиз геолог эмас-сиз, тоғу тошдан йироқ одамсиз, лекин сиз ёзувчиларда туйғу, тасаввур кучли! Сиз инсон ҳақида, ўз миллати, диёнати учун жонини аямаган инсон ҳақида ёзинг. Домла ўз даврининг хизматини қилиб, даврдан ўзган инсон. Домла ўз даврига хизмат қилиб, ўзбекнинг шаъни учун курашган инсон! Ҳаммамиз яхши биламиз, ўтган мустабид даврда

шахс амалда тан олинмас, шахсий ғалабалар, ютуқлар, кашфиётлар иложи борича умумлаштириларди. Лекин ўша пайтларда ҳам Ҳабиб Абдуллаев Шахс эди, ўз сўзи, эътиқодида мустаҳкам, мустақил, айтиш мумкинки, ўз миллатининг қалъаси, устуни эди... Ёзинг...

Бор гап шу. Менга шундай имкон-у, журъат бахш этган улуг ҳамюртларим даъватига суяндим: ёздим.

1996 йил. Ноябрь-Тошкент.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҚАНОТ

- Мушкул шароитда ўз олдига улуғ мақсадлар қўйган Ҳабиб Абдуллаевдан эшитган ва менинг ҳаслимда қолган ҳикматлардан бири: «УЛУҒ НИЯТЛАРГА ТЎҒРИ ЙЎЛДАН БОРИШ – АМРИ МАҲОЛ».

Москвага қисқа муддатда тўрт юздан ортиқ ўзбекни аспирантура ва докторантурага юборганда, Ҳабиб «ТЎҒРИ ЙЎЛДАН» бормадим, чунки Ўзбекистонда энг муҳим амалларда ўтирган шовинистларга бу иш ёқмас эди. Шовинистлар гафлатда қолиб, бу воқеадан кеч хабар топдилар... Кейин Ҳабибдан бу иши учун бешафқат ўч олдилар. Шу иши ва ўзбек халқининг манфаатларини кўзлаб қилган кўпгина бошқа ишлари учун Ҳабиб Ўзбекистон Фанлар академияси президентлиги вазифасидан қўққисдан олиб ташланди...

* * *

... Ўзбекистонда «иккинчи»лар яккаҳокимлиги мустаҳкамланиб, СССР аталмиш қудратли империянинг «демократия»га елимланган беозор - «байналмилал» усуллари синовдан ўтаётган пайт эди. Бошқарув тизимининг ҳуқуқ-имкони тўлалигича комфирқа ихтиёрига ўтгач, Ўзбекистоннинг асосий иши пахта стиштиришдек топшириқни бажаришга йўналтирилди. Халқнинг орзу-умиди, турмуш тарзи, оддийгина кун кўриш илинжи билан ўрин алмашди. Пахта сўзи ўзининг лугавий маъносидан чекиниб, сиёсат қуроли - тушовга айланди.

ПАХТА - СИЁСАТ - МОСКВА! - Республиканинг меҳнаткаш деб таърифланган катта-кичик аҳолиси ана шу формула - юк тўла аравани тинимсиз тортишга мажбур эди.

Ҳаёт шу тарзда давом этар, бир қарашда бу мамлакатнинг ички ишидек - оддий, таҳликасиз, гўё пахта, ер, сув сиёсати бундан ўзгача бўлиши мумкин эмасдек эди. Ҳар лаҳза тарихга кўчиб:

АДАБИЁТ ВА САНЪАТ -

совет халқларининг бунёдкорлиги ва халқлар дўстлиги мавзусини куйлар;

СТАТИСТИКА -

совет турмуш тарзидаги ақлни шоширадиган афзалликни қайд этар;

КОМФИРҚА ҚУРУЛТОЙ ҚАРОРЛАРИ -

қоғозларда эса Совет халқларининг тенглиги акс этарди ...

Юқорида аслаганимиз, «иккинчи» Ўзбекистон Марказқўмининг иккинчи котиби Ефим Николаевич Мельников республикага социалистик тенглик, биродарлик ғояларини сингдириш, ўзбек халқига оғаларча ёрдам ва раҳбарлик қилиш учун жўнатилган «арбоб» эди. Аини кунларда фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев билан Иккинчи котиб Мельников орасидаги пинҳон кечган узоқ йиллик тўқнашув яна ошкор тус олди. Иккинчи билан «оши пишмаган» ҳар қандай лавозим эгаси қамалиб ё ўлиб қутиларди. Давомли жанжал натижасидан хабардор Марказқўм аъзолари сукут сақлар, кимсан — Мельников, чекланмаган сиёсий ҳокимиятга эга Иккинчи, Абдуллаевдек маҳаллий кадр билан бу қадар узоқ курашмаган, Ўзбекистонда ким бўлишидан қатъи назар, у ҳар қандай зўрни букишга, иродасини синдиришга қодир эди.

Мана саккиз йилдирки, у коммунистик жазо халтасидаги синалган айбларни бирма-бир ишга солиб, Абдуллаевга чоҳ қазийди...

Куни кеча у аини туш пайтида Ҳабиб Муҳамедовични ҳузурига чақирди. У ҳеч маҳал тушлик вақти бировни қабулига чақирмас, чақирса-да, ҳаловатли тушлик нашъасини тотгунича яқинига йўлатмасди. Унинг «иккинчи» лавозимини эгаллаганидан бери ерлик қадим подшоҳлар урфига тақдидан ўргангани - хос хонаю сархил мевалар, кўкатлар, газаклар, сара миллий таомлар тўла ҳашаматли дастурхон эди. Тез фурсатда якка ҳокимлик жиловини қўлига олгач, ишончли ҳамсуҳбат даврасида ўзбек дастурхонига бўлган иқдорини шундай ошкор этди:

«...урсанг-да, сўксанг-да барибир, сени аяйди. Яна, ўртада ҳеч гап ўтмагандек, дастурхонига таклиф этади. Гинаси йўқ бу халқнинг! Бунча сабрли бўлмаса бу халқ! Мени, сен - дўстим Жўҳад Кабулидзени дастурхончи ювошларга йўллаган ўртоқ Никита Сергеевичга раҳмат, Жўҳад, ол, азизим, шунинг учун ичайлик, омад учун! Агар худо кўрсатмасин, бошқа жойга, айтайлик, Кавказга, сенинг юртинга тушиб қолганимизда, бу қадар яйролмасдик, Жўҳад, яйролмасдик. Кўз тегмасин, сен билан менга осон, истасам, ҳар лаҳза пойимда эгилган сон-саноқсиз тилсиз, гунг-соқов бошлар, мен фақат уларни сўкиб, ҳақоратлаб, камситиб чарчайман! Улар эса жим, - Мельников навбатдаги қадаҳни симириб, лабини кўрсаткич бармоғи билан артди-да, гапида давом этди. - Баъзан қўрқиб кетаман, ўтирган ўрним, кўрганларим - бари рўёдек, тушдек, улар - ўзбеклар - саҳнада худди муте, қўрқоқ қул ролини ўйнаётгандек туюлади.

Худо ҳаққи, Жўҳад... бир кун уйғонаман-да, саҳнани тарқ этаман, қаршимда қул эмас, ҳақиқий ўзбеклар пайдо бўлади. Улар - Темур авлодлари мендан ҳақ-ҳуқуқ, эрк талаб қилишади. Нечундир титрайман, олдинги журъатим йўқ, суянган курсим, партия қудратини сезмайман, улар ёрдамга келмайди, аксинча, мендан қочади...

«Бас, сен режиссёр эмас, сиёсий раҳбарсан, ақлингни йигиб ол, Ефим! - Яқин дўсти Жўҳад Мельниковни кескин огоҳлантириб, вақтида ҳушёрликка чақирди. - Сенга бундай романтик тост ярашмайди. Биз реалистлармиз! Билиб қўй, боя сен хато гапирдинг, сенга осон бўлса бордиру, аммо менга осон эмас...»

Абдуллаев унинг машҳур баднафслик одатини билса-да, барибир, чақирилган муддатда қабулхонасига етиб борди. Ким билсин, балки аразни унутиб, иш юзасидан чақиргандир, ҳар қалай унга ишониш қийин...

Ёрдамчининг:

- Ефим Николаевич бандлар, муҳим масалани муҳокама этишяпти, - деганига ишонмади. Йигитнинг кўзларига ёлгон сўзлаясан, дегандек тикилиб турди. У хижолатли кулимсираб:

- Сиз жиндек кутиб тураркансиз, чой ичасизми ёки қаҳва буюрайми? - дея илтифот кўрсатди.

Абдуллаев унга миннатдорчилик билдириб, ҳеч нима ичмаслигини айтди.

Ўн, ўн беш дақиқа ўтди ҳамки, ҳеч кимдан садо чиқмади. Ўриндиққа қулай ўрнашиб олган Абдуллаев ўзини анча босиб олиб, ўйлай бошлади. «Орамиздан нима ўтган эди ўзи, Ефим билан нимани талашаяпман? Мен танлаган фан - геологияни, у эгаллаган мансаб - иккинчи котибликни на Ефим ва на мен ўйлаб топганмиз. Мешинг ўзбеклигим, Ефимнинг руслиги - миллат-да, ихтиёрдан ташқари. Сиёсат талаби билан, у вақтинчалик Ўзбекистонда ишлаётган экан, мени камситишга ҳаққи борми?.. Ўртамиздаги фарқни у мансаб ёки илмда эмас, қарамликда деб тушунади.

Умумий давлатимиз ҳисобланмиш Совет Иттифоқининг барча қонун-ҳужжатларида ёзилган эрк, адолат сўзини қачонки, ўрнида ишлатсанг, шу кундан сен ётсан - душман! Ҳамма бало шундаки, бу сўзларни фақат ўқиш учун ёзганларнинг мақсади ошкор бўлиб бормоқда. Ефим иккимиз талашган «мерос» - аслида шу! Миллий туйғу, орият, тил- улар яшаётган қасрларини аллақачон ушбу туйғулар устида тиклаганлар. Афсуски, буни дунё билса-да, бизникилар билмайди, билишни ишташмайди. Елкасига ботиб бораётган зулм гошларини силкитиб ташлаёлмайди, қаршилиқ кўрсатишга ожиз... Фитрат соғинган журъат, Қодирийнинг иймони қани,

Чўлпон куйлаган Ватан қани?... Э, воҳ, бизлар йўригини йўқотган халқмиз. Темурдан сўнг биз йўриқсиз, бошсиз бўлиб қолдик...» у шошиб ўрнидан турар экан, осийлик девор соатга, сўнг ўзининг қўл соатига қараб олди-да:

- Ортиқ кутмайман! - деди ёрдамчига. - Абдуллаевнинг юз-кўзлари қизариб, жигарранг тус олди-да, рақибини ўзбекчалаб сўкди.

Ёрдамчи унинг ўзбекча «сийловини» ичида такрорлаб, боғ чай-қаб қўйди.

Бу даргоҳда ҳали ҳеч ким Мельниковни сўкиш у ёқда турсин, кўзига тик қарамаган, ҳамиша иззатини жойига қўйиб, чўчиб туришган.

Ўшанда Ефим Николаевич уни атай қабул қилмаган, махсус ошпазлари пиширган бедана кабобни лаззатланиб чайнар экан, осийлик қайсар номдорни куттириб хуморидан чиқмоқчи, нари борса, икки ҳафтага чўзиладиган жангни поёнига етказиб, сўнг мутлақ галаба напидасини сурмоқчи эди.

* * *

...Ҳабиб Абдуллаев кечаги сохта таклиф тафсилотини унутиб, бир неча филолог олимларни чақириб, янги «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаlining босилажак биринчи сонини муҳокама этарди. Президентнинг хизмат хонасида тўпланган тилчи ва адабиётшунослар ўз журналларига эга бўлишларидан мамнун кўринсалар-да, айти пайтда уларни ҳаяжон ва хавотир қамраган, ишнинг оқибати нима билан тугагини ҳеч ким билмас эди. Чунки ҳар бир янги нашрнинг Москва рухсатисиз чиқарилмаслиги кундай равшан. Абдуллаев темир тартибни четлаб ўтиб, бутун маъсулиятни ўз бўйнига олиб, янги журнал ташкил этишга буйруқ берди.

У журнал таҳрир ҳайъати ёзилган рўйхатни кўздан кечирди-да, Ойбекка узатиб:

- Сизларга ишонаман, - деди. - Ҳеч қандай хавотирга ўрин йўқ, дадил бўлинглар! Абдуллаев шу курсида ўтирган экан, фанимиз учун зарур нашрга бировдан рухсат сўрамайди. Биз ҳукуматга қарши яширин ғарақа эмас, ўзбек тили ва адабиёти тарихи, назариясига бағишланган илмий журнал чиқармоқчимиз. Қоғоз, босма-хона, жамики харажатлар академия зиммасида, сизлардан талаб қиладиганим - аҳиллик, ҳалол хизмат...

Телефон жиринглаб, Абдуллаевнинг сўзи бўлинди: у вазминлик билан дастагни кўтариб қўлогига тутди:

- Абдуллаевман, - у бир неча сония жим турди-да, - Ефим Николаевич, сиз билан тортишишга тоқатим йўқ, - деди. - Кеча Марказқўм аъзоси сифатида хонангизга тўппа-тўғри киришга ҳаққим

бор эди, лекин кирмадим. Эшитаюписизми, кирмадим, - Абдуллаев тагин сукут сақлади, чамаси у суҳбатдошини тинглаётган эди.

- Яхши, бораман, аммо, бу гал кутиш имконини сизга қолдираман, жиддий масала устида кенгашланмиз, тугасин, йўлга чиқаман, - у дастагни қўйиб қаршисидагиларга бир қараб олди-да, индамай дераза олдига келди. Шу алфозда кўчага тикилиб, сўнг хонани хотиржам айланди. Ўз-ўзига гапиргандек сокин:

- Ҳамиша, ҳамма вақт сотқин, қўрқоқларга дуч келаман, - деди. - Улар кўпинча панадан тош отишади. Аммо, бугунгисига тан бермай иложим йўқ, жуда тезкор «ишлабди». Қачонки, эзгу бир ишга қўл урмай, кушандаси ўзимиздан чиқади... Агар, билсанглр эди, ана шу ўзимизникилар учун мен ҳар нарсага тайёрман, ҳатто... жонимни...

- Бас, айтманг, айтманг! - Уни ҳайрат билан тинглаётган Ойбек бехос ўтирган курсисини орқага суриб қаддини ростлади. У шошилинч турар экан, бу билан гўё дўсти Ҳабибнинг оғзидан чиқибоқчанг соладиган ўлимнинг олдини тўсмоқчи бўлди. Даврадагилар бир Абдуллаевга, бир Ойбекка қараб, икки ўзбек алпининг бири-бирига нақадар мос, фидойилигидан ҳайратга тушиб, кўнгилларида ғурур туйишди. Ҳали Ҳабиб домла тирик экан, ҳали Ойбек мунофиқликка қарши бутун заковати, қалби ила курашишга шай экан, ўзбекнинг араваси лойга ботмайди.

... Абдуллаев йиғилганларга жавоб бериб, Ойбекни олиб қолди. Хонани сукут қамради. Улар ҳамон тик туришар, сўзсиз сўзлашар, ҳаётда, фанда, сабру тоқатда ўхшашлик - қисматдошлик иккисини мустақкам ришталар билан боғлаган эди. Абдуллаев оҳиста келиб, дўстининг елкасига қўлини қўйди:

- Ойбек ака, - деди ҳоргин овозда, - Мельников билан жангимиз поёнига етган кўринади. У мен билан шунчаки пўписа эмас, чинакамига жанг бошлаган. Мельниковлар эгасига шунчалик содиқки, на муросани, на андишани билишади. У ҳеч кимни тан олмайди, улут миллатчилик қон-қонига сингиб кетган.

Ойбек биродарининг сўзини тинглаб турди.

-Ваъзан қоним қайнаб, ўша малланинг оғзига жилов солиб, миниб хуморидан чиқгим келади. Устига қоплаб пахта юкласам, дейман! Ойбек гулдираб кулди.

- Рост, унга худди шундай, тўпори усул кор қилмаса, бошқаси писанд эмас! Сиз ёзувчисиз-да, у билан тўқнашган кезларингизда, сўкишмагансиз, сенсираб ҳовуридан туширмагансиз. У ҳар гал мендан баланд кела бошласа, дарров сенлашга ўтаман, пастга тушади.

Ойбек сукут-у, кулгиси билан дўстининг чарчаган асабларини бир зумга бўлса-да, чалғитди. Абдуллаев бироз енгил тин олиб,

ҳамроҳини ўтиришга таклиф этди. Қарама-қарши ўтирдилар. Бу гал Ойбек сўзлади:

- Ҳабибулла, шу кунгача қисматда борини кўрдик, энди, қолганига ҳам тайёرمىз. Боя жуда тўғри айтдингиз, Мельниковлар эгасига содиқ, қолаверса, тарбияси, кўрсатмаси, шундай. Мен уни аллақачон тушунганман, ахир у сизни, мени нишонга олмай кимни нишонга олсин? Бу, унинг вазифаси, еб турган нони-ку, ахир! Айтишингиз мумкин, индамай мутеликка қоришиб юраверамизми, деб, йўқ, сизнинг ишларингиз, босаётган ҳар қадамингиз - жавоб, чора! Ҳа, чора, биз даъвосини излаётган дардга бундан ортиқ малҳам йўқ...

- Қойилман сизга, адиб, қойилман, - Абдуллаевнинг чеҳраси очилиб ҳазиллашди, - сиз ёзувчиларда инсофу диёнат кучли-да, ашаддий душманамни бир пасда дўстга айлантирдингиз...

Ойбек ҳазилга ҳазил билан жавоб берди:

- Шиоримиз шундай: «Яшасин дўстлик, биродарлик!»

- Э, ҳа, ана энди сиёсий жиҳатдан пишибсиз! Ёзувчилар уюшмаси раислигига муносиб номзод яна ўзингизсиз! Борганимда «Тегирмончи»га айтайми? - Мельников ўзбек зиёлиларини сиёсат тегирмонидан ўтказа бошлагач, Абдуллаев томонидан «Тегирмончи» номини олган, у ҳозир шунга шаъма қилаётган эди.

Ойбек дўстининг ҳазилидан таъсирланиб, аввал, икки қўлини «таслим» дегандек баланд кўтарди-да, сўнг «қуллуқ, раисликдан тўйганман» маъносида қўлларини кўксига босди, хиёл бошини эгди.

Улар хонадан хуш кайфиятда чиқдилар.

* * *

Мельниковнинг чақируви дўстларни вақтинчалик ажратса-да, йўлда Ҳабиб Абдуллаев ҳаёлан Ойбек билан бирга эди. У Марказқўм биноси томон пиёда кетар, Ойбек академия президентининг хонасида эмас, ташқарида - баландда туриб, бутун Тошкент бўйлаб ҳайқирарди:

«- Сизнинг ишларингиз, босаётган қадамингиз - жавоб, чора! Ҳа, чора, биз даъвосини излаётган дардга бундан ортиқ малҳам йўқ!»

«Шошқалоқлик қилдим, негадир у билан ҳазиллашгим келди. Ойбекни тинглаш керак эди... Биз давосини излаётган дард, - Абдуллаев Ойбекнинг сўзларини бот-бот такрорлар, уни таниб, ёнидан салом бериб ўтаётганларни кўрмас, эшитмас эди. - Топиб айтди, озодликнинг бугунги исми - дард!»

У Марказқўм биноси ёнидан ўтиб кетди.

«Ҳамманинг саркарда бўлиши шартмас, деди. Уларни қурол билан енгиш мушкул, деди ...» - у ҳамон Ойбекнинг айтмоқчи бўлган гапларини ҳаёлан такрорлаб борар эди.

«Сиз ҳақсиз, биродар! Биз ҳар соҳанинг очқич нуқталарини ағаллашимиз шарт! Шошилиш керак! Ўтаётган куннинг ҳисоб-китоби бизнинг зиммасида! Қани эди, сиз айтган «дард» муждасини башорат қилгувчи топилса...агар, у жон сўраса, жонимни берардим! Аммо ўша кун қачон келади, ўша кунни тасаввур қилиш мумкинми?...»

Мельников рақибини сукут билан қаршилади. У ҳар галги Мельников бўлса-да, бугун жанг услубини ўзгартиришга қарор қилди. Узоқ йиллик тортишув ҳамонки Абдуллаев фойдасига ҳал бўлаётган экан, у энди бўлак усул танлашга мажбур. Ҳомийлар қўлладими ёки хорижга чиққан ном - обрўсими, нима бўлганда ҳам юртидан қадами узилмай турибди. Тезроқ қадамини узиш керак, қулатиш керак Абдуллаевни, у жуда хафли. Уни ўз ҳолига қўйиш, вақтни бой бериш янада хавфли. У ҳар сонияни ўзбек манфаатига бўйсундиришга қодир. Биз чақираётган мутахассисларни хушламайди, у ёқда - Москвада ҳам унинг ўзига маъқул одамлари бор, керагида таклиф қилади, режаси амалга ошгунча ишлатади, сўнг қарабсизки, «ҳурмат» билан чақирилган «меҳмон» - нафақахўр: ўрнида эса Ҳабибнинг шогирдлари - ўзбеклар..

Ҳа, жуда пухта ўйланган режа бу! Илм аҳлига бош бўлиб, атрофига катта гуруҳ тўплаган. Ҳар қанча бекитмасин, орасида бизга хизмат қиладиганлар ҳам топилади. Барининг кушандаси ёнида юрибди. Ойбекдек алломасига топилган кушанда Абдуллаевга топилмайдими?! Топилади! Бундайларни кўпайтириш керак, рағбатлантириш керак. Улар бизнинг қўл-оёқ, қулогимиз, эгарланган оптимиз бўлиши керак! Мана, қўлга тушди, - у ўзидек сукутга чўмган Абдуллаевга зимдан қараб, - учқур жийрончамизнинг хизмати бу! - деди. - Баракалла, Мельников, зўрсан, ўзининг номини ўзига ушатгин-да, раҳматни сен зшит, Мельников, сен! Бу сенинг ички шioriнг, партиявий услубинг бўлсин!..»

Дилдан тилга кўчмаган фикрлар жанги давом этар, ҳар икки «жангчи» ўзининг сўз қуролига ишониб, бир-бирини аёвсиз саваларди.

«Ефим дегани жуда ҳаддидан ошди-да, у мени индамай енгмоқчи, сукутидан шайтоннинг нафаси келади-я! Ўртамизда миллат аталмиш тоғдек таянч ва унинг манфаатлари бор экан, биз ҳеч қачон келишолмаймиз. Мельников ўзини қонуний хазинабон деб билади. Мен эсам тошу тарозини тенг бўлишини истайман. Республика ўз раҳбари, Конституциясига эга, номи Ўзбекистон бўлса-ю, яна иккинчилар етагида қадам боссак. «Юқорининг талаби», «Катта оғамиз» ибораси ёзилмаган қонун шаклида онгимизга сингиб бо-

ряпти. Республикалар бўйлаб тарқалган Иккинчилар Москва сиёсий шартларининг ҳосиласи-ку, ахир. Тарихан шундай - Мельников сунган мафкуранинг мақсади зўравонлик! Улар зўравонлик қиличини қўлдан ташламас экан, бизга кун йўқ, имкону журъатимиз қамалда. Қўрқув ҳукмрон юртнинг фарзандлари ўзлигини унутади, чатиштирилган авлод шаклида пайдо бўлиб, азалий одатлардан воз кечади, яшаш, фикрлаш тарзи ўзгаради.

Миллатлар тақдири устида ўтказилаётган синовнинг охири хатарли. Ҳеч замонда бир миллат иккинчи миллатга ўз номи, қиёфасини ихтиёрий бериб қўймаган. Ном, шакл-шамойл, тил - бу, ҳар бир халққа Оллоҳ томонидан берилган инъом...»

- Қулоғим сизда, Ёфим Николаевич, - ниҳоят жимликни биринчи бўлиб Абдуллаев бузди. - Сукутимиз узоққа чўзилди, тинчликми?

Мельников Абдуллаевнинг сўзларига гўё бепарводек секин ўрнидан турди-да, хона бўйлаб беш-олти қадам юрди ва қайтиб жойига ўтирар экан, қатор телефонлардан бирининг дастагини кўтариб, тезда жойига қўйди-да:

- Ўртоқ Абдуллаев, - деди. - Қачонгача ўзбошимчалик қиласиз?! Президентлик лавозими сизга яширин фаолият билан шугулланиш кафолатини бермайди. Фан тараққиёти ниқоби остида миллатчилик, гуруҳбозликни авж олдиришга йўл бермаймиз! Бизда ҳамма нарса очиқ, маслаҳат тарзида, кенгашиб, сўраб ҳал этилади. Сиз тилми-ей, адабиётми, аллақандай тарихга бағишланган хуфиёна журналлар, илмгоҳлар очиш пайдасиз! Республикада маданий инқилоб ясаб, совет ҳукуматини қулатмоқчимисиз?

Буюк Ленин тилини Иттифоқ халқлари ўз она тили ўрнида қабул қилишаётган бир пайтда, Сиз, қай журъат билан байналмилал Ленинча сиёсат йўлини тўсмоқчи бўласиз, жавоб беринг!

- Ўртоқ Мельников, - деди Абдуллаев босиқлик билан, - хайриятки, ҳимоянгизда Ленин, байналмилал деган сўзлар бор. Тасаввур қилинг, агар бу сўзлар бўлмаганида ҳолингиз нима кечарди, менимча, Ўзбекистонни харитадан ҳам тополмай ўтиб кетардингиз ...

- Ҳаддингиздан ошаяпсиз, академик!

- Сўзимни бўлманг, Ёфим Николаевич! Наҳотки, сиздек арбоб, муддаосини шу тарада етказса? Юқорида санаганим - сизнинг сунчиқ сўзларингиз ва яна талай ҳимоя воситаларингиз бор. Мен нима қилай? Келинг, бир зум пастга тушиб, сиз иккинчиликни, мен президентликни унутиб гаплашайлик. Розимисиз? - Абдуллаев суҳбатдошига қатъий тикилиб турди.

Мельников тўнг қиёфада жим турарди.

- «Яширин фаолият», «Миллатчилик», «Гуруҳбозлик» «Хуфиёна илмгоҳлар...», ахир, бу айблар бир кишига қўплик қилмайди-

ми? Ушбу сиёсий калтакларнинг ҳар бири юзлаб «айбдор»ларга бас келади-я! Шафқат қилинг, ўртоқ Мельников, «айбим»ни тан оламан. «Айбим» - юртимни дейман, шу тупроқ, шу номга боғлиқ виждоним ҳаминша пок бўлсин дейман.

Сизга етказишган тил, тарихга келсак, ўзбек тили, адабиёти биз учун «аллақандай» эмас, муқаддас тил ...

- Етар! - деди Мельников чап қўлини кўтариб, - сизни кўп тингладим, эрк бердим ва ишондимки, сиз ўзгармайсиз, мафкурангиз ёт, бизга бегонасиз!

- «Ўртоқ мусулмонлар! Шунинг билингики, биз сизларнинг катта оғавғимиз! Сиз кичиксиз ва тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак!»* Биласизми кимнинг сўзлари бу? - Абдуллаев иккинчига синчковлик билан тикилди: Мельниковнинг қиёфасида ички гурур, севинч ифодалари пайдо бўлди.

- Туркистон халқ комиссарлари советида махсус топшириқлар бўйича нозир, ўлка Шўролар ҳукуматининг аъзоси Успенский қурултой минбарида шундай нутқ сўзлаган. Орадан қирқ икки йил ўтибдики, сиз - Мельников билан Успенский ўртасида фарқ сезмаяпман.

- Тарихни титкилаш менинг зиммамга кирмайди, - Мельников аждодлари жасоратидан мамнун жилмайди. Сиздек «зукко» олимларнинг иши бу! Ўртадаги фарққа келсак, сиз, сизга ўхшаган аждодлари босмачи ўтган, аламзадаларгина ўзгармаган! Совет Иттифоқи фуқароси бўлишдек шарафли номга нолойқсиз! Кимнинг кимлиги энди аёнди? Барига жавоб берасиз, вақт етди...

Мельников Абдуллаевни жинойт устида ушлагандек ўзини голиб ҳис этди. «Гапир, яна қандай сўзинг қолди» дегандек, нописанд кутди.

Абдуллаев сиздики, Мельников соатлаб асабларини қақшатишга тайёр. Бу унинг суюмли иши. Аммо, вақт ўтаяпти. Жазоласа жазоламайдими? Кун ора гуноҳкор, жинойтчисан, деб эғовлаш унга ҳузур бағишлайди. Тўплаган далилларида кўнгли тўлмаяпти, йўқса, у чўзиб ўтирмасди. Хўш, нима қилиш керак, этак силкиб чиқиб кетса, нафсоният йўл бермайди, айтишиб ўтириш эса жонига теги. Касофат, режалаштирган ишларнинг белига тепди-я! Майли, кўнгил гаш бўлиб кетгандан кўра, у билан айтишган маъқул. Эҳ, расмий тўсиқлар бор-да, йўқса, у билан муштлашган маъқул...

Мельников лаҳзалик сукутни ўзича баҳолади:

- Сиз ўйлайсизки, ўртоқ Абдуллаев, катта унвону аъзоликлар, мукофотлар мени асрайди деб. Йўқ, янглишасиз, сизгача ҳам кўп машҳурлар ўтган! Улар ўз оёқларидан осилди. Чунки, улар Со-

* К.Я.Успенскийнинг Туркистон ўлкаси шўроларининг 1918 йил январда бўлиб ўтган IV Қурултойида сўзлаган нутқидан.

вет Иттифоқининг душмани эди. Сиздек раҳбарлик ўринларини эгаллагач, мақсадлари тезда ошкор бўлди. Икромов, Хўжаев... яхши биласиз-а, уларни?

- Ҳа, албатта. Улар ҳақида ўз фикримга эгаман. Улар даврнинг қурбони бўлишди. Афсуски, бугун уларнинг ўрнини босадиганлар кам.

- Нега энди? - Мельников кинояли жилмайди. - Сизчи, сиз? Илмий ишларим билан жаҳонни забт этдим, деб ўйлайдиган Абдуллаев-чи? Ахир сиз ўзингизни уларнинг гоаявий меросхўри деб ҳисоблайсиз-ку, шундай эмасми?.. Сизларга ишониш қийин, сизлар ўзгараяпсиз, ҳар эгри қадам ортида ким тургани бизга аён... Майли, бугунча етар, ўйлайманки, мен сиз билан баҳслашмадим, бу жой - мен ўтирган курси, - Мельников столни чертиб қўйди, - институт кафедраси эмас. Мен баҳслашмайман, танбеҳ бераман, огоҳлантираман... шунда ҳам ҳушингизни йиғмасангиз...

- Отаман, осаман, хуллас, жазолайман, шундайми, тўғри англабманми, Ефим Николаевич? - тортишув чўзилган сари Абдуллаевнинг юраги гашланди, лекин гапирмасликнинг-да иложи йўқ эди. Назарида на тергов, на баҳсга ўхшамаган фурсат ўтган сари маъносини йўқотиб борарди. Очиқ-ошкор пўписа-ю қўрқитишга чоғланган Мельников, албатта, вақт кутяпти, лекин у кутган фурсат ҳали етмаганга ўхшайди...

- Дуруст, ўртоқ Абдуллаев! - Мельников ҳамон баланддан келиб мийғида кулиб ўтирарди. - Ўттиз еттинчи йилларда судда ҳамюртларингиз гуноҳларини тан олишгач, ўзлари ўзларига жазо сўрашган. Боя мен сизни бекорга уларнинг гоаявий меросхўри деб айтмадим. Сизда гап кўп!

Абдуллаев истаса «Тегирмончи» сиёсий «маъруза»сини давом эттиришдан чарчамасди. «Соқовнинг охири» тингла» деган гап бор. Аммо Мельниковни охиригача тингланг оғир. Бирор чорасини топиб, бугунги «панд»ни тугатмаса, охири жанжалга айланиши ҳеч гап эмас. Шундай чора топсинки, у бутунлай гантиб қолсин.

- Ефим Николаевич, - деди Абдуллаев қадрдон дўстига мурожаат этаётгандек сенсираб, - агар, йўқ демасанг, менда таклиф бор.

Абдуллаевнинг гап оҳанги уни чиндан ҳам ажаблантирди. Кўзларини катта очганича академикка қараб қолди. Абдуллаев чўнтагидан ёнғоқдек ялтироқ тош чиқариб, Мельников томон чўзди-да:

- Биласанми, бу нима? - деб сўради.

Мельников олтин ранг тошга тикилиб беихтиёр ўрнидан туриб кетди. «Олтин-ку!» - дафъатан хаёлидан шу сўз кечди.

«У мени пора билан аврамоқчи, агар чиндан ҳам олтин бўлса, арзийди, қойил, топган чораси мурасага арзийди... Ахир, калтабин Файзуллеси ҳам Совет ҳукуматига яқинлашиш учун отамсрос ол-

тинларини қўш-қўллаб топширмаганмиди? Фақат, фарқи шундаки, у ошкора - расмий тарзда топширган эди. У сиёсатчи эди, хушёр эди...»

Мельников ўзини босиб Абдуллаевнинг чўзилган қўлидан кўзларини олди. Қайта жойига ўтирар экан, ялтироқ нарсани секингина столи устига қўйишини кутди.

Абдуллаев гўё ҳеч нима сезмаган каби пирит минералини чўнтагига солди-да:

- Менда таклиф бор, - дея Мельниковнинг кўзларига қараб тураверди, гапирмади.

Мельников безовталаниб, нима дейишини билмай ичида сўкиниб қўйди: «Нима демоқчисан, галварс, гапирсанг-чи тезроқ!»

Абдуллаев муддаосига эришди: шу топда Мельников чўнтагидаги оддий пирит минералини олтин чамалаб, тезроқ ўзиники бўлишини бетоқат кутаётганидан завқланди. «Ана энди ўзингга ўхшадинг, Мельников! Москва олисда қолиб кетди. Партия олисда қолиб кетди... Катта оғам Мельниковнинг кўзлари эса менинг чўнтагимда!»

- Агар, йўқ демасанг, Ефим Николаевич, эртага сени тоққа олиб чиқаман.

Мельников Абдуллаевнинг муддаосини тушуниб-тушунмай жим тураверди.

- Шунда иккимизга ҳам осон кечади. Ахир сен меҳмонсан, - дея Абдуллаев Мельниковни бегоналигига шаъма қилиб, уни буткул додиратиб қўймоқчи эди.

- Меҳмон эмас, сиёсий раҳбарман, буни асло ёдингдан чиқарма! - Мельников қатъий эътироз билдирди.

- Тўғри, шундайку-я Ефим Николаевич, аммо, жуда қувлигинг бор-да! - Абдуллаев овозига қувноқ тус берди. - Кел, бу ҳақда тортишмайлик, эртага мен билан тоққа чиқасанми? Розилигингни кутаяпман.

Мельников гап нима ҳақида кетаётганини ўзича тахмин қилди.

«Сен Ўзбекистонга меҳмон, бугун бор, эртага йўқсан, шундай экан, мен билан тортишма, яхшиси, у ёқда, тоғда чўнтақларингни олтингга тўлгазиб, хурсанд қиламан, демоқчи ... Ишонса бўладими унга ё менга тузоқ қўймоқчимиз? Аммо, таклифи чаккимас, ўйлаб кўриш керак. Ҳар эҳтимолга қарши, ортимдан қўриқчиларим боради. У мени тўрға тушироқчи бўлса, ўзининг гирибонидан оламан. Агар мурасаси чин бўлса, унда Абдуллаевдан фойдаланиш керак...»

- Ефим Николаевич, нега жимсан? - Абдуллаев кутилмаганда ҳужумга ўтди. - Ўштитяпсанми, шунда иккимизга ҳам осон кечади. Биламан, сен ҳали-вери шаштингдан тушмайсан, яхшиси, ўзбекининг кенг даласига чиқайлик-да, мен билан хоҳлаганингча сўкиш, кучинг етса муштлаш!

«Ҳали шундайми? Сен мени билмас экансан, Абдуллаев!» - Мельников икки жағини маҳкам босди, чакка томирлари бўртиб чиқди.

- Абдуллаев, - деди у қатъий. - бугунги ҳазилингни ёзиб қўй, эсингдан чиқмасин, бу сенга жуда қимматга тушади! Энди эса бўшсан!

Абдуллаев эшик томон йўналар экан, Мельников:

- Тўхта, - деди. - Дўстинг Ойбекка салом айт! - у Абдуллаевга тақлидан жумбоқли гапириб, рақибини танг ҳолда чиқариб юбормоқчи бўлди. Қолаверса, ҳали унинг отилмаган «ўқ»лари бисёр. Мельников ҳеч кимдан енгилмаган. Абдуллаевнинг ҳовлиқишига йўл бермайди, жанг қандай бўлишини у билиб қўйсин.

- Ҳа, айтгандай, янги қўшни билан табриклайман, - у хотир-жам сўз қотди, - эртага улар сеникига кўчиб ўтишади. Ўйлайманки, қароримиз ватанпарвар олимни маломатдан асраб қолади. Ўй-жой танқислиги даврида, кимсан - Абдуллаев етти квадрат метр ошиқча уйда яшаса, яхшимас. Бунинг устига сен раҳбар, коммунистсан! Гарчи, сен бу ҳақда ўйламасанг-да, партия сенинг шайнингни ўйлайди. Майли, бу гал ҳам сени аяймиз...

Абдуллаев бурилган жойида тўхтаб қолди. «Нечун у Ойбекни тилга олди? Демак, Мельниковнинг қора рўйхатида Ойбек ҳам бор экан-да! Тушунарли, ҳазилим жон-жонидан ўтиб кетди. Ниҳоят, олтин кучини кўрсатди! Энди у қутиради, дуч келган жойдан қопади».

Мельников рақибини аллақачон яраланган ҳисоблаб, полга гурсиллаб қулашини кутар ва сўнгги ўқларини жанг охиригача моҳирона асрай олганидан мамнун эди. У кўзларини ярим юмиб, ўзини курси суянчигига ташлади. Ишорали телефонга қўл узатиб, дастағни қулоғига тутди: симнинг нариги томонидан хизматга шай турган ишончли овоз эшитилгач, дастағни мамнун жойига қўйди. Абдуллаев нимани биларди? Мельниковни кўз кўрмас қўриқчилари бор, имосини маҳтал кутишаяпти, улар ҳар вақт Мельниковнинг ҳимоясига тайёр! Мельников дегани Москва дегани! Мельников дегани сиёсат дегани! У Абдуллаевга айёрона кўз ташлаб, зимдан рақибини кузатди.

Абдуллаев Мельников кутганидек йиқилмади, аксинча, жиддий тортиб, қаҳрли тикилганича секин ортга қайтди.

Мельниковнинг ороми бузилди. У аллақандай қорозларни титкилар экан, келбатли Абдуллаев кутилмаганда тепасида пайдо бўлди.

«Яна нима дер экан, наҳотки у йиқилишни ўйламаса...»

- Янги оилани жойлаштириш бир гап бўлар, Ефим Николаевич. - Абдуллаев ўйчан, сокин гапирди. - Аммо, сен менинг ҳимоямга чўзилган қўлларингни йиғиштириб, чўнтагинга солиб ол! Бундай арзимас ишга партияни суқма! Биласан, биз, ўзбеклар бағри кенг халқмиз. Яна шуни унутмаки, бугун Ўзбекистонда сен тенги авлод-

нинг болалари, неваралари яшайди. Биз русларга сен келмасингдан олдинроқ - қирқ биринчи йилдаёқ уйимиздан жой берганмиз, боққанмиз уларни! Вагонларда оч-юпун келган Россия болаларини шахсая ўзим кутиб, ўзим жойлаштирганман! Сени қараю, сен бўлсанг, етти квадрат ошиқча жой, янги оила, деб мени қўрқитмоқчи бўласан. Билиб қўй, Ефим Николаевич, мен қўрқув ёшидан ўтганман, ёлғиз Оллоҳдан қўрқаман! - Абдуллаев кетмоқчи бўлиб кескин бурилди-ю, яна тўхтади, елкаси оша Мельниковга қараб:

- Ойбекка «салом» етказишдан аввал сенга унинг болалигини эслатмоқчиман, - деди.

Мельников ҳамон тош қотиб, ажабланганича қовоғини уйиб ўтирарди.

- Оқ подшо миршаби Ойбекнинг бобосига танбеҳ бериб «Болани савалаб туринг, болангиз ёмон, оқ подшо олий ҳазратлари давлати соясидаги Туркистон мамлакатининг катта-кичик фуқаролари мўмин-қобил бўлмоғи лозим, ўргатинг буни болага» дейди. Эшитдинг-а, Ефим Николаевич, аксига Ойбек ҳам, мен ҳам мўмин-қобил бўлолмадик. Афсус, бугун сен қанчалик истама, биз етагингга юрмаймиз, юролмаймиз. Хайр!

* * *

□

Марказқўм биноси ертўласида жойлашган махсус қўриқчилар Мельниковдан топшириқ олишгач, бажаришга киришишди. Мельников эса бу пайтда ютоқиб чекар, Абдуллаевга тегишли ҳужжатлар тўпламини қайта ўрганишга чоғланмоқда эди. У пўлат сандиқ ёнида тик турганича ўйга чўмди. «Қўрқув ёшидан ўтганман» дейди! - заҳарханда кулди. - Қўрқув ёш танламайди, Абдуллаев! Қўрқасан, қўрқмасанг - қўрқитамиз. Суянганинг олтин бўлса, менга бериб қутиласан! Биламан, шунча йилдан бери бекорга тоғу тош кезмагандирсан?! Ҳар қайси шогирдингга биттадан буюрсанг, чўнтагинг олтинга тўлади. Сен бўлсанг, бир донасини мендан қизгандинг-а, зиқна! Сенинг нописанд юришларинг, тилингни бурролиги - ҳаммаси олтиннинг кучи! Кўраммиз ҳали! Йиққанингни ўзинг қўшқўллаб инъом қиласан».

Мельников темир сандиқда сақланаётган Абдуллаевга тегишли ҳужжатларни олди. Якка тартибда йиғилган шикоятлар, аризалар, академия президентлигига тайёрланган шахсий делосидан кўчирмалар билан тўлдирилган тахлам Мельниковни сира ҳам қаноатлантирмасди. Ҳозирданоқ эътиборли, сўзи тош босадиган шайлий кадрларни «эшитиш» керак, уларда гап қўп, деган тўхтам-

га келган эди у. Абдуллаевни калтак билан уриш эмас, автомат билан отиш керак, шундагина у йиқилади. Вақт ганимат, бир дақиқани ҳам бой бермаслик керак! У оддий одам эмас, табиати тобе-ликка ёт, уни мансаб билан алдаш қийин, қолаверса, Ўзбекистон-да Абдуллаев эришмаган амал қолмаган...

Мельников тик турганча телефон рақамларини терди:

-Мельниковман. Тарбиячи аёл билан гаплашдингларми, ёзди-ми? Яхши, кутяпман, ҳозироқ етказинглар! - у телефон дастагини қўяр экан, хазина топгандек суюнди. Кафтларини бир-бирига иш-қаб «Кўрамиз!» дея ҳуштак чалиб қўйди. - Майли, ҳозирча, сен билан Ойбек қайсарлигингча қолавер, менга ювош ҳамюртларинг бўлса, бас. Улар бир эмас, сон мингта. Ўшаларнинг ўзи сендек қайсарларнинг оёқ-қўлини боғлаб, оёқларим остига ташлайди... Эҳ, дўстим Жўҳад, сенга айтмабмидим! Бу қўймижозларни уриш-сўкиш шартмас, қаттиқроқ йўталсанг кифоя деб. Дунёда буларчалик бир-бирини осон, арзонга сотадиган топилмайди. Булар ана шунақа - антиқа нав! Агар, олимлар қўрқув устида тажриба ўтказишни ре-жалаштирса, тап-тайёр лаборатория Ўзбекистон! Афсуски, биз бундан етарлича фойдаланмаяпмиз...

Мельников жойига ўтирар экан, Абдуллаевнинг таржимаи ҳоли-ни овоз чиқариб ўқий бошлади:

- Минг тўққиз юз ўн иккинчи йилда Қирғизистоннинг Ўш вило-яти Аравон қишлоғида туғилган. Ўш-Аравон туман комсомол қўми-тасида ишлаган. Йигирма етти-ўттизинчи йилларда етти йиллик мактабни тўрт йилда тугатиб, Ўрта Осиё Давлат Университети-нинг тайёрлов курсида ўқиган. Курсни тамомлагач, Ўрта Осиё ин-дустрия институтининг* Тоғчилик факультетига ўқишга кириб, ўттиз бешинчи йили институтни имтиёзли диплом билан тугатади ва «Ўрта Осиё геология трести»нинг геология-қидирув дала гуру-ҳига раҳбар этиб тайинланади. Шу йили Оржоникидзе номидаги Москва геология-қидирув институтининг фойдали қазилмалар ка-федрасига аспирантурага юборилади. Ўттиз тўққизинчи йили «Лан-гар вольфрам кони геология ва генезиси» мавзусида номзодлик дис-сертациясини ёқлаб, институт аспирантураси бошлиғи ва кафедра ассистенти лавозимларида ишлади.

Мельников сигарет тутатиб, ўқишда давом этди. - Минг тўққиз юз қирқинчи-қирқ биринчи йиллардан Ўрта Осиё Политехника институтининг директори, Ўзбекистон Марказий Қўмитаси саноат бўлимининг мудир, Ўзбекистон Фанлар академияси мухбир аъзо-си, Давлат режа қўмитаси раиси, Вице-президент, Вазирлар Ке-нгаши раиси муовини, хуллас, академик, эллик олтинчи йилдан

* Ҳозирги А.Беруний номидаги Тошкент Давлат Техника Университети.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси президенти... - Мельников чуқур нафас олиб, оғриниб ўрнидан турди.

У Ҳабиб Абдуллаев таржимаи ҳолига доир талай муҳим саналарни ўқимади, ўқишга тоқати етмади. Кетма-кет бостириб келаётган масъул муваффақиятлар залворига дош беролмади. Оғринди.

«Наҳотки, бари рост бўлса, - деб ўйлар эди у, - Худди республикани елкасида тутиб турганга ўхшайди-я! Наҳотки, биринчиликка интилмаган бўлса? Наҳотки, уни биров ўз соҳасидан чалғитмаган? Йўл дегани ҳам шунчалик тоза, равон бўладими? Ахир, бизда бундай бўлиши мумкин эмас, наҳотки, у партия «назари»дан четда қолди. Йўқ, мумкин эмас, Абдуллаевнинг андозаси бизга тўғри келмайди! Уни ёйиш мумкин эмас, бунақада Абдуллаевлар СССРни олиб қўяди! СССР эса битта, ягона, у бизники - русларники бўлиши керак!»

- Йўқ, қорозлар сўйлаётган ёлғонга ишонмайман, мумкин эмас, мен учун Абдуллаев йўқ! - Мельников столда ётган Абдуллаевнинг таржимаи ҳоли устидан чизик тортди.

* * *

Абдуллаев қабулхонадан чиқаётиб енгил нафас олди. Мельников билан бугунгидек очиқчасига тўқнашмаган эди. Назарида, иккиси ҳам мурасасиз тортишишди. Мельников Абдуллаев ҳақидаги барча гумону далилларини яна бир бор синовдан ўтказди. Энди иккиланмайди.

Абдуллаев марказқўмнинг кент, узун йўлкаси бўйлаб зина томон кетар экан, қаршисидан чиққан таниш қиёфаларга бепарво - уларнинг мулойим, тавозели саломларига бош силкиб қўя қоларди. Унинг бутун хаёли Мельников билан банд эди: «Нима бўлганда ҳам муддао аниқ. Майдонга тушдимми - қайтмайман! Шу топда ишончли маслакдошлар керак. Лекин уларни қаердан топай? Ёнимдагиларнинг бари ҳимояга муҳтож. Наҳотки пешонамга ёлғизлик ёзилган?!»

Абдуллаев бир зум тўхтаб теварагидаги залворли эшикларга, баланд шифтга қаради. «Алам қилади, - дея фиғон чекарди унинг қалби, - алам қилади! Тегрангдаги мана шу замин сеники бўлсаю - меники деёлмасанг, зғалик қилолмасанг, сасинг чиқса оғзингга уришса, қачонгача чидаш мумкин?! Халқнинг бўйнига ип солиб Мельниковлар қўлига тутқазишган. Юрт бўйлаб сочилган жафоканш жигарларим йил бўйи қаддини букиб пахта ўстиради, пахта теради. Дунёда пахтадан бўлак нарсалар ҳақида ўйламайди ҳам. Уларни пахтага бойлаб қўйишган. Онгига қизил тамга босилган кишилардан жасорат кутиш мумкинми? Нега шундай бўлди? Барига ўзимиз сабабчи эмасмизми?».

Берк эшиклар қия очилиб, Абдуллаевни ўгринча пойлашди. У беихтиёр қаршисидаги ним очиқ эшикка яқин юриб: «Агар, биқиниб ўтирган ана шу қуллуқчилар ўз нафсини ўйламаганида, сал ботирроқ бўлишганида, атрофига теранроқ боққанида эди, биз шу қўйга тушмасдик», - қалбини тилиб ўтган аламдан тоқатсизланиб, эшик тутқичини ўзига тортди. Пойлоқчилар тапир-тупир хона деразасига урилишди. Улар деразага қапишиб қолгандек Абдуллаевга қаролмасдилар.

- Уялманглар, биродарлар, уялманглар! - деди у. - Эшикни каттароқ очиб, пойламасдан бемалол қарайверинглар! Эссиз, шу топда қўлларингда биттадан тош етишмаяпти-я! Булар ўзимизники эмиш, садқаи ўзимизники, деган ном кет! Икки оёқли бу молларни ахта қилиб қўйишган...

- И, нега ундай дейсиз, Ҳабиб Муҳамедович, - салом, - дея ўтирилишди улар.

- Ваалайкум ассалом! - Абдуллаев саломга астойдил алик олиб, ходимлардан бирига тикилиб қолди:

- Йигит дегани домласидан шунчалик қўрқадими? Ахир сенгинани қўлингдан тутиб шу жойга эккан ким? Унутдингми?

- Домла... мен...

- Тўхта, яқинлашма! - Абдуллаев дудуқланиб қадам босаётган йигитни жойига қотириб қўйди-да: - Сен, албатта, ўсасан, Давронқул, ўсасан! - деди. - Кўзингни кўр, қулоғингни кар қилиб, юзингга мой суриб, жилмайиб тураверсанг, марра сеники... Эртага «катта»... «одам» бўласан! - Абдуллаев эшикни ёпиб йўлида давом этди. Шу пайт таниш раҳбарлардан бири - Зухра Бобоева шошиб ўтиб қолди. Абдуллаев у билан сўрашмоқчи эди. Марказқўм котибаси у, қолаверса - қўшниси, бунинг устига, аёл киши. Зухраҳон нега бу қадар шошилиш, худди устига том қулаётгандек қочди?

Абдуллаев зиналардан хаёлчан туша бошлади. Охирги зинани босиб-босмай икки ёнида фуқаро кийимидаги йигитлар пайдо бўлди. Улар Абдуллаевнинг қўлтиғидан беозор тутиб:

- Домла, бир дақиқага-, дейишди. Йигитлар, гўё Абдуллаевнинг қулоғига шивирлагандек айтишди бу гапни. Уларга кўзи тушган ҳар бир киши Абдуллаевни эъозлаб олиб кетишгаётганига шубҳа қилмасди. Улар Абдуллаевни на тўхтагани, на ортага қайтгани қўйишарди. Ўн-ўн беш метр нарида Марказқўм биносига кириб-чиқаётганларнинг ташриф қоғозларини текшириб турган милиционерлар ўзларини кўрмаганга олишди.

«Ўлмаган қул - шу кунларга ҳам етди, - деб ўйлади Абдуллаев. - Ойбек болалигида кўрган миршабларга мана, камина ҳам дуч келди. Қизик, менинг ҳисобимча бунга ҳали уч-тўрт ой бор эди-ку? Бу қадар тезкорлик, қойил, Мельников вақтдан унумли фойдаланди...»

Милиционерлар кириш эшигини ёпишди. Кириш-чиқиш тўхтади. Йигитлар Абдуллаевни бўш турган кийим илгичлар томон етаклашди. Бурчакка етишгач:

- Чўнтагингиздагини чиқаринг! - деб буйруқ беришди. Абдуллаев бир лаҳза ҳайрон қотди. Чўнтагида нима бўлиши мумкин, ҳеч нарса йўқ эди-ку? Ёки улар қуроли бор деб гумонсираяптими?

- Ўзингизни гўлликка солманг, акс ҳолда... тиллани чиқаринг! - муддао ойдинлашгач, юз берган воқеа жиддийлигини йўқотди.

- Э, ҳа, - деди Абдуллаев. - Галварс, пиритни олтин деб ўйлабди, сўраса берардим-ку, сизларни овора қипти-да, а, нодон! - у пирит минералини чўнтагидан чиқариб, йигитлардан бирига узатди. Улар пиритни қўлга киритишгач, дарҳол қоғоз, ручка чиқаришди. «Ашёлар рўйхати» деб ёзилган қоғозга кўзи тушгач, на жиддий, на ҳазилга монанд бу ўйин Абдуллаевни ўйлатиб қўйди.

- Марҳамат, имзо чекинг!

Абдуллаев ҳамон нима қилишини билмасди.

- Домла, беҳудага чўзаяпсиз, бизни кузатишлари мумкин.

Абдуллаев шарт ручкани олди-да «Пирит минерали, бир дона, огирлиги тахминан йигирма грамм» деб ёзди ва остига имзо чекди-да, силтаниб улардан тирсагини бўшатди, эшик томон кетди...

* * *

- Нима бу? - Мельников ёрдамчиси қолдирган қоғозларни тит-килай туриб сўради.

- Адабиёт институтидан юборишибди, Ефим Николаевич!

- Падарингга лаънат Юра, қачон тўғри сўзлашни ўрганасан? Минг марта айтганман, адабиёт институти эмас - Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти, деб. «Тил-пил», «ва-па»сини айтмасанг айтма, лекин улуг Пушкинни айтмасликка ҳаққинг йўқ! Уқдингми?!

- Ҳа-ҳа, уқдим, Ефим Николаевич!

Мельников Юрага кегавер, ишорасини қилгач, қоғозларга шўнги-ди. Ҳафта олдин у Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти, ёзувчилар уюшмаси ҳамда Марказқўм фан бўлими раҳбарларига республикада янгидан ташкил этилажак туман, қишлоқ, кўча, мактаб ва турли жойларга байналмилал ном топишни буюрган эди. Кўрсатмасига мувофиқ атамалар рўйхатининг лойиҳаси тайёр бўлибди. У рўйхатда қайд этилган номларни бирма-бир ўқий бошлади:

- Ленин, Ульянов, Ильич, Октябрь, Ленинградская, Россия, Правда, Пролетар, Куйбишев, Фрунзе, Киров, Свердлов, Луначарский, Суворов, Солдатская, Некрасов, Лопатин, Федченко, Макаренко, Крупская, Волгоградская, Саперная, Кафанова,

Курск, Коммунистическая, Харьков, Иваново, Смоленск, Кастрома, Калинин, Воронеж... А, ҳа, - Мельников рўйхатни шу тахлит ўқиб чиқди-да, охирида «Кемерово», «Саратов», «Тамбов» сўзларини ёзиб қўйди:

- Бор-йўги саксонтами, ярамаслар, барибир, маҳаллийчиликка боришади-да! Нима, байналмилал сўзлар қуриганми? - у зудлик билан Марказқўм мафкура котибаси Зухра Бобоевани чақирди.

Бобоева жилмайиб, тавозе билан кириб келса-да, Мельников қовоғини очмади.

- Мафкура ишлари ўлда-жўлда, ўртоқ Бобоева! - дея у рўйхатни суриб қўйди. - Сизнинг ўрнингизда ҳам мен ишляпман. Республиканинг биргина шахрига ҳам етмайди бу номлар. Олинг, юздан ошириб, менга мурожаат этинг! Биз сизга ишонган эдик... - Мельников атай жим бўлиб қолди. Одатда бундай жимлик кўп нарсаларни ҳал этишга қодир. Бобоева бунчалигини яхши билади. Агар у хоҳласа, шу топда Бобоева на фақат Ўзбекистонга, дунёга ўт қўйишга тайёр.

Мельников зимдан Бобоевага қаради. У тоқатсизланиб, буйруққа шай турарди.

- Ҳамма жойни эски удум, ном босиб кетди, - Мельников бир қадар сокин гапирди. - Сиз билан биз миллий масалани жуда нозик тушунишимиз керак. Бу масалада хатога йўл қўйиш мумкин эмас. Мен сизга оддийгина тунгунтирай. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси. - Сиз билан биз яшаётган республиканинг тўлиқ номи шундайми?

- Ҳа, албатта!

- Совет ҳукумати инсониятни бахтли қилиш учун, айниқса сиз ўзбекларни деб озмунча қон тўкканми? Шундай экан, бугун биз уларнинг хотирасини, гоёларини қадрлашга, улуғлашга қарздормиз. Икки-уч кўчанинг бирига эмас, ҳар кўчани иккига бўлиб, ярмига уларнинг номини берсак, арзимайдими?

- Нега иккига бўлиб, Ефим Николаевич, бутунича бериш керак! Мен шундай фикрдаман.

Мельников унинг сўзини эшитмагандек давом этди:

- Бу билан Ўзбекистонни ер ютмас, пешонасига шарафли ёрлиқ осган кўчалар, шу кўчаларда яшаётган халқ фахрланмайдими бундан? Айниқса, ёш авлод. Чорсу-порсу, олмазор-полмазор, деган ном қайдаю, Москва, Ульянов, Пролетар деган ном қайда! Фарқини сезаяписизми? Халқнинг қаддини кўтариш керак. Бу сизнинг - мафкураининг иши! Сиз билан биз ёш авлодни шакллантиришда ҳисса қўшсак, аввало, партиямиз программасида қайд этилган улуг вазифани бажарган бўламиз. Содиқлик дегани аслида шу!

- Ефим Николаевич, мен ҳаммасига тайёрман! Сиз бугун зим-
мамдаги улуг вазифани яна бир карра эслатдингиз, миннатдор-
ман! Сиз сиёсий билимлар қомусисиз, бизга сиздек йўлбошчи ке-
рак. Бусиз мумкин эмас, Ефим Николаевич. Биз сиз билан бирга...

- Умуман, мен сизларни тушунмаяпман, - Мельников муддаоси-
ни айтишга фурсат етилганини англади. - Айниқса, сиз сусткашлик-
ка йўл қўяяпсиз. Абдуллаев масаласида-ку, бир қадам ҳам олдинга
силжимадингиз. Икки-учта ариза йиғиш билан иш битмайди...

- Уэр, Ефим Николаевич, қараб турганим йўқ, Бобоева сал жон-
ланди. - Ҳатто, қўшничиликни ҳам йиғиштирдим. Кирди-чиқди йўқ.
Мен у билан жиддий шуғулланаяпман. Кеча муҳим бир фактни
қўлга киритдим. Абдуллаев рус йигитидан ўзбек тилида ариза та-
лаб қилиб, қийнапти. Мен бундай миллатчи билан ҳеч қачон кели-
шолмайман!

Мельниковнинг кўзлари чақнаб «Шундайми, яхши» дея жил-
майиб қўйди-да, даъфатан хаёлига келгандай:

- Ҳа, айтгандай, Зуҳраҳон. - деди, - биз, ҳаммамиз Абдуллаев
ҳақида ўз хулосамизни ёздик, биринчи бўлиб мен ёздим. Мана, -
столида ётган бир папкага қўл тегизиб давом этди, - бу ерда ўртоқ-
ларнинг сўзлари тўпланган. Бу ишда ҳам сиз ортда қолдингиз, -
Мельников дўстларча кулиб қоғоз узатди:

- Абдуллаев билан асло келишолмаймиз. Билганларингизни
ёзинг, боя айтган фактлар билан тўлдириб, имзо чекинг ...

- Уйда ёзсамчи, Ефим Николаевич, ишончлироқ, чиройли чи-
қади.

- Уйга вазифа эмас бу, хоним, қолаверса, мен сиздан иншо
олаётганим йўқ, хатосини текширсам. Ёзаверинг! Уйга бошқа топ-
шириқлар бор...

Бобоева Абдуллаев ҳақида «билганлари»ни ёза бошлагач, Мель-
ников қониқиш ҳосил қилиб, ўзини анча енгил сезди. Турди. Қўли-
ни белига қўйиб, Бобоева атрофидан айлана бошлади. Айни дамда
у совет фани- адабиёти ва санъатининг улугвор вазифалари ҳақида
ўйлаб, шу йўналишда Бобоева зиммасига вазифалар юкламоқчи
эди. Умуман, Бобоева ёмон кадр эмас, у Мельниковнинг ҳар қан-
дай топширигини бажаришга шай туради. Мана, ҳозир ҳам Аб-
дуллаев масаласида биринчилардан бўлиб ишга киришди. Мельни-
ковга қолса-ку, биринчи котиблик ўрнини Зуҳраҳонга бағишлаган
бўларди, афсус, тепадагилар сиёсатни рўқач қилиб йўл бериш-
майди-да! Аслида-ку биринчилик Зуҳраҳонга муносиб...

- Марҳамат, Ефим Николаевич, - Бобоева қоғозни узатди. -
Ўқинг-чи, тагин тўлдиришга ҳаракат қиламан.

Мельников қоғозни олар экан:

- Хатоси йўқми, ўртоқ Бобоева, қани қизил сиёҳ билан текшириб кўрайлик-чи, зора беш чиқса! - дея айёрона кулди. Бобоева шер овлаётган қуёндек мамнун жўр бўлди.

- Эндиги асосий масала, - Мельников Бобоева имзолаган қоғозни папкага жойлаб, давом этди, - бу, мафкура. Мен Ўзбекистонга сиёсий жиҳатдан масъул бўлсам, сиз, Бобоева мафкура бўйича жавобгарсиз. Пахта, чорва, пилла - Мельников қўл силтади, - булар, бари бўладиган нарсалар. Қолаверса, бу матоҳларнинг ўз кишилари бор! Такрор айтаман, сиз билан менинг ишим пахта эмас, пилла эмас - сиёсат. Сиёсат эса мафкурага суянади! Кўраяпсизми, Бобоева, партия ва ҳукуматимиз сизга қандай юксак лавозимни раво кўрган! Ишончни оқлаш керак. Маҳаллийчилик, миллатчиликка қарши шафқатсиз курашинг! Ҳар лаҳза ҳушёр бўлинг! Ёшлар, айниқса, илм аҳли ўртасида ниш ураётган миллий гурурни юлиб ташланг! КПСС тарихи, жамиятшунослик каби мўътабар фанларимиз дастурига қатъий амал қилинг! Бизда ягона давлат, ягона миллат ва ягона манфаат ҳукмрон! Мамлакатимиз ривожланиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Унутманг, жамиятимиз тараққиёти халқ манфаатларига бўйсундирилган. Капитализмдаги каби мулкдорлар манфаатига бўйсундирилган жамиятдан фарқимиз ҳам шунда.

- Тўғри айтасиз Ефим Николаевич! - Бобоева жим ўтиришни ўзига ноқулай деб билди. Қолаверса, у социализм руҳида тарбияланган ўзбек қизи номига муносиблигини шу топда намоён этмаса, қачон намоён этади?

- Гоят муҳим вазифани давом эттиришга тўғри келади, - Мельников қўлига ручка олди. - Сиз, Бобоева, шу ишга масъулсиз. Мен академия тепасида турган миллатчи олимларга ишонмайман. Ўзоқни кўролмайдилар улар, тарих ва маданиятдан йироқда улар. Совет адабиёти Коммунистик партия томонидан белгилаб берилган улугвор вазифа - инсон камолотини ўзида гармоник мужассамлаштирган янги одами тарбиялаш вазифасини ҳал этишда муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Ушбу тарихий вазифани бажаришда ижтимоий фанларнинг салмоғи катта. Ҳозирданоқ номзодлик, докторлик диссертациялари мавзусини қайта ёзиб Абдуллаевга топширинг. Улар биз берган йўналишдан чиқмасин. Масалан, - Мельников бир зум тараддудланиб, сигарет тутатди. Бобоева дафтарчасини очиб, унинг оғзига тикилиб турди.

- Масалан, «Рус-ўзбек маданий алоқалари», «Рус-ўзбек адабий алоқалари», «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти» ёки «Буржуа жаҳид адабиёти ва унинг реакцион моҳияти» - каби муҳим мавзулар етарлича ишланмаган. Масалан, жаҳид адабиёти ўзбек миллий буржуазиясининг мафкуравий жарчиси сифатида майдонга келганлиги ҳақида ҳамон жиммиз.

- Тўғри, жадидлар ватан хоинлари эди, - Бобоева жўшиб кетди. - Улар инглиз, америка империалистларининг агентлари сифатида иш кўрдилар...

- Бор экансиз-ку, Бобоева! - Мельников қайта сигарет ёқди. - Баракалла! Шу тахлит давом этамиз. Улар, яъни жадидлар Туркия ва Эрон каби қолоқ феодал давлатлари билан тил бириктириб, империалистик давлатлар ҳимоясига суяндилар. Ўрта Осиёни Россиядан ажратиш учун, ўзбек меҳнаткашларининг дўсти, озодлик йўлидаги курашида ҳамкори бўлган рус пролетариатидан жудо қилиш учун тиришдилар. Шундай эмасми?

Бобоева ўрнидан туриб давом этди:

- Жадидлар пантуркизм, панисломизм каби ашаддий реакцион назарияга суяниб, гоҳ турк давлати, гоҳ ислом давлати тузмоқчи бўлдилар. Уларнинг мақсади Ўрта Осиёни йиртқич империалист давлатлар мустамлакасига айлантириш эди.

Мельников:

- Октябрь революциясидан сўнг жадидлар очиқ-ойдин контрреволюция лагерига ўтиб кетдилар. Улар Англия, Америка ва Туркиядан ёрдам олиб, босмачилик ҳаракатини уюштирдилар. Қўлларига қурул олиб, ёш советлар республикасига қарши курашдилар.

Бобоева:

- Шонли Партиямиз раҳбарлиги остида, улуғ рус ишчилар синфининг бегараз ёрдами...

- Стоп! - Мельников қўлини кўтарди. - Етади! Давомини аспирантлар ёзсин. Шу руҳда ёзаоладиган ҳар бир талантни рағбатлантириш, қўллаб-қувватлашни сизга топшираман!

- Яна, - Бобоева Мельниковнинг охириги сўзини ёзиб, кўзига термулди.

- Менга раҳмингиз келсин, хоним, ахир, икки кишининг юки огирлик қилади менга, чарчадим, - Мельников бўшашиб нафас олди.

- Йўқ, йўқ, - Бобоева эркаланиб зътироз билдирди. - Сиз, Ефим Николаевич, нафақат икки киши учун, бутун Ўзбекистон учун ишляпсиз. Ҳа, ҳа, ишонаверинг, бутун Ўзбекистон учун...

Назарида кўчалар шовқини тинди: атрофни сукут қоплаб, елкаларига совуқ-этни жунжиқтирадиган огирлик чўкди. Бундай лаҳзаларда Абдуллаев ҳеч қаерга сизмас, ёлғизлик, дилхунлик онла-

рини парчалаб, жисмини чирмаган пўлат боғичларни узиб ташлагиси келарди.

У бир муддат ҳавода муаллақ қотди; гўё атрофини оломон қуршаган очиқ майдонда қўл-оёғи, бутун танасини занжирбанд этишган кучлар таъсирида мажолсиздек туриб қолди.

«Йўқ - йўқ, йўқ, Мельниковлар келиб кетаверади! - Абдуллаев кескин бош чайқади, - аммо бизнинг карвонимиз эсон-омон манзилга етиши шарт...» У шу дамда ўзи бошқараётган фан карвонининг келажаги ҳақида ўйлар, бу йўлнинг қийинчиликлари ҳали-вери тугамаслигини биларди. Хаёллар таъсирида аста илгарилар экан, фанлар академиясига яқинлашганида кўзи шофёри Ҳамдам акага тушди. Анча йиллардан бери бир-бирига қадрдон, ҳар қандай вазиятда кайфиятини сўзсиз англайдиган Ҳамдам ака бугун ҳам унинг истиқболига пешвоз чиқиб, ишорасини кутиб турарди. Абдуллаев ҳеч қачон бировнинг захрини бировдан олмас, оғир дамларда ўзини тута билар, у қаршисида сезгир, биродари янглиғ садоқат изҳор этиб турган шофёри билан ҳазиллашишга куч топди:

- Инсоф борми ўзи сизда, а Ҳамдам ака? - деди у шофёрнинг кўзига тик боқиб. Домланинг жиддий гап оҳангидан Ҳамдам ака довдираб қолди. Тили калимага келмай зарур бир топшириқни эсидан чиқаргану, гўё шу топда домла таъна қилаётгандек хижолат тортди, кўзлари жовдираб беихтиёр елкасини қисиб, панжаларини ёйди. Унинг ҳолидан завқланган Абдуллаев:

- Э, қойил, яна бу одам ўзини билмаганга олади-я, - дея машинага ўтирди.

Ҳамдам ака машина рулини тутиб, домлага хижолатли қаради.

- Бир ҳафтадан бери бозорга йўлатмайсиз, нима, қасдингиз бормиди менда, қани, кетдик!

Шофёр шундагина «гуноҳи»ни англади. Кўпинча домланинг ҳазилу чинини англаш қийин. Нима бўлганда ҳам бугун домланинг руҳиятида ҳаловатсиз бир ўзгариш - тоғдек нохушлик сездию, гапиришга ботинаолмади. Ҳар қалай домланинг бозорни қўмсаб қолиши бежиз эмас. Вақти-вақти билан харид қилиш, бозор баҳона турли ташвишларни бир дам бўлсия унутиш, яйраш унинг одатига айланган эди. Тошкент бозорлари унга кутилмаган завқшавқ бағишлар, олис-яқин қишлоқлардан йиғилган турфа одамлар, турфа ранг, ширин мевалар шаҳри - бозорни тез-тез қўмсаб турарди. Дехқонлар билан хушчақчақ савдолашиб, суҳбатлашиб, олма, анор, нок, сабзавотлар-у, барра кўкатларни танлаб-танлаб харид қилганида у чарчоғини унутиб, севимли қишлоқидан хурсанд қайтгани каби яйраб остонасидан кириб борар - ушбу машғулоти ўзига бениҳоя ёқар эди.

- Домла, сиз қадам қўйган бозор кўзимга файзли кўринади, - шофёр самимий сўз қотди. - Харидингизни четдан кузатган кишининг ҳаваси ортади. Баъзан сизга тақдидан бозор қилмоқчи бўлман, ҳеч бир чиқмайди, денг.

- Бурунги замонлар бўлғонидами - Абдуллаев атай «г» ҳарфини «ғ» атаб мутуйбага ўтди, - сизни, жаноби шофёримиз лутф қилдилар, лутф, деб сийлаган бўлардим.

- Домла, мен рост айтдим, ишонинг, - шофёр хижолат тортди. Абдуллаев унинг самимиятини тўғри қабул қилиб, мавзун ияна бозорга бурди:

- Билсангиз, бизнинг бозорларимизда ўзгача файз яшайди. Бозор фақат тирикчилик воситасигина эмас, унда ҳикматлар илми яширин. Катта шаҳарларнинг бозорлари атроф-муҳитга таъсир ўтказиб, гўёки бир мактабдек ўз ўқувчисини тарбиялайди. Ҳеч бир киши бозорга шунчаки қадам босмайди. Бозорнинг бекорсозию ўғрисигача, очи, тўқигача, ишбилармону сотувчисигача аниқ режа, ҳисоб-китобга эга. Шарқ бозорларининг таърифини Қодирий домла билан Ойбекдан ўтказиб таърифлай оладиган ёзувчи йўқ.

- Умрингиз узоқ бўлсин, домлажон, мен бир оми кишиман, - шофёр домланинг суҳбатга мойиллигидан вақти чоғ бўлиб, уни бироз бўлсин чалғитмоқчи, қалбининг туб-тубига чўккан огриқни унуттиришга чоғланди. - Тўғри, бозорда ҳикмат кўп, деб эшитганмиз, шунинг учунми «Отанг бозор, онанг бозор» деб айтишган-да.

- Бозор таҳрирсиз, безаксиз бир саҳна, - деди домла янада руҳланиб. - Мен унда арзонни ҳам, қимматни ҳам, қадрлиқ қадрсизни ҳам кўраман. Бозорда ҳамён билан бирга ақл, инсоф, умуман, тирикчиликнинг қўлидан тутган барча воситалар барабар от суради.

- Домла, ўрни келди, бир гапни айтай. - Ҳамдам ака пешойнадан Абдуллаевнинг чеҳрасига қараб олди, - аммо, хафа бўлманг, сизни аяганимдан..., - у «Айтсамми, айтмасамми?» дея бир зум иккиланиб қолди.

- Феълимни яхши биласиз, дангалига кўчинг!

- Сиз, баъзиларга ўхшаб, «халқ-халқ» деб гапирмайсизу, лекин, оддий кишиларнинг юмуши учун ўзингизга галва сотиб olasиз. Нима, ўшалар кувингизга ярармиди? Тешик қулоқ ҳаммада бор: эшитамиз, ҳамкасбларингиз сиздан кир излаб, айбномалар тўқишаётган бир дамда, сиз фан номзодлари ўзимиздан чиқсин, олимларнинг маоши кўпайсин деб...

- Аҳмоқ бўлиб юрибсиз, денг, шундайми? - Абдуллаев ўриндиқда қайта ўрнашгандек бутун гавдаси билан қимирлаб қўйди.

- Ўзр, домла, ундай демоқчимасман, сиз шу халқнинг фарзандлари учун жон куйдираётганингизни, ҳудо кўрсатмасин тухмат-

ларга қолаётганингизни билишармиди? Оддийгинаси, мана, бозорга боряпмиз, биров бир кило олмасини текинга берармиди? Ҳамма қўлингизга қарайди. Улар сизни эмас, қайтанга айтган нархига олиб, сиз уларни хурсанд қиласиз.

Домла бир нуқтага тикилгандек ўйчан бўлиб қолди. Машина тутқичини маҳкам сиқиб, уни кескин рад этишга оғиз жуфтладию, негадир ўзини тийди, сукутини бузмади. Дақиқалар шу тахлит ўта бошлади. Домланинг сукути шофёрига ҳам кўчиб, юрак ҳовучлаб, бутун диққатини йўлга қаратди. «Аҳмоқ бўлмасам, катталарнинг ишига бурнимни суқармидим» дея ичида ўзини қойган бўлди у.

- Аслида-ку, гапингиз хафа бўлгулик, Ҳамдам ака, - Абдуллаев ўзига-ўзи айтаётган каби босиқ гапирди. - Лекин сизни тушунаман... Билсангиз, мен ўзимнинг кимлигимни асло унутмайман. Шуни билингки, агар ҳамма ўзини ўйласа, эртаю кеч ўзини деб ишласа дунё дунёлигидан кечади. Аллоҳ бандасини синовлар, имтиҳонлар гирдобига ташлаган. Буни сезадиган, сезмайдиган, амал қиладиган, амал қилмайдиган бандалари бор. Оллоҳ берган умр давомида сизу мен ҳам синов гирдобидамиз... Тасаввур қилинг, мен Уники бўла туриб, нечун ўзимни ўйлайман? Инсон боласи бир-бирини тушунмас, тушунишга ҳаракат қилмас экан, у одиллиқни, инсофни қўлдан бой беради, адашади. Атрофга қаранг, турфа одамлар. Уларнинг нияти, истагидан қатъи назар Оллоҳнинг бандаси, деган улуг ҳамда тенг рутбаси бор.

Сиз айтган деҳқонга келсак, у менга олмани текинга бермасин, аввало, уйда тинч, тўқ бўлсин, одамдек яшасин. Ана шунда мен уларда ўзимни кўраман. Мендан хато излаган ҳамкасб, баъзи раҳбарларга муносабатим, уларни тушунишга ҳаракат қиламан. Тарихда шундай лаҳзалар бўладики, миллатнинг тақдирини ёруғлик ёки бутунлай зулмат томонга буриб юбориш мумкин. Шундай лаҳзаларнинг бошқарувчилари бўлади, улар элнинг тақдири учун масъул, воситачи кабирлар. Тақдир менга ҳам шу юмушдан зигирдеккина улуш берган...

Абдуллаев чуқур тин олди. Лабларини қимтиб яна бир нуқтага тикилди. Шу тахлит бироз юришгач:

- Хушламайдиган кишингизни бир лаҳза яхши кўринг, уни тушунишга ҳаракат қилинг, кечиринг, - деди. - Тўрт кунлик дунёнинг қусурларини сизу мен ўйлаб топганимиз йўқ. Қўрқоқлик, сотқинлик, барча ҳийлаю найранглар тирикчилик йўлидаги синовлардир. Тўғри, ҳеч бир мард йўқки, ушбу қусурларни қадрдон дўсти истиқболга пешвоз чиққандек хуш қаршилаёлмайди. Ўзингдек инсонлар томонидан отилаётган тошлар, албатта, юракни жароҳатлайди. Чидаш керак!

Мен ҳар эрта Оллоҳдан сўрайдиганимни сўраб, охирида ўзимдан енгилмай, деб ният қиламан. Дастлаб, сўз очганингизда сиздан жаҳлим чиққан эди. Йўқ, сиз ўртага фикр ташлаб, тўғри қилдингиз. Ҳозир ўйласам, бизнинг суҳбат икки киши ўртасидаги хуфийна шивирлашиб эмас, кенг аудиторияни, айниқса, ёш олимларни, талабаларни жалб этадиган мавзу экан.

- Худога шукр! - Боядан бери домлани жон дили билан тинглаб, суҳбатни узмаслик учун машинани атай секинлатиб, олисроқ йўлдан бозор томон кетаётган Ҳамдам аканинг чеҳраси ёришди. - Ростки, сиз айтгандек сўзларни мен мана бундай, - у машинасининг олд қутисидан Ойбекнинг «Навоий» романини чиқариб кўрсатди, - китоблардан ўқиб, ҳа энди бу кўҳна тарих-да, дея қўярдим. Янглишган эканман.

Шу лаҳза Абдуллаевнинг чеҳрасида қувонч порлади. Китобни қўлига олди-да, гурур билан боқиб:

- Навоий ҳазратлари халқимизнинг фахри, улуғи, Ойбек эса буюк ёзувчимиз, - деди. - Қани, энди айтинг-чи, романни ўқиган бўлсангиз, бундай халқни, миллатни севмаслик мумкинми? Беш юз йиллик тарихни қаршингизга кўзгу мисол тутган ёзувчига тан берасизми - йўқми?! Ўтмишга боқсам, юртимизнинг ҳар бир хаси кўзимга тўтиё янглиғ кўринади. Юртни камситишларига тоқат қилолмайман, - Абдуллаев романни дуч келган жойидан очди-да, қўлидаги сатрларни жимгина ўқишга тушди: «Афтидан ювош кўринган бир мўйсафид йиги-сиги билан Султонмуродга шикоят қилди: «Подшоҳ мусулмон, вазирлар мусулмон. Лекин бунчалик жабрни кофир ҳам ўз элига раво кўрмайди. Юртдан инсоф-адолат кўтарилган! Шариат хор! Хонавайрон бўлдик!»... Султонмурод қайнаган оломон ичида туртки еб, босилиб, эзилиб, узоқ юрди. Ҳақорат, газаб, алам билан айтилган узуқ-юлуқ гаплардан бу ғалаённинг асли сабабини уқиб ола билди: подшоҳ ва бир кўп вазирлар Ҳиротни тарк этиши билан закот ишларини идора қилувчи Хўжа Абдулла, Хўжа Қутбиддин Бахтиёр ва ҳоказо маъмурлар, ўз билтиларича, халққа янги солиқ соладилар...

Замон олимларининг саромади бўлишгагина интилган Султонмурод шу вақтгача халқ тирикчилигидан узоқ яшар, унинг дардларига бегона эди. Унинг бутун фикри илмий назариялар самосида, қалин китобларнинг чанглари орасида, олимона мунозараларнинг сўз майдонида парвоз қиларди. Халқ ким, у нима билан тирикчилик қилади, нима ўйлайди, дарди нимада, ўз мушкулотларини қандай ҳал этади - мана бунинг сингари масалаларни асло ўйлаб кўрмаган эди...»

* Ойбекнинг «Навоий» романидан. 64-бет.

«Ҳа, ҳазрат Навоий даврида ҳам олимлар кўп, ҳаётини илмга бағишлаган Султонмуроддек йигитлар оз эмас эди, - Абдуллаев китобдан кўз узмай беихтиёр ўйлай бошлади. - Замон олимларидан ўзган Навоийнинг устунлиги шундаки, у бутун бошли миллатнинг дарди, қайғуси, манфаати деб яшади, демакки, миллатнинг тоғдек хизматига бел боғлади, шоирман, деб ўзини четга олмади. Навоий буюк даҳо, даҳо у! Шукрлар бўлсинким, ҳар соҳада буюк тимсолларни ўзимиздан яратиб, насл-насабимизни фахрга тўлдириб, баланд толе билан сийлади...»

Шофёр Чорсу бозорига етиб, машинани енгилгина тўхтатиб кутиб турарди. Домла ҳамон китобдан бош кўтармас, роман воқеалари уни ўз дамига олган, у Навоий замони билан нафас олар эди. Бу дам ўзга бир машинанинг тасодифий чинқириги Абдуллаевни ўзига келтирди, китобдан бош кўтариб атрофга қаради: таниш манзара - югурик оломон, бақирӣқ-чақирӣқ, катта-кичик кунда шундаларга кўзи тушиб, беихтиёр жилмайди, китобни эгасига узатиб, машинадан тушди.

Сершовқин бозор ҳар иккисини ўз бағрига олди.

* * *

... Сараланган мевалару барра кўкатлар, тоза сабзавотлар билан тўлган халталарни қўлтиқлаган шофёр Ҳамдам аканинг вақти хуш, айниқса ғуборлари тарқаган домланинг руҳи тетик, хариддан кўнгли тўқ эди. Ҳамдам ака эса ҳар галгидек ҳайрон: «Бозордан ҳам шунчалик завқ оладими киши? Агар қўйиб берса, домла бутун давлатини бозорчиларга улашишга тайёр-а?»

- Ҳаммасини қўйинг, гуручни зўридан олдик-да! - кетаётиб хурсанд гап қотди Абдуллаев. - Боя эшитдингиз, якшанба куни тушликка ош, ҳамшаҳарларни таклиф қилдим.

- Ҳа, энди гурунч Ўзганникида, домла! - Ҳамдам ака топиб гапирди.

- Баракалла, мен билан бозорлашиб, гурунчни ҳам фарқлаб қолдингиз, - Абдуллаев маънодор кулимсиради.

- Энди навбат одам танишга, демоқчисизда-а, домла?

- Бунинг учун ўзингизни қийнаш шартмас, чунки камина билан ҳамиша биргасиз-ку?!

- Э, қойил, - шофёр яйраб кулди, - Сиз билан ҳазиллашиш осон эмас! Лекин шуни аниқ биламанки, бозорда харидорсиз турган ҳар қандай молни Ўзганники, деб Сизга яхшигина пуллаш мумкин.

- Яна янглишдингиз, тақсир, бизнинг юртда ёмонлик ўсмайди, жамики зўр одамлар, неъматларгача илдизи ўшга туташ, - Абдуллаев мутойиба йўғрилган шавқини гурурга тўлиб айтди.

Хуш-хурсанд уй томон кетишар экан, бир соат олдинги дил-хиралик тумандек тарқатган, гўё кўчаларга ўзгача файз таралгандек қараб тўймас, қараган сари вужуди сеҳрли бир куч билан тўлиб, Абдуллаевни курашга чоғларди. Бундан унинг ўзи ҳам ҳайрон: «Қизиқ, - ўйлар эди домла, - инсон табиати ўзгаришга мойил, йўқса, у қотиб қоларди, муаммолар ечимини тополмасди. Уни яратган Зот жамики мушкулотлар калитини оддий ҳодисалар, ҳаракатлар ичра яширган. Буни ҳамиша ҳам фарқлайвермаймиз. Хурсандлик, ҳафалик каби икки ҳол тавсифи учун, уларнинг сабаб ва моҳиятини тушунтириш учун ўнлаб олимларнинг умри, мушохадаси керак. Фандан фан ясайвермай ўзимизни тадқиқ этсак тўғри бўлмасмикан? Баъзилар «Қардошлик алоқалари»мией ёким «Диннинг реакцион моҳияти» каби замонасоз мавзу талашиб, олимликга даъво қилишади. Ижтимоий соҳалар қачонки инсон моҳиятига чуқур кириб борсагина ҳақиқий фан саналади».

Машина бекатга яқин ўрнатилган қизил чироққа тўхтади. Шу асно Абдуллаевнинг кўзи чоғроқ халта кўтарган кампирни судраётган милиционерга тушди. Онахон халтасини маҳкам сиққанича унинг чангалидан қутилишга интилар, атрофда гала оломон уларни бефарқ кузатиб туришарди. Кампир нимаси биландир Абдуллаевга онаси Ибохон аяни эслатди. У титраб:

- Машинани четга олинг! - деди.

Абдуллаев шашт билан «Волга»дан тушди-да, шошилмай бир-бир босиб, уларга яқинлашди, қари аёлни аямай тортқилаётган йигитга қаҳрли тикилганича:

- Нима гап?! - деди.

Пешонасига ўроқ-болға, беш юлдуз қўндирилган фуражкасини қийшайтириброқ кийган олифта йигит:

- Кўрмайсизми, буни, - деди нописандлик билан, - ҳайдаган билан, чора кўрган билан уруғи камаймайди буларнинг! Ўзини гўлликка солиб, қонундан пеш чиқаман дейди!

- Торт қўлингни! - кутилмаганда буйруқдек янграган овоз йигитни довдиратиб қўйди. Аммо, у паст тушгиси келмай атрофидати оломонга бўйвини чўзиб қараш қилди-да:

- Чайқовчи, спекулянтнинг ёнини олиб, чакки қиласиз, гражданин! - деди. Абдуллаев унинг ўта қуруқ, расмий муомаласидан эвсаси қотса-да, зишитагандек шофёри томонга қайрилиб қаради. Зумда ёнида Ҳамдам ака пайдо бўлди.

- Онахонни машинага олинг, - Абдуллаев кампирга меҳрла боқди. Саросима ичра қолган кампир не қиларини билмай дам Абдуллаевга, дам совет милициясининг навқирон вакилига термулар, кутилмаганда пайдо бўлган - шу дамгача учратмаган мурувватли кишилар қаршисида кимга ишонишни билмай мубҳам қотиб қолди.

- Бардам бўлинг, ая! - Абдуллаев кампирга далда берди. Шофёр унинг қўлидан халтасини олиб, қўлтигидан суяди.

- Йигит! - Абдуллаев унинг қаҳрли кўзларига, тўнг башарасига қаттиқ тикилди. - Қонунки ҳимоя қилиб тўғри қиласан, аммо сен жиноят билан жиноятчини фарқига бормас экансан. Онанг тенги аёлга кўрсатган ҳунаринг, кимлигингни айтиб турибди. Афсус, минг афсус, ҳайф сенга шундай имкон! - Абдуллаев нафрат билан ортига ўғрилар экан:

- Ўзингдан чиққан бало? деб шунга айтадилар-да! Ишонганимиз шуларми ҳали, йўқ, булар билан узоққа бориб бўлмайди. Бундайлар ота-онасини ҳам танимайди-дея ўкинди.

Машина оҳиста илгарилар экан, Абдуллаев олд ўриндиқда ўтирган, ўзига ҳамон ҳадиксираброқ қараб турган аёлнинг елкасига қўлини қўйиб:

- Она, нима гап ўзи, қаерлардан сўраймиз? - дея мурожаат этди.

Кампир ўз даҳмазасини ортга суриб, шу дамгача минмаган ҳашамли машина эгасининг кимлигига қизиқди:

- Болам, ўзинг кимсан, раисмисан? - кампир билган, таниган амалдорлари ичра энг каттаси «Раис» ва «Райком» эди. - Йўқ, раис десам, раисга ўхшамайроқ турибсан...

Кампирнинг самимият тўла қалби, ўтказган ва ўтказаётган тирикчилиги юзу кўзларида, сўзларида намоён эди. Унинг оҳори тўкилган кийимлари, меҳнатда тобланиб қорайган ранги ҳар фаслда ўзгариб турадиган юмушларининг турфа ташвиши кишлоқ аёлларининг тимсоли эди гўё.

Абдуллаев унинг содда, пок қалбини тинглар экан, кампирни қучиб, юзларидан ўпиб, бутун дунёнинг ҳаловатию имкониятларини бағишлагиси келар эди. «Ҳа, оналар бахтга лойиқ, фақат бахтга лойиқ! Қариган, меҳрибон, фарзандли-неварали аёлларнинг тимсоли йўқ», - дея у ичдан энтикиб қўйди.

- Биттагина ўғлим бор, - кампир оловдек меҳр, иззат қуршовида яйраб, ўзини хотиржам тутди. - Худойимга шукрки, ўзидан кўпайди, еттита неварам бор, тўрттаси мактабга қатнайди. Харна ўғлимга кўмак, деб озроқ кунгабоқар экканман. Шунинг денг, озроғини қозонда тоблаб, бозорга чиқувдим. Чайқовчисан, деб ҳалиги мелиса бола роса таъзиримни берди. На бозорга қўяди, на бекатга. Болам, қани айтчи, ўз томорқамда битган ҳосилни сотсам, чайқовчи бўламанми? Барака топкур гаҳимни ҳеч тингламайди-тингламайди. Ишқилиб, мени англамайди, тушунмайди.

- Куйинманг, она, у бизнинг тилни тушунмайди, унинг ота-оваси эғнидаги тўқими, у шунга ишонади!

- Йўғ-е, болам, у ўзимизнинг йигитлардан, ўзбек, - кампир унинг жуйиниб айтган сўзларига соддаларча эътироз билдирди. Аб-

дуллаев эса шу чоғда бу оққўнгил аёлнинг мушкулени осон қилиб, тезроқ қувонтиргиси, умри тирикчилик тапвишларига қоришиб, ҳалол яшаган қарияни заҳматдан буткул қутилишини истар эди.

- Буни қаранг-а, биз излаб тополмаган нарсани, сиз шундоқ қўлимизга тутқаздингиз, раҳмат, - Абдуллаев узоқ ахтариб тополмаган матоҳини беҳос учратгандек қувнаб кампирга миннатдорчилик изҳор этди. - Харидор ўзимман, ҳаммасини оламан!

- Йўғ-е, болам, мени уялтирма, андишанг кўнглимни тоғ этди, мени суядинг, сени худо суясин, - кампирнинг дийдаси юмшаб кўзи ёшланди. - Сенга писта сотиб ўлибманми, шундайича олавер, болаларингга совға, бағишладим...

Ўзбек хонадонининг қалби дарё, меҳрибон онаси самимияти қаршисида буткул лол қолган эди у. Суҳбатини давом эттирса, нечундир, кўнгли тўлиб, вужуди алланечук бўшашаётгандек ҳис қилди ўзини. Имкони топилсаю кампирни уйида онасидек асраса, унга меҳр, ҳимоя улашса. Йўқ, у ўз уйини, ёлғиз ўғлию невараларини ҳеч кимга, ҳеч нарсага алишмайди. Ҳар қандай ҳаловатдан кечиб ўзини уларга бағишлашга тайёр у.

- Онажон, мен шу жойда қоламан, - Абдуллаев машинани тўхтатди. Шофёрга кампирни қишлоғига етказиб, иккиси бозордан харид қилган барча нарсаларни онахоннинг уйига киритиб беришини тайинлади ва ўн сўмликдан бир неча дона чиқазиб:

- Пистанинг пули, онага бериб қўйинг, - дея ортига ўгирилди. Икки қадам босмай тўхтади ва кампирни таажжубга кўмиб, унга жилмайиб меҳр билан боқди, қўлини сал кўтариб, «Хайр» деди. Машина жилгач, уларнинг ортидан қараб қолди.

Тун. Ҳабиб Муҳамедович муштини иягига тираганча чуқур ўйга толган. Стол устида минг тўққиз юз эллигинчи йилда чоп этилган «Руда ҳосил бўлишининг гранитоид интрузиялар билан генетик алоқаси» китоби турарди. Геология оламида шов-шувларга сабаб бўлган ушбу асар муаллифи сингари мураккаб тақдирга эга эди. Асар Абдуллаевнинг номини СССР аталмиш улкан ҳудуддан ташқари - Хитой, Ҳиндистон, АҚШ, Франция, Англия каби мамлакатларга ҳайрат, янгилик, кашфиёт қанотида олиб кирди. Металмаъдан конлари ҳосил бўлишининг назарий қонуниятини яратиш фанда унинг номи билан боғланди. Ўзбек ўғлонининг тафаккури ила ёритилган кашфиёт миллат, тузум, сарҳадларидан чиқиб дунё геолог олимларининг соғлом зътирофи, қўлланмасига айланди. Саноат ривожланиши олим кашф этган мезонлар тартиботига суянган, кўплаб мамлакатлар унинг назарияси бўйича аллақачон ама-

лий иш бошлашган эди. Инсоният тафаккурида пайдо бўлган жамии илғор кашфиётлар сингари олимнинг бу иши ўн йилдирки, уни шон-шуҳрат чўққисига кўтаргани ҳолда, айки дамда тортишувлар, қаршиликлар, аниги, кураш тўфонига отди. Дастлаб, бари табиийдек кечган тўқнашув, илмий баҳслар ой сайин чигаллашиб миллий, мафкуравий яроғлар билан қуролланиб олимнинг бардошига чанг солди. Шунга қарамай, у фан, миллат боғининг серҳосил дарахти эдики, ҳар йил, ҳар фасл танасини синдириб, медаларини юлқиб олишса-да, барибир, мева беришда давом этар, умрини садоқатла бағишлагани - тоғлар сингари кўксини зарбаларга тутиб берар эди.

Боядан бери сас чиқармай кузатиб турган рафиқаси Фотимахон бошини эшик раҳига қўйганича кўзлари ёшланиб эри ҳақида ўйларди. Домла ҳеч қачон рақиблари зарбидан нолимас, унча-бунча дилхираликни уйига ташимас, фарзандлари Пулатжон, Раънохон, Рустамжонни, аёли Фотимахоннинг тинчини бузмас, мустаҳкам қўрғон каби забардаст қучоғи, оталик меҳри ила оиласини бағрига босиб, уларга фароғат бағишлагувчи эди. Назарида эри дунёда ягона, битта, мана, тун қоронғусида ҳам уйини зиёга тўлдириб ўтирган отанинг дардини фақат у теран англайди, лекин не қилсинки, эрининг суяничи ёлғиз ўзи, фақат ўзигина шум рақиблари дамини кесишга қодир.

Бу икки тақдирдош ҳаётнинг ҳар қандай зарбасини бир-бирига билдирмай ўзларига, фақат ўзларига олишга тайёр эдилар. Қайғули дамнинг сабабчиси - иғводан иборат фельетоннинг «Правда» газетасида чоп этилиши ҳақидаги хабар эди. Гарчи бу хабарни ҳар иккиси деярли бир вақтда эшитишган бўлсалар-да, сир тутишди. Ўч олиш истагида ёнган гуруҳнинг чаққонларидан бири ўзига топширилган «иш»ни қойиллатиб бажариб, газетанинг машҳур фельетончиси Семён Нариньянини ишонтирган эди. Эртага фельетон босилиб чиқиши арафасида - тушдан сўнг ғолибона хабар етказишди. Ҳа, улар галаба нашидасини олдинроқ суришмоқда, бу билан ҳам қанотланмай хонадон тинчини бузиб, уларнинг ҳолини пинҳона кузатишмоқда эдилар.

Не қилсин, эри билан ўтказган йилларининг бирор бир дақиқаси йўқки, рақиблари унга ташланмаган бўлсин. Ахир, домланинг айби нимада? Ў кимнинг зиёнига ишляпти? Эсини таниганидан бери, ёшгина юрагида илм ҳаваси уйғонганидан то шу дамгача эли, юрти қайғусида, хизматида суяги қотди. Юртнинг бутунлиги учун, миллатдошларининг номи, ғурури учун жонини тиккан. Мақсади йўлида бир дам бўлсин ўзини аямади. Фарзандлари янглиғ суюб, эътибор билан тарбиялаган шогирдлари бунга мисол бўлолмайдими? Республика фани, саноатидаги ўсиш, янгиликлар

бунга мисол бўлолмайдими? Балки шулар боис уни миллатчиликда айблашди. Айблову илмоқларнинг чеки кўринмайди. На қилсин, қандай чора борки, эрига нафи тегса?! Оддий киши бўлганида-ку, бундай ситамлар домлани четлаб ўтарди. Ҳамма бало шундаки, Абдуллаев жўнгина, эл қатори фикрлаб, кўп қатори оқим билан бирга сузмайди. Тақдир уни ўзгача иқтидор, муҳаббат билан сийлади, қалбидаги ҳиссиёт, жисмидаги куч-қувват, ақл ўзгаларни етаклашга ундайди...

Эр-хотин бир-биридан хабарсиз ҳолда тақдирнинг турфа озорини чекишмоқда эдилар. Аёл яхши англарди-ки, эрининг шахси - мардона мақсади ушбу сабабу оқибатларни тўлдирувчи захира эди. Ҳа, эри ҳали-бери нокасу қўрқоқларга ўз кучига ишонмайдиган майдаларга ем бўлиши тайин. Улар Абдуллаевни сотиб кун кўришади, бола-чақа боқишади... Улар вафақат умрнинг эгови, улар жоҳил, улар новкўр, улар Ватаннинг илдизини кемираётган жирканч қуртлар... Аёл аламли ўйлари зарбидан йиғлаб юборди ва бе-хос эрига халал бермаслик учун ортига чекинди.

Ҳабиб Муҳамедович эти увишиб ўрнидан турар экан, чўзиб-чўзиб қичқирган хўрозлар овозини эшитди. Оғир юриб жовон ёнига келди. Кўзлари билан ниманидир ахтарди. Сўнг жовонда тартиб билан терилган қалин жилдлардан бирини суғуриб жойига қайтди, варақлади. Бундан уч-тўрт йил олдин СССР Фанлар академиясининг геология ва география бўлимининг академик секретари, академик Дмитрий Степанович Белянкинг мактуб ёзган эди. Икки йирик олим ўртасидаги касбий алоқа йиллар давомида шаклланган, хатлар ва жавоб мактублари йиғилган бу жилдни кашфиётлар, турли баҳслар якуни билан боглиқ ўзига хос тарих деса арзирди.

Сарғайган қогозлар қатида кўмилган ушбу сатрларга у авайлаб кўз югуртирди: «Қимматли Дмитрий Степанович! Координация Советининг мажлиси тугагандан сўнг бир ойдан кўпроқ Москвада бўлдим, шу вақт ичида Сизнинг қабулингизга кириб, ўз ишим хусусида гапира олмадим. Сизнинг қабулингизда бўлмаганим вақтим йўқлигидан эмас, аксинча, менинг устимда кечаётган ишволарни сизга гапиришдан уялганим сабаблидир. Бусиз ҳам Сизга тез-тез мурожаат қилиб тураман-ку. Тошкентга қайтгач, Сизга хат орқали мурожаат этишга қарор қилдим.

1950 йилда менинг «Рудаларнинг интрузиялар билан генетик алоқалари» номли китобим босилиб чиққанидан сўнг баъзи геолог олимлар аввал назариямга, сўнггра ўзимга қарши чиқдилар. Бошланишида буларнинг ҳаммаси илмий мулоҳаза тарзида бўлиб, улар назариямни ўз мақолаларида ва мажлисларда танқид қилишди. Энди эса шу кишилар устимдан юқори партия ва совет таш-

килотларига ёзмоқдалар. Авваллари ҳар хил рецензиялар, кейинроқ иғволар ёза бошлашди. Тошкент шаҳар партия комитети томонидан тузилган комиссия ишни текшириб, уларни ноҳақ деб топгандан сўнг ҳам ёзишда давом этишяпти. Докторлик ишимнинг қўлёзмаси устида ҳам катта жанжал кўтаришди, - Хат шу жойга етганида Ҳабиб Муҳамедович огир тин олди, юрагини силаб қўзларини бир лаҳза юмди. Бироз муддат ўтгач, хатни тўлиқ ўқишга сабри чидамай охиригидан давом этди: - Энди диссертация ёқлангандан етти йил кейин, нашр бўлганига олти йил тўлгач, улар менга бошқаларнинг материалларидан фойдаланган, бошқа геологларнинг фикрини такрорлашдан нарига ўтмаган, деб даъво қилмоқдалар.

Лангар манбаси устида иккита картани мен ишлаб чиққанман, шундан биттасини 1939 йилда Москва геология институтининг ишларида чиқарганман, иккинчисини СССР Фанлар академиясининг ахборот геология журналида 1941 йили нашр эттирганман.

Бир гуруҳ геологлар илмий советга ҳам, менинг оппонентларимга ҳам ишончсизлик билдириптилар. Албатта, бундай шароитда ҳақиқатни юзага чиқариш жуда қийиндир.

Мен юқорида кўрсатган материалларнинг ҳаммаси ВАКнинг эксперт комиссияси томонидан тўғри тушунилди. Бу ҳужжатлар очиқдан-очиқ иғводир. ВАКнинг эксперт комиссиясини эътиборсиз қолдириб, бошқа комиссия тузилди. Бу комиссияга Бетехтин бошлиқ, таркибида Вольфсон, нашриёт редактори Дроздов, ишга ва соҳага ҳеч алоқаси бўлмаган профессор Жданов, нефт бўйича мутахассис ва профессор Тюретнов киритилди. Мана шу комиссия менинг ишимни текшириши керак. Тузилган комиссия таркибидан ҳафса-лам пир бўлиб, 20 мартда Тошкентга қайтдим, энди комиссия қарорини кутиб ўтирибман.

Мана, ишнинг қисқача мазмуни...

Азизим Дмитрий Степанович! Шахсий ва чалкашиб кетган ишларим билан Сизнинг дилингизда ҳам нохушлик уйғотганимдан хижолатдаман, ҳозирги вазият шуни тақозо этапти. Тез вақтда бундай гаплар тугайди, деган умиддаман. Икки йилдан бери давом этаётган бу ишга жуда жиддий киришиштан ва охирига етказиш учун қаттиқ туришибди. Текшириш вақтида геология институти илмий Советидан ва ишлаб чиқарувчилар фикрини сўрашмади... Натижада ҳақиқатни юзага чиқариш қийин бўлаяпти. Мана шу кишилар ўз вақтида В.И.Смирнов устидан ҳам ёзганлар. Дмитрий Иванович Шчербаков ва Ўрта Осиё геологлари ишим ҳақида кўп нарсаларни айтишлари мумкин. Тошкентга қайтиб келиб, ишга тушдим, аммо ҳеч қўлим ишга бормаяпти. Одамларнинг ишлаш ўрнига шундай иғволар билан шуғулланиши нақадар ачинарли.

Мен илм билан шуғулланмай, ўнлаб тушунтириш хатлари ёзишга мажбур бўлиб ўтирибман.

Сизга ҳурмат билан,
Ҳ.Абдуллаев.
1953 йил, март.

Абдуллаев хатдан кўз узмай шивирлади:

- Ҳа, чиндан ҳам одамларнинг ҳалол ишлаш ўрнига игволар билан қуролланиши бу, бир кўргуликдир. Бировнинг шуҳратини биров тортиб ололмайди. Нега улар бу оддий ҳақиқатдан кўз юмдилар? Мен-ку, тақдирда борини кўряпман, лекин улар-чи? Муттасил тош отиб чарчашмаяпти. Кези келганда улар қилмишларини тушунармикин? Одам ниқобини кийиб, елкасида гуноҳ ортган лаббайчиларни сира-сира тушунмайман. Уларда манфаатдан ўзга илинж йўқ. Наҳотки, наҳотки улар учун бировнинг тақдири ўйинчоқ бўлса! - домла қоғоздан бош кўтариб сукутга толди. Дмитрий Степановичнинг жавоб мактуби сатрма-сатр ёдида эди. Йиллар ўтса-да, узоқдаги касбдошнинг таскинбахш сўзлари, шунчаки сўз эмас, ҳақиқат томонида собит турган азиз елкадошдек зарур бўлиб қолди. У мактубни илк бора кўраётгандек, ички бир иштиёқ, зарурат ҳисси ила ўқий бошлади:

«Азизим Ҳабиб Муҳамедович! Бахтга қарши хатингизни касал бўлиб ётганимда олдим, шунинг учун Сизга жавобни қисқа қилиб қалам билан ёзаяпман. Мен сизни қувватлайман, одамларнинг илм ўрнига игво билан шуғулланишгани жуда ачинарли ҳол. Шунга қарамай, сиз игволар ва туҳматлар натижасида турилган руҳий тушқунликдан мутлақо холи бўлишингиз керак. Мен сизга ишонаман. Ломоносовни эсланг, уни ҳам озмунча эзишмаган. Сиз ўз ишларингиз билан бирдан-бир тўғри йўлдасиз. Биз олимларни йўлларидаги курашлар ажаблантирмаслиги лозим. Чин юракдан салом билан Д.Белянкин.

1953 йил, 31 март»

Абдуллаев хатдан бош кўтариб, Белянкиннинг:

«СИЗ ЎЗ ИШЛАРИНГИЗ БИЛАН БИРДАН-БИР ТЎҒРИ ЙЎЛДАСИЗ» - деган сўзларини шивирлаб такрорлади. Ҳа, унинг тўғри йўлдалигини рақиблари ҳам билишар эди. Сиёсат-у, мафкура йўригига мос тушмаган ҳар бир ҳаракат, шахс - у ким бўлишидан қатъи назар эгилиши шарт, йўқса, жисман йўқ қилинади. СССРда бу темир қонунни четлаб ўтган кишининг ҳолини тасаввур қилиш қийин. Абдуллаев теварагида бошланган катта-кичик жамики ўйинларнинг асл моҳияти юқоридаги темир қонунга бойланар эди. Фақат бунда ҳар кимнинг улуши бўлак-бўлак: дастёр-

лар ҳамиша рағбатлантирилиб, ҳимоя қилинади. Дастёрлар, асосан маҳаллий кадрлардан танланар, тайёрланар, иродасиз, биронинг етагига муҳтож чала муллалар ҳамиша ўз касбдошларининг оstonасига маҳкам боғлаб қўйиларди. Табиийки, улар хўжа-сининг садоқатли қўриқчиси эмас, ҳар қандай тубанликдан қайтмайдиган сотқинлар бўлиб етишарди. Шўро ҳукуматининг деярли пул сарф қилмай нишонга урадиган улкан ижтимоий сиёсий қуроли сотқинлар эди. Ўзбекистонда эса бундай қурол билан қуролланмаган бирор-бир идора, ташкилот йўқ эди. Агар хизмат жойингизда, айтайлик, тўртта ходимдан биттаси рус ёки русийзабон бўлса, эрталаб:

- Ассалому алайкўм, - деб хонангизга кириб келсангиз...

Худо кўрсатмасин, сизни ёмонотлиқ қилиш, миллатчиликда айблаш учун ўзбекча саломнинг ўзи етиб ортарди.

Ҳабиб Муҳамедович шундай шароитда, айтиш мумкинки. Шўро мафкурасининг «жангоҳида», қалтис «фронтлар»да ишлаётганини билатуриб, ўз йўлидан қайтмас, миллий ва маҳаллий кадрлар тайёрлаш, республикада аниқ фанлар ривожини борасида ҳамиша жасорат кўрсатар, бу йўлда борини ишга солар эди.

Қиёфа-ю, номда, орзу-ҳавасда ўзига ўхшаш, зоҳиран фарқсиз кўринган юртдошлар озоридан тунни тонгга улаётган аллома баъзан чалкаш воқеаларнинг илдизини пайқамай қоларди. Унингча, барча нохушликлар шунчаки майда кишилар хуружи туйфайли содир этиляпти. Булар бари ўткинчи, республика раҳбариятининг бир ишораси билан тинчийдиган воқеалар. (Абдуллаев умрининг сўнгги кунигача ушбу ишорани кутди, аммо...)

Бутун тун давомида унга ҳаёл ҳукмронлик қилди. Инсонга хос жамики торликлар ўйлашга мажбур этди. Атрофида тимирскила-ниб юрган шарпалар (ҳа, уларнинг қиёфаси йўқ...)ни англашга уринди, уларни-да, чин миллатдошлари сафида кўришни орзу қилди. У ўзини буткул унутиб, кечиримли, қаноатли бир сас, кўринмас, улугвор бир сиймо қаршисида гўё адолат билан тиллашмоқда эди:

- Бировга яхшилиқ, ёмонлик тиласанг-да, вақт ўтаверади, бир зум бўлсин тўхтамайди. Вақт отлиг тулпор борингни устига юклаб елдек учаверади. Ҳа, фақат борингни олиб учади, йиллар ўтиб сандиқнинг оғзи очилгандек, кимлигингни элга ошкор этади. Дунё яхши хулқ, бутун иймон, инсоф билан тугал. Бутун ер шари адолатни тоза ҳаводек симириб айланади, дунёнинг қон томирларида адолат оқади. Оллоҳ инсонни тириклик, тирикчилик тегирмонига улоқтириб, бандасининг тоқатини, инсофу иродасини, ўзига ва ўзгаларга садоқатини синовдан утказади. Оллоҳнинг улкан имтиҳонини дилдан ҳис этган бандасигина ҳушёрдир, бедордир, бахтиёрдир...

Бехос жаранглаган қўнғироқ садоси унинг хаёлларини тўзгитиб юборди. Абдуллаев бир муддат жойидан жилмай кутиб турди-да, телефон тинмай жиринглайвергач, даҳлиз томон юрди.

Одатда, у ишлаётган вақтда ҳар қандайин йўқловларга доим рафиқаси Фотимахон жавоб берар, баъзан жуда зарур дамда – лозим топсагина эрини безовта қилар эди. Бу гал ҳар иккиси олдинма кейин телефон тагкурсиси ёнида тўқнашишди. Домла гўшакка биринчи бўлиб қўл чўзар экан, қалбан нохушлик сасини сезгандек эди. У яхши-ёмон хабарни хотиржам қабул қила билишга, ўзини тутабилишдек қатъиятга эга эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Нариги томондан қисқа, аниқ овоз эшитилди. Бир дақиқага етар-етмас сўзлашув бутун тунни заҳарлашга етгулик оғу ила тўла эди.

– Оллоҳга шукр, тирикман! – деган эрининг босиқ жавоби аёлни ҳушёр торттирди. «Яна ўшалар» қўнғлидан кечди Фотимахоннинг.

– Ҳар қандай хабарни гул билан кутиш ғолибагина насиб этади. Кутаман! – Абдуллаев гўшакни жойига қўйди ва хотинини энди кўраётгандек:

– Сиз нега турибсиз, Фотимахон, ухламадингизми? – дея сўради. Аёл телефондаги суҳбатни дилдан ҳис этса-да, чурқ этмай унинг юзига термулиб турди. Эридан сас чиқмагач, қўлидан тутиб хонасига етаклади. Домлани оромкурсига ўтказиб, ўзи ерга чўк тушди, эрининг тиззаларини кучиб, сўзсиз қараб тураверди.

Абдуллаев телефон воқеаси таъсирида бироз паришон, ўз хаёли билан банддек кўринарди. Унинг қулоқларига ҳамон ўша сурбет, хира овоз такрор-такрор эшитиларди: «Ҳали ҳам тирикми-сан?!. Эртага сени «хушхабар» кутади! Аниқроғи, бугун... Яна уч-тўрт соатдан сўнг «Правда»дан аслингни ўқийсан! Котибанг газетани қўлингга гул билан тутқзади. Табриклайман!»

Абдуллаев бу тахлит таҳдидли овозларни кўп бора эшитган. Аммо, бугунгиси ҳаммасидан ўтиб тушди. Бу қадар пасткашлик – ўзингники оёгинга болта уришга шошиб турса, ўзингники ўзгалар ногорасига ўйнаса, бу қандай бедодлик?! Инсофу адолатни унутган, муқаддас гурурни четлаб ўтаётган гала тушовлар умрини, ганимат вақтининг уволига қолишаётганини билишармикан?.. Бундай дамларда дарду сирингни кимга айтасан, сени ким тинглаб, ким тушунади? Улар пасткашлик йўлини тутиб, Абдуллаевни ёмонотлиқ қилишга бел боғлашган экан, барча зарбаларини кўтаришга тайёру, ҳали уларнинг белини букишга қурби етади.

– Дадаси, – аёли домланинг бармоқларини силаб аста мурожаат этди, – бироз мизғиб олинг. Ҳаммаси яхши бўлади. Ишонинг менга, ганимларингиз ниятига етолмайди, эртага уларнинг айтгани эмас, Оллоҳнинг буюргани бўлади.

Абдуллаев меҳрибон аёл овозини гўё жуда олисдан эшитаётгандек эди. Уни - рафиқасини шундоқ ёнида, тиззаларини қучиб турган ҳолда кўраётган эса-да, негадир овозини олисдан эшитди. Унинг қулоқлари шангиллаб битаётган эди.

- Фотимахон, мен қаердаман, - у хотинининг қўлларини маҳкам сиқиб сўради, - айтинг, қаердаман?

- Дадаси, нималар деяпсиз, қўрқитманг мени.

Абдуллаев оромкурси суянчигидан қаддини тик кўтариб, аёлига:

- Наҳотки, ўз ҳаракатим, интилишларим ўзимга душман турса? - деди - Ё қисмат деганлари шумикан-а, Фотимахон? Мен бундай бўлишни кутмагандим.

- Бундай саволлар билан қийнаманг мени. Мени билганим - Сиз яхши одамсиз. Рақибларингиздан фарқингиз шу! Яна, яна Сиз Пўлатжоннинг, Раънохоннинг, паҳлавон Рустамнинг отасисиз. Бошқасини билмайман, билишни истамайман! - аёл турасолиб эрининг бошини бағрига босди.

- Ҳамма сиздек ўйламайди-да, Фотимахон, - Абдуллаевнинг чеҳрасида билинар-билинмас табассум югурди. - Майли, бугунча етар, сиз ёнимда бўлсангиз, эртасию индинини ҳам кўрармиз. Чироқни ўчиринг...

Уйқусида ҳам кимлар биландир баҳслашиб, кимларгадир топпириқлар берди, хуллас, ҳаловати бузилиб эрта турди. Муздек сувда ювинар экан, академик Иброҳим Мўминов билан учрашишга мойиллик сизди. Илгарироқ ҳам шунга ўхшаш ҳол юз берган, аммо, бугун... Бугун аини шу фурсатда нечун уни истаб қолди?

Ҳар қандай қувончу нохушликни ишлаб қаршилаб, ишлаб хуморидан чиқиш Абдуллаевга одат, унинг ўй-хаёллари, режалари, маъно тўла кўзлари-да, доим иш билан банд бўларди. Назарида, тун бесамар ўтди. Рақибликдан аллақачон душманга айланган гала ишлашга қўймади, чалғитди. Одатий ишчанлик тартиби уни ҳар лаҳза, ҳар дақиқани фаннинг залворли муаммолари томон оқизишга ундарди. Сўнгги йилларда кечаётган баҳсу мунозара, тортишув ва чақувлар, игвою бўҳтонлар, очиқ-ошкора ҳужумлар - бари вақт қиёфасига кириб гўё Абдуллаевни режали бошқариб, шоппилтирар, улгурмаган ишлар ҳақида бош қотиришга ундар эди. Турли соҳаларнинг амалий ҳам назарий жиҳатларини вақтида англаш, зарур чоғда хулосалар чиқариш, ечимларини топиш устуворлиги энг масъулиятли - 1941-48 йиллар раҳбарлиги самараси эди. Республика тарихида огир давр сифатида кирган бу йилларнинг энг олий мукофоти инсон иродасини, чидамини синаш бўлди... У яхши

англардик, фанда ягона соҳанинг ривожин билан кўзлаган маррага эришиш мушкул. У интилган марра эса жуда олис, аммо, учқур отда чавандоздек манзилга етиш орзусида яшар, тез фурсатда тафаккур лашкарини уйғотиб, унинг шаҳдам қадамларини миллат тараққийсида кўришдан умидвор эди.

Ўшдан то дунёнинг узоқ гўшаларигача етган қадами уни ўзликдек улкан кашфиёт сари бошлади. У ўзликни кашф этди. Ўзи ва ўзгаларнинг кимлигини таниди. Ортида улкан тарих, ўзбек руҳи. Ўзбек илдизлари кўриниб турар, у ҳеч қачон ана шу суянчиқни йўқотишни истамасди.

Ҳа, ортида чиндан-да, улкан тарих, ўзбек илдизлари... Буни теран англаганинг сари қалбинг ғурурга тўлади, ҳар қандай қўрқув, мураса тарк этиб, руҳинг қарамликка қарши исён бошлайди. Иброҳим Мўминов - томирларида миллат қони оққан ҳар бир фуқарони уйғотувчи тафаккур қўмондони! Абдуллаев Иброҳим Мўминовга писбатан қўллаган таърифини, вақти-вақти билан такрорлашни хуш кўрар, такрорлаганда ҳам баланд овозда:

- Тафаккур қўмондони! - дея ғурурланиб айтарди.

Иброҳим домла бу рутбага лойиқ уч бурчакнинг (Ҳабиб Абдуллаев, Ойбек, Иброҳим Мўминов) бири эди. У иккала дўстнинг ҳурматига, ишончига сазовор, собит, камтар, шу билан бирга ичдан қатъиятли, ориятли киши эди. Унинг тароватидан донишлик, фалсафа ёғилиб турар, халқ маънавиятининг тирик тимсоли сифатида жим, сокин, оғирқарвон қиёфада улкан, пўртанали ишлар билан машғул эди. Ўзбекистоннинг ижтимоий-фалсафий фикри тарихидек масъул мавзунини тадқиқ этасолган олимдангина фидойилик кутиш мумкин. Бизда ёзишмас, ўйлаш тақиқланган мавзулар озмунчани? Даҳшатлиси, ёшлар тарихимизни унутмасин... Агар, инсон оёқларидан ажраса, қаддини тик тутолмаганидек, қўлсиз, бошсиз-да, қийин. Булар бари биргаликда тугал. Демакки, бизнинг тарихимиз - бу, биз!

Қачонки тарих ҳақида ўйласа, Ойбек ёдига тушар, шунда Абдуллаев ҳамкасбларини бир-бир кўз олдига келтириб:

- Бошқалар ҳам Ойбекдек, унинг «Навоий»идек асар ёзса эди, - дея орзу қиларди. - Ҳар ким илмда биттадан шундай ишни қойиллатса эди...

Бугун Иброҳим домла билан учрашгач, унга шу ҳақида айтади. Ёш адибларнинг домла билан алоқаси, ёнига маслаҳат сўраб келишлари, тарихий далилларга суяниб асарлар ёзишга чоғланишгани кўп улуг, қутлашга лойиқ тадбир. Ҳа, адибларимизнинг суянишга лойиқ тоғлари - Иброҳим Мўминов бор.

Ойбек ўз ишининг уйдасидан чиқди. Энди навбат Амир Темурга етди. Иброҳим домла Темурга яқинлаша олади, ҳа, фақат ундан-

да жасорат кутиш мумкин...

Иброҳим Мўминовга қўнғироқ қилар экан, ишхонада, одатдагидан эртароқ - шу дамда, ҳозироқ кўришишга келишишди. Аёлининг ҳай-ҳайлаб, чой ичмайсизми, деганига жавобан:

- Қирқ беш йил чой ичдим, шунча йил овқатландим, мана, кўриб турганингиздек, камина ҳамон ўша-ўшаман, - дея ҳазиллашди.

- Товба, шундай топда кўнглингизга ҳазил сиғади-я, домла?
- Фотимахон, Иброҳим домла жиддий одам, ахир уни ўзим йўқладим-ку, кечиксам, одобдан бўлмас. Афсуски, унингдек олимларимиз санокли... Қани, энди менга оқ йўл тиланг, насиб этса, бугун биз енгамиз...

Хизмат машинасини кутмаёқ йўлга чиқди.

* * *

Минг тўққиз юз эллик олтинчи йилнинг кузида Ҳабиб Абдуллаев Ўзбекистон Фанлар академиясининг Президенти, Иброҳим Мўминов вице-президент этиб сайланган эдилар. Иброҳим домла Фанлар академиясининг гуманитар фанлари бўлимининг раиси вазифасида фалсафа, тарих бўйича ўз қарашлари, кашфиётлари билан ном қозонган етук олим эди. Илмда, дунёқарашда, миллат руҳини, тарихини англашда икки аллома - Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов бир ўзандан оқаётган дарё эдилар.

Илмда, раҳбарликда ҳар икки олим ўз ўрнига эга эди. Иброҳим домла зоҳиран мулоим, огир-босиқ мулоҳазали кўринса-да ичида - қалбида пўртаналар жўш урар, у ана шу ғалаёнларни зўр ирода, ақл кучи ила мақсад томон йўналтира олар эди. Соқин қарашларида куч-қудрат, маъно тўла кўзларида Шарқона донишмандлик уфуриб турарди. Кейинчалик, Абдуллаев унинг исму шарифига алоҳида эътибор берди. Иброҳим Мўмин ўғли. Ота-она тилагида яширинган умид, бугун чиндан-да улғайди, миллат қисматида ўз улуши ила яшаб, из қолдирди. Шундай шахслар борки, улар огизда эмас, амалда - илмда, тафаккуру маънавиятда ўз халқини чинакам эркинлик томон қаричма-қарич етаклайди. Иброҳим домла шу тоифага мансуб жасорат талаб шахс эди. Уни англаш учун йиллар керак, у эътиқодига содиқ, номи миллат руҳига сингган аллома.

Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Абдуллаев Иброҳим Мўминов шахсини юқори баҳолашга, тушунишга қодир шахс эди. Эллагинчи-олтмишинчи йиллар ўзбек зиёлиларининг бошида Ҳабиб Абдуллаевнинг туриши уларни жасоратли қадамлар ташлашга ундади. Зиёли аҳлининг аҳиллигидан кўра бир-бирини талаш, обрўсизлантиришга рағбатлантирган мафкура қиличи Абдуллаевнинг боши узра доим яланг турарди. Жилови бировнинг

қўлида туриб от сураётган Ҳабиб Абдуллаев имкон қадар узоқ-роққа манзилни кўзлар, бу йўлда учрайдиган ҳар қандай майдалик - гина-қудрат, игво, шикоятлар, назарида, омонат чиранишлар шаклида кўринарди.

Аслида шундаймиди?

Улуғ ният йўлида ҳар фурсат, ҳар ондан, вақт отлиғ ҳаракатдан фойдаланмаслик гуноҳ экандигини тушунишларини истарди. Афсуски, буюк ният муждаларини ҳамма ҳам кўравермас, англамас эди. Ному нишонда, қиёфада, мансабда юртдошлик даъвоси билан юрганларнинг аксарияти сотқинлик нонини татиб улгуришган, вақт пойлаб, янада каттароқ луқмалар илинжида оғизларини очиб туришарди.

Улар ким, номи нима эди уларнинг?

Улар Абдуллаевга, умуман, ўз овози, иқтидорига эга юртдош-миллатдошларга қарши ҳар қандай тубан хизматга шай «Лаббайчи» лар эди. Лаббайчи! Абдуллаев уларга шундай ном берди. Кейинчалик «Лаббайчи»ларнинг қиёфасию қиёфасизлиги, инсон зоти-га ёт жамики тубанликлари - асли кейинги авлодларга-да ошқора бўлди. Улар ҳар ерда ҳозир, уларни излаш шартмас, улар «хизмат»ларини жуда арзонга пуллашарди. Авлоду аждодлар руҳи, тарихи, маданияти - ўзликка хиёнат улашишда шубҳасиз, улар биринчи эдилар.

Шундай кунларнинг бирида Иброҳим Мўминов ҳақида шикоятлар ёғилди. Шикоятчилар домлага гуруҳ бўлиб ташланишди. Улар «Лаббайчи»лардан бирини Абдуллаевнинг ҳузурига жўнатиб, шартлар қўйишди...

Домлани аниқ нишонга олишган эди: «Иброҳим Мўминов ўтмишни улуғлапти...»

Кимки, халқимизнинг маданий-маънавий меросини ўрганишга бел боғласа, у аввало, Москвадаги раҳбарларга, ҳукмрон сиёсатга қарши бош кўтарган «антисовет» сифатида айбланади. Худо кўсатмасин, бу тахлит айбловга қўл, оёғинг эмас, этак-баринг илинса - тамом... ҳалокат. Ҳолбуки, Абдуллаевнинг ўзи, Иброҳим Мўминов, Ойбек ва яна талай сафдошлар бунингдек айблар қуршовида. Худди ким ўзарга пойга бошлашгандек, чақув, хиёнат у шикоят тинмайди...

Хат сабабми ёки ўзининг атрофида муттасил кечаётган баҳсу мунозаралар, игволарми, ишқилиб, Ҳабиб Абдуллаев ўшанда чуқур ўйга толди: бу қандай гап? Буни қандай тушуниш мумкин? Халқимизнинг тушунган, саводли, илгор қатлами бўлиш зиёлилар бир-бирига душман, бири-бирини кўролмайдди.

Бизга нима бўлапти ўзи? Наҳотки, қарғиш теккан эл сифатида бутун Иттифоққа шарманда бўлсак? Зиёлиман, дегани борки, гуруҳ- гуруҳга бўлиниб, бир-бирини ейди. Ёзувчи ёзувчиси билан,

тарихчи тарихчиси билан ит-мушук! Ахир, билмайдиларми, майдонда ёлғиз от билан улоқ чопиш мумкинмас, ёлғиз от майдонда кўринмайди. Майдон биргаликда қудратли, халқ биргаликда бутун!

Биродарларимиз шу оддий ҳақиқатни билиб билмаганга оладиларми ёким, чиндан ҳам билмайдиларми? Нечун биз бу қадар осон йўлга оғдик. Ахир биз катта миллатмиз-ку?!

Ҳа, бир пайтлар катта миллат эдик... Миллат сон билан ўлчанмас экан-да. Ўтган қисқа фурсат бизни кунма-кун қайчилади. Қайчиланиб-қайчиланиб шу ҳолга тушдик. Чидаш мумкин эмас, қараб туриш мумкин эмас...

Узлуксиз давом этаётган хиёнатнинг олдини ким тўсади? Томирларимизда ин қўйган сотқинлик боис не-не кишиларимиздан ажрамадик, ахир, улар бизнинг фахримиз эмасмидилар?

Абдуллаев расмийатдан йироқ, эркин раҳбар эди. Ўзини ҳақ ҳисоблаганида унга унча-бунча тўсиқ бас келолмасди. Юртнинг - Ўзбекистоннинг энг чекка қишлоқларидан келган ҳар йигит-қиз унга қариндош, ватандош бўла олар, Абдуллаев уларнинг ҳар бири билан фахрланар, қувонар, имконидан ортиқ даражада ёрдамлашар эди. У келажаки ёшларсиз илмсиз, аниқ фанлар ривожисиз тасаввур этолмас, аниқ-равшанки, буларсиз халқнинг ҳаётини яхшилаш мумкинмас, иқтисодий юксалган халқ кўп нарсаларга қодир...

Илмий сафарлар ила барча республикаларда бўлганида юмушларидан ортиб, қадами теккан юртнинг маданияти, халқининг турмуши билан танишишга уринар эди. Амалда, барча республикалар тенг саналса-да, баъзи республикалардаги ижтимоий ҳаёт, тарихга муносабат ва миллийлик борасида фарқ кўзга ташланиб турарди. Айниқса, Болтиқбўйи ва Кавказ минтақаларининг қатъийлиги, бир-бирини қўллаши, хиёнату қўрқоқликдан, мутеликдан йироқлиги Абдуллаевга қаттиқ таъсир этган, ўртадаги тафовут ўйлашга арзигулик огриқ эди. Ҳамиша дардга давони ўзидан, атрофдагилардан излар, Оллоҳ ақлу ҳушдан, куч-қувватдан айирмаган экан, чораси бор, дея умидланар, ишлар, бир зум бўлсин режаларидан чекинмасди.

- Каттами, кичикми раҳбарга кўп нарса боғлиқ, раҳбар лашкарбоши сингари жамоани олга силжитиши, тарбиячи каби тарбиялай олиши мумкин, - Абдуллаев халқ тақдирида ҳал қилувчи шижоатни, тубдан ўзгариш, улғайиш сабабларини илмли, ватанпарвар раҳбарлар тимсолида кўришни орзу қиларди. Кўпинча нашуд, курсию нафсидан ўзгани ўйламайдиган амалдорлар ҳафсасини пир қилганида:

- Бизнинг тўралар-чи, улар нечун буни тушунмайдилар?, - дея қон ютарди. - Миллат номидан карвонбошилиқ қилаётган кимсалар, нечун миллат тақдирига бунчалар бефарқ? Улар ўзбек-

сиз, халқимизнинг ўтмишсиз ҳеч ким эмаслар! Наҳотки, улар муваққат давроннинг қулига айланганлар? Минг афсус... Инсон эртамикечми, барибир ўлади. Шундай экан, мардларча яшашга нима етсин?! Халқи, миллати учун савобга интилгани Оллоҳ ҳам қўллайди. Атрофимда икки-учта содиқ дўстлар бор экан, ишласа бўлади...

Ҳабиб Абдуллаев шу кун - Иброҳим Мўминов устидан шикоят олган кун академия тарихида учрамаган ажабтовур синов бошлади. Синовни сирлигича қолишини истаган эди.

У шикоятни ўқиш давомида кўп мулоҳазаларга борди. Бир хат баҳона ҳаёлан Иттифоқнинг турли республикаларди: Латвия, Литва, Грузия, Арманистон, Озарбайжон... каби гўшаларини кезди. Ва шундай хулосага келдики, агар уларда Иброҳим Мўминовдек илмий салоҳиятга эга олим пайдо бўлса, ёмонотлиқ эмас, аксинча, унга келган балого ўзларини уришарди. Ҳа, ҳақ талаб қилгандан, хун талаб қилгандан бало-қазо ҳам чекинади. Бирлашган бармоқлардек ягона мушт улар! Агар бунга ақл, сабру бардош ёрдамга келса... бундай миллат узоққа боради...

У ҳақ сўзини айтдию беихтиёр сукутга толди.

- Қизиқ, бу сўзда Оллоҳнинг номи яширин, - дея ўйларди у. - Бировнинг ҳақини есанг, тешиб чиқади, деб беҳуда айтишмаган-да. Ҳақ талаб. Хун талаб. Хун - жон, дегани. Уч ҳарфдан иборат бу икки сўзда ҳикмат мужассам. Ҳақиқат икки карра икки тўртдек оддий сўзлар ичра жойланиб, ўзидан нур, маъно таратиб турса-да, ақли қусур баъдаси бунга ҳадеганда кўрмайди, англайвермайди. Тилшунослар нуқта-вергул устида талашиб-тортишгандан кўра сўз маънолари устида ишламайдиларми? Ҳар бир сўз синоати очилганида дунё кашф этилганидек, тафаккурда инқилоб бўлмасмиди?

Абдуллаев шуурида республикаларнинг айри томонлари, миллатларнинг феъли, иродаси каби фарқли жиҳатлар қўзгаган маънолар кўпиргандан кўпирар, кўзи тушган ҳар бир хас - дов-дарахт, йўл, одам, тош фалсафага бурканиб кўринарди гўё. У шу топда қудратли, одил, самимий, кечиримли қалбига дунё жойланган, илоҳий фурсат тафтида исинаётган Оллоҳнинг чин бандаси - ҳақ талаб инсонга айланган эди. Айни шу лаҳзалар насиб этган инсон фикран юксалади, жисмонан покланади. Абдуллаев маъно тўла сўзлар таъсирида дунё мушкулотларини бир пасда ҳал этгандек хотиржам, босиқ фикрларди:

- Оллоҳ инсонни онг билан сийлаб, ўйлашга арзигулик дунё яратган. Инсонни ягона вазифаси ўйлаб, ҳаққа талпиниб, ҳақни деб янаш. Қолган барча ҳаракат ҳақни англаш ва топиш йўлидаги уринишлардир. Шундай экан, қусурли бандаларидан ҳуда-беҳуда хафа бўлавермаслик керак. Синов учун сочилганлар қисқа умр давомида не рангларга бўянайди, дейсиз. Уларни ҳар гал пинҳона ҳара-

катлари ошкор этади. Ўзингдек биродаринг устидан (агар у ҳақ бўлса) шикоят ёзиш, яхшини ёмонга йўйиш ожизлик юққан бечораларнинг, беморларнинг иши. Улар ўзларини баҳолаёлмайди, улар кимликларини билишмайди, уларнинг кўзи берк, кўрмайди.

Иброҳим Мўминов мисолида тақдирнинг буюк яқинлашуви - ўхшашликни ҳис этди. Қудратли инсонлар ҳаракатида, фикр - ўйида ўхшашлик кечади. Шулар ҳақида ўйлар экан, айтиш шу бугун домлани йўқлагани тасодифий эмаслигини англади:

- Ёзсинлар, ёзаверсинлар, улар ўз ишини, бизлар-да, ўз ишимизни бажарамиз...

Шикоятчиларнинг зид талаблари, оқни қора дейишлари уни фикрлар тўфонига ташлаган эди. У баъзан чалғиб, қўлида титраб турган мактубга кўз югуртириб тўрт-беш қатор ўқиган бўлар-ди: «...Биз тубанда имзо чекувчилар сиз, муҳтарам президентга шуни маълум қиламизки, Иброҳим Мўминов марксча-ленинча назариядан чекиниб, ўтмишни улуғлаш йўлидан бормоқда. У Бедилдек мусулмончиликни тарғиб қилган шоир ижодини кўкларга кўтариб, Совет ёшларининг тарбиясига путур етказди ва етказмоқда... фикримиз исботи учун биз таклиф этган обрўли олимлардан иборат комиссия тузилса... И. Мўминовнинг тепада ҳимоячилари бор, шундай бўлса-да, биз холисликка содиқ қолиб, Москвага ва сизга ёздик, ишончимиз комилки, И.Мўминов масаласида биз билан ҳам-фикрсииз, яъни Улуғ давлатимиз таянчи бўлмиш Коммунистик партия томонидасиз...»

Хатдан бош кўтарганида қаршисида ўтирган «Лаббайчи»ларнинг вакилига кўзи тушган, унга дурустроқ разм солиб: «Туппатузук одамга ўхшайди-я, ё мен адашдимми, башараси одамми?» дея ажабланган эди.

- Мен сизни танимас эканман, - Абдуллаевнинг бутун қаҳри, хатга ва «Лаббайчи»га муносабати шу сўзларда жойланган эса-да, лекин шикоятчи буни сезмади, «танимас эканман» деган киноядан ўнғайсизланиб:

- Ҳазиллашаяпсизми домла, ахир сиз билан бирга ишлайман-ку? - деди.

- Унда, сиз ҳам мени билмас экансиз-да! - Абдуллаев ҳамон гап оҳангини ўзгартирмай, жиддий сўзларди. - Ҳа, айтгандай, мавзуйингиз нима эди? Чамамда, сиз докторлик билан бандсиз?

- Ҳа, - ҳа, шундай домла, Совет даври маросимларини ишлайман. Мўминов тихирлик қиляпти, саёз дейди, нимаси саёз...

- О, оламшумул мавзу-ку, бу! Эпласангиз, чинакам кашфиёт! «Лаббайчи» бир нима деб гўлдираган бўлди, лекин Абдуллаев уни эшитмади.

«Одамни одамдан фарқлаш қийин-да. Йўқса, мана бу нусханинг кийими, кўринишига қараб, нақ фаришта, зиёлининг зиёлиси дейсан... ё ажаб? Бир парчагина юрак, кичик бир жуссада бу қадар гирромлик, жоҳиллик, юзсизлик қандай сигди экан? Бундай юк остида унча-бунча жонивор дош беролмайди-ку, бунинг бемалол, оғринмай туришини қаранг...»

Абдуллаев «Лаббайчи»га ён босган» бўлиб:

- Тўғри пайқабсиз, ўргатувчингиз доно экан, албатта, мен сизлар томонда, - деди уни хотиржам қилиш мақсадида.

- Ҳаддан ошганни жиловлash партиянинг, Сизнинг, ҳамманинг иши, - деди «Лаббайчи» руҳланиб. - Мўминов ўтмишини унутган шекилли, совет замонида олим бўлди у, мансабга минди. Яримта нони бутун бўлди. Бутун оёққа туриб, ўзини ўнглаб олганида ўтмиш кўзига ёп-ёруғ, Совет даври қоп-қора кўринади! Йўқ, Мўминовнинг эсини киритиб қўйиш керак. У кимлигини билсин...

- Хатда шулар ёзилганми?

- Албатта-да, домла, ўқинг, ҳаммаси...

- Тўхтанг, - Абдуллаев қўлини кўтарди. - Ҳамма бало шундаки, Иброҳим Мўминов кимлигини билади-да! МЕНГА қолсаку уни барча илмий даража, унвонлардан маҳрум қилиб, қўл-оёғини боғлаб, сизларга топширган бўлардим, лекин...

- Ҳимоячилари бақувват, демоқчисиз-да, ҳа, домла? - сабри чидамай гапни бўлди «Лаббайчи». - Дадиллик керак, биз кўпчиликмиз, партия олдида унинг ҳимоячилари бир пул, чақа!..

«Ҳа, номард, «Биз кўпчиликмиз» дейди-я! Қани эди, биз кўпчилик бўлсак, бу менинг бирдан-бир орзуим-ку! Бир-биримизни тушунишга келганда, биз янада ёлғиз, озчиликмиз...». Абдуллаев тоқатсизланиб ўрнидан турди. Қўлларини мушт қилиб кабинетда нари-бери юра бошлади: «Шумликка, туҳматга етган қадамнинг, наҳот бир диёнатли биродаринг ҳимоясига етмаса? Булардан қутилиш мушкул! Буларни мушт билан, ҳақорат билан енгил мумкинмас! Буларнинг жазоси ўзи билан. Буларнинг қисматида бизнинг заволимиз ёзилган, умримиз заволи ёзилган! Булар ижрочи, булар лой, ҳеч қачон қуримайдиган балчиқ, булар гишт бўлолмайди, пойдевор бўлолмайди, булардан иморат чиқмайди!»

Абдуллаев оғир хўрсиниб, жойига ўтирди. Қаршисидаги кимсага тикилиб:

- Биргина шикоят камлик қиладими, дейман-да, боя тўғри айтдингиз. Мўминовнинг илдиэлари бақувват, - деди у ўйланиб гўё жумбоқни ечмоқчидек.

- Камлик қилади? Ўнта, юзтасини ёзайликми? Шунда Мўминовни қулатиш мумкиндир?

- Баракалла, ғайрат қилинг, биргалашамиз. Аммо, бир гапни олдиндан айтай, ўрнига муносиб номзод топилармикан? Ҳар ҳолда сиз...

- Йўғе, домла, мен... лекин, муносиб кишиларимиз йўқ эмас, бор...

- Биламан...

Орага сукут қадалди.

«Лаббайчи» вазиятдан фойдаланиш ниятида эди. Назарида, Абдуллаев унга имкон берди, умидлантирди, нималаргадир шама қилди, хуллас, у шериклари ёнига ғалаба билан боришга ошиқаётган эди.

«Лаббайчи»ни содда дейишга-да, дово дейишга-да, тил бормас, гап-сўз, шакл-шамойлда одамдек, фаросату диёнатда қиёфасиз бир шарпа эди у.

У ўзигача, ўз даври ва ўзидан кейин пайдо бўладиган, тарқайдиган қиёфадорларнинг йигма вакили, мужассам нусхаси эди. У бўш келишни сира истамас, сиёсий ҳушёрлик бобида ҳар соҳадан хабардорлигини ошкор этгиси келарди.

- Домла, - дея мурожаат этди у, - агар, эсласангиз, Ойбекнинг шундай сатри бор эди: «Хонақодан чиқиб фикр фанларни минди...» Ўшанда шоир қаттиқ адашган. У айтмоқчи эдики, фикр - илм даставвал хонақода пайдо бўлди. Қаранг, совет фанига туҳмат қилгани, марксизм-ленинизмни инкор этгани учун таъзирини еди. Ёзувчилар уюшмасида уни қаттиқ дўшослашган...

- Шунақа денг, Ойбек ҳам унсур экан-да, а? - Абдуллаевга «Лаббайчи»нинг янги «қирра»лари очилиб борарди. - Э, ошна, ёзувчиларга-да, қойил қолмадим, ўшанда жазо юмшоқ бўлган, бира-тўла йўқотиб юбориш керак эди Ойбекни. Шунда у «Навоий» романини ёзолмасди...

«Лаббайчи» жим бўлиб қолди ва:

- Ҳали ҳам кечмас... - деди шивирлаб.

Абдуллаев ўрнидан сокин қўзғалди ва шу кўйи «Лаббайчи»нинг ёнига келди:

- Да-а, - деди чўзиб. - Яшанг, керакли кишини энди топдим. Сиз шу пайтгача қаерда эдингиз, ошна? Сиз талантсиз-ку, сиз ҳатто ўтган йилларни қайтаришга қодир нодир типсиз, нақ аждаҳо! - Абдуллаев алам билан кулди.

Дастлаб, шунчаки - одатдаги шикоятчиларнинг бири бўлиб кўринган «Лаббайчи» чиндан-да, қўрққулик эди. Назарида, у те-гирмон тошидек айланиб, олдидан чиққан ҳар касни - Ойбекни, Иброҳим Мўминовни... ва сўнггида ўзи - Ҳабиб Абдуллаевни босиб, янчиб янги қурбонлар кутаётган махлуқ эди.

У котибани чақириб, сув буюрди. Шу лаҳзада бутун танасига олов югурганди. Стаканда вижжиллаб турган муздек маъданли сувни ичар экан, гўё қайноқ сув ютгандек, сув-да, унинг тафтини босолмади.

Бу орада «Лаббайчи» томоқ қириб, унинг диққатини ўзига қаратди.

Абдуллаев беҳос эсган довул таъсирида бўлса-да, уни охирига-ча тинглашга аҳд қилди:

- Хўш, нимада тўхтагандик?

«Лаббайчи» бир қимирлаб олди-да, паст овозда:

- Ойбек... «Навоий», - деди.

Абдуллаев жойига ўтирар экан:

- Боя «ҳали ҳам кечмас» дегандек гап қилдингиз, - деди. - Ёзувчи-шоирлар билан алоқангиз қандай, улардан бир иш чиқарми-кан? Қолаверса, олдимизда ўзимизникилар турибди. Мўминовдан қутулсак, навбат..., - у «менга...» - демоқчи бўлдию ўзини тийди. Ҳамон шу масалада бош қотираётгандек, «Лаббайчи»га ўйчан тикилиб қолди.

- Домла, - деди «Лаббайчи» - Сиз ёзувчиларни билмайсиз шекилли? Бир иш чиқармикан, дейсиз-а? Уларга тенг келадигани йўқ. Улар биздек хатбозлик қилишмайди. Синаганман. Бос, десангиз, бас! Шунчаки ташланмайди, улар, ейди, нақ кекирдагини узиб олади. Биз-ку, ўнлаб хат билан зўрга бир зараркунандани йиқитамиз. Ёзувчи ёзувчи-да, тарихдан дейсизми, бугундан дейсизми, неча мисол керак бўлса, шунча айтаман... Масалан, Чўлпон, Фитрат, Қодирий... Буларни қулатган ким? Майли, булар катталари, узоққа бормайлик, мана, ёнингизда юрган Ойбек, ахир, яқинда тилга кирди-ку! Кетишига қилча қолдия! Э, домла, шуларни эсласам, ёзувчимаслигимга ачинаман. ...О, улар нафақат одамни, филни қулатади-я!

- Хайрият, - дея бош чайқади Абдуллаев. - Унда биз, сизсиз гирт етим бўлиб қолардик-ку! Феълингизни бузманг, ўзимизга кераксиз. Ишонтирдингиз. Энди рухсат сизга, имзони кўпайтириб, устозларни ишонтириб ҳузуримга шошилинг. Фақат тилга эҳтиёт бўлинг, уқдингизми?

«Лаббайчи» ўрнидан туриб эгилди, қуллуқ қилиб хонани тарк этаётганида, Абдуллаев:

* 1951 йил 16 апрелда Ойбек сўзлаш қобилиятини йўқотди. Унинг лавозимига ийтилган, талантига бахиллик қилган ёзувчилар кам эмасди. Улар Ойбекни қораловчи 22 саҳифадаан иборат хат ёзишган. Улар кимлар эди? Адибнинг рафиҳаси Зарифа Саидносирова 1994 йили «Шарқ» нашриётида нашр этилган «Ойбегим менинг» номли хотиралар китобида туҳмат, иғводан иборат шикоятни кимлар ёзиб, имзолаганини номма-ном санайди.

- Тўхтанг! - дея уни олиб қолди. - Бир масалада ойдинлик киритайлик, бизда, олимларда, бир киши неча кишига бас келаолади, демокчиманки, қулатади? Ҳозиргина бу борада ёзувчилардан далил келтирдингиз.

«Лаббайчи» пешонасини тириштириб ўйлади, сўнг бош силкиб жавоб берди:

- Узр, шуни билмасканман. Аммо, билишга аразийдиган гап бу. Ўрганаман, сўз бераман сизга!

- Йўқ, қойил қолмадим сизга, ўртоқ. Шубҳаларим тўғрига ўхшайди, бунақада ёзувчиларга етолмаймиз, боринг ғайрат қилинг.

* * *

Баъзан икир-чикирлар, майдаликлар азобидан узоқларга қочгинг келади-ю, лекин қаёққа қочасан? Ушбу кун Абдуллаевга азоб етаклаб келди, ушбу кун у ўйламаган сир-синаотни очди. Инсон тубанлигининг қиёси йўқлигидан ҳайратга тушди. Қўл ишга, оғиз сўзга бормайдиган бундай лаҳзаларда нима қилмоқ керак? Ўйлай-ўйлай, ажабтовур синовга журъат этди.

Номзодлик дипломини олган-олмаган йигирмага яқин ёш ва ёши улуг олимларни алоҳида-алоҳида қабул қилиб, бир-бирининг устидан шикоят ёзишга даъват этди. Гўё улар шундай қилишса, мушқули осон кўчади, муаммолари тез ҳал бўлади, бекилган имконлар эшиги ланг очилади, дея уқтирди. Аммо бу иш, ўта махфий, сир тутилиши, мулоқот фақат президент билан ўтиши лозимлиги алоҳида таъкидланди. Шикоятлар фақат Абдуллаевнинг номига ёзилиши шарт. Муддат бир ҳафта...

* * *

Шунда қизиқ ҳол юз берди. Президент Абдуллаевнинг хонаси ажиб сирлар, тунд чехраларнинг очилишига, «қуллуқ», «рахмат», каби миннатдорчиликларнинг гувоҳи бўлди. Хона саҳна вазифасини ўтади-ю, у бир ҳакам каби хатбозлар «ролини» - кўриқдан ўтказди, томоша қилди... Қиёфалар, ҳаракатлар, бировнинг заволига олдиндан қувонишлар...

Фақат тўрт-бешта ёшлар-у, икки-учта кекса олимларгина таклифини рад этди...

Ҳозир шу ҳақида эслар экан, охири нима билан тугаши номаълум синов, назарида муздек шикоятлар елини олиб келаётгандек эди. Кун сайин юрагини зирқиратувчи, оромини ўғирлаётган воқеалар...

Бухоронинг олис туманларидан бири - Шофирконда тугилиб ўсган Иброҳим Мўминовнинг таржимаи ҳоли Абдуллаевга яхши таниш эди. У оғир дамларда - минг тўққиз юз қирқ биринчи йили номзодлик, эллигинчи йилда докторлик диссертациясини ҳимоя қилганди. Ҳамон ёдида: минг тўққиз юз қирқ учинчи йил Ўзбекистон Фанлар академияси таъсис этилди. Ўшанда ҳар иккиси - Иброҳим Мўминов, Ҳабиб Абдуллаев академиянинг мухбир аъзоси этиб сайланган эди...

У Ўзбекистонда ўз соҳасининг йирик олими, биринчи фан доктори. Республикада фалсафа илмининг ривожини унинг номи билан боғлиқ. «Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари» монографияси, «XIX аср охири - XX аср бошларида Ўзбекистоннинг ижтимоий-фалсафий фикри тарихидан» каби докторлик ишининг ўзиёқ Иброҳим Мўминовни миллат фахрига айлантирди. Унинг тадқиқотлари тарихий ҳақиқатга содиқлиги, теран фалсафий хулосалари билан ажралиб туради. У олди-қочди, муросага яқин, замонасоз «илм»-дан узоқ - ватаннинг ижтимоий-фалсафий фикрини ўрганди.

«...XIX асрнинг етмишинчи-тўқсонинчи йиллари давомида рус чоризми Ўрта Осиёни забт этди ва унда мустамлака тартибини ўрнатди. Чор ҳукумати Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини номмагагина сақлаб қолиб, амалда бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди...» - Ҳа, бундай аниқ, кескин фикрни биринчи бўлиб Иброҳим домлагина ёзиб, илмий асослаган эди. Туркистоннинг Россияга қўшиб олинганлиги ҳақидаги ёлгонлар китобдан китобга кўчиб, халққа тарихий ҳақиқат, ижтимоий фикр сифатида тақдим этилаётган бир дамда унинг хулосаси исён эди. Ўз халқига содиқ олим - бу улкан инсонни енгил мушкул! Хайриятки, Иброҳим домладек олимлар бор. Унга ишониш, суяниш лозим. Унга юракнинг туб-тубида чўкиб ётган армонлар ҳақида айтса бўлади, унга ишониш мумкин...

Абдуллаев шу тахлит ўйларга кўмилиб академия томон ошиқар экан, наҳотки ҳамкасблар ҳамиша собит, голиб шахслар тақдири билан ўйнашадилар, уларга озор етказиб роҳатланадилар, дея изтироб чекарди.

- Бугун мен ҳақимда тарқайдиган ёлгон уларга тавқи лаънат бўлиб тегиши, номлари эл-юрт олдида қора бўлишдан қўрқмадиларми? Ахир биз олимлармиз-ку?! Наҳот, оқни қора дейиш, шунчалик осон бўлса? Улуғ аждодлар вориси саналган биз, ўзбеклар, наҳотки, шунчалик паст кетсак? Наҳотки, қарамлик барча фазилатларимиз юзига лой чапласа? Ахир, оқаётган сувнинг олди боғланса, тошиб кетади-ку? Биз нега тошмаймиз, орқага оқамиз ...

Абдуллаевни қийнаган саволлар кундалик ҳаёти, шахси билан боғланса-да, аслида, бутун миллатга дахлдор эди. У шу тахлит саволу сўроқлар қуршовида қолиб, тақдир уни ўзгаларга бош бўлиш - етакчилик қилишдек қобилият билан сийлаганини унутган эди. Оллоҳ суйган бандасини шу тахлит мукофотлайди. Дунёда одам шаклида тугилиб, яшаб, кимлигини билмай ўтган, ўтаётганлар озми?

Бир пайтлар ёшгина Ҳабибнинг орзуси ўқиб, билимли йигит бўлиш эди. Ўқиди. Танилди. Ер қарида сир-синоатини яшириб ётган турли маъданлар қонуниятини топди. Лекин, лекин... бугун атрофидагилар уни тушунишга, ишларини баҳолашга ожизлик қилишяпти. Улардан ягона умиди ақиллик, ҳамият, мардлик, ҳалоллик эди. Афсуски, улар бу юкни кўтаришга ожиз... Нега ахир?...

У Иброҳим Мўминов ташрифини бугунгидек интиқ кутмаган эди. Ҳали-ҳануз эслайди: «Лаббайчи»лар ёзавериб тинкасини қуритган кезлар, кутилмаганда Иброҳим домла ҳузурига кириб келди. Ўшанда ҳам худди бугунгидек дилхун, руҳан толиққан, адолатдан паноҳ излаган дамлар эди.

Кабинетда ёлғиз ўйга чўмганча ўтирар экан, ўрталарида бўлиб ўтган айри бир суҳбат хотирига тушди:

- Ҳаммасидан хабарим бор, Сизни қийнаётгани, бу, Адолат, - дея айтган эди у. - Адолат эса Оллоҳники! Биз бандалари бу йўриққа қанча кўп амал қилсак, фақат ўзимизга яхшилик тилаган бўламиз.

Бу дунёда инсон инсонини енголмайди, чунки, унинг Яратувчиси бор... Ҳар банданинг гуноҳу савобини кўтаришга қодир ягона Оллоҳдир! Баъзан биз бандасини иложсизлик қийнайди, аммо Сиз қайғурманг, яхши-ёмон ўтган, ўтаётган кунларимиз, барчаси тақдирдаги ёзувлардир. Истанг-истаманг, биз уни ўқишга мажбурмиз.

Куюнманг, асло куюнманг, Ҳабибулло, булар бари синовдир, синов муборак...

Илоҳий тасаллимиди унинг сўзлари ё мантиқ тўла меҳрибонлик? Домланинг овози хаёлан эшитилди-ю, тагин ажабланади. Оддий киши бу янглиг маррага етолмайди, бунингдек ростлик моҳиятини англамайди. У чиндан-да, фозил, дониш...

Абдуллаев ўз ўйларидан таъсирланиб, қадини тик тутди. Кўзлари ёлқинланиб, чуқур нафас олди. Шу топда у ҳар қандай зарбаларга тайёр эди:

- Домла ҳақ экан, қайғуришга арзимади булар! - деди баланд овозда. - У менга таскин-тасалли эмас, ҳақ гапни айтган. Синов муборак, Ҳабибулло, синов муборак!

Абдуллаев кабинетда ортиқ туrolмади, ташқарига ошиқди. Иброҳим Мўминов эндигина машинадан тушиб, ўзи томон келмоқда эди.

Кўришдилар.

Икки қисматдош бир-бирини сўзсиз англаб турарди. Абдуллаев йўл бошлади, курант томон пиёда кетдилар.

Қушлар чуғури ила чулғанган бог. Икки аллома бир дам сукут қуршовида қолдилар. Хиебон деярли кимсасиз, ўриндиқлар бўш эди. Якка-ярим хизматчилар эрталабки юмушларига шошилиб ўтиб қолар, ҳеч ким халал бермас, улар ўз хаёллари билан танҳо эдилар.

Абдуллаев юрагига яқин кишиси билан қолганида тасодифий кимса англаёлмайдиган бўлак бир суҳбат оҳангини топар, шу дамда ўзбек адабиётини елкасида тоғ каби кўтариб, барча синов – туҳмат, игволар жабрини яккаш тортаётган Ойбекнинг машҳур ибораларини ёдга олмоқда эди. «Навоий» романи халқ орасида машҳур бўлиб, ҳатто бутун бошли саҳифаларни ёд айтиб юриш урфга айланган эди. Романни ўқиган борки, тафтида исинар, тарихнинг улугвор қиёфаси бор бўй-басти билан намоён бўлар, ўтмиш фахр, зиддиятлари, бор гўзаллиги, илму урфони ила яқинлашиб, сеҳрлаб қўярди кишини. Айниқса, илм аҳлининг тасвири, мантиқ, фалсафа, рамзлар жозибали эди. Модомики, Иброҳим домладек алломани йўқлаган экан, «Лаббайчи»ларнинг доимий хуружидан, фелъетондан гап бошлаш ўринсиз, унинг тошига мос, таклиф, муҳим режалар ҳақида айтса, айна муддао бўлмасми?

Унинг жимгина тўриши-да, устувор, жуссасида ҳар қандай майдаликларни тўсишга, даф қилишга қодир аломатларни кўриш қийин эмас эди.

Ниҳоят, Абдуллаев айтажак залворли бошловни топди:

- Бутун Ҳирот шоирнинг ҳақиқати билан яшар эди! - Абдуллаев Ойбекнинг сўзларини фаҳрга тўлиб, гурурланиб такрорлади. Ушбу, биргина гапнинг калити очилса, мазмуни саҳифалардан тошиб, адолат кенгликлари томон оқарди. Навоий халққа жабр етказган, хўрлаган, мол-мулкни талаб, тинчлигини бузган бир тўда амалдорларнинг подшоҳ Ҳусайн Бойқаро фармонида биноан жазоланишларини етказганидаги ҳолат эди бу.

Иброҳим Мўминов Абдуллаевнинг заковатига яна бир бор тан берди. У ҳамиша, ҳар доим ўз феъллига содиқ қолар, суҳбатдошига етказиши лозим бўлган мақсадни аниқ, лўнда қилиб айтар, ортиқчаликка изн бермас эди. Табиийки, у суҳбатдошидан табиға мос жавоб эшитса, хурсанд бўларди.

- Масала адолат ва ҳақиқат масаласидир, - дея жавоб берди Иброҳим домла Навоий тилидан. - Ҳақ сўзни айтган оғизларни тош билан қонатмоқ эмас, ҳақиқат тамалини қулатмоққа кўтарилган қўлларни кесмоқ зарур!

Вақтида топиб айтилган жавоб Абдуллаевни беҳад завқлантирди.

- Офарин, Навоий бўлиб кетинг-е, Ойбек ҳазратлари зшитса эди бу жавобингизни!

Мамнун жилмайдилар. Шу тариқа суҳбат мавруди етиб келди. Улар хижилликдан халос бўлган эдилар.

«Лаббайчи»лар боис учрашган дўстлар уларни унутишди. Суҳбат тил, тарих ҳақида бошланиб, тарихдан узилмади.

Улар жазирама пахта далаларида ишлаётган ўзбекнинг ғурури, бугуни ва келажаги ҳақида сўзлаётган, режалар тузаётган шу дамда Қизил империя ўзини-ўзига едириш сиёсатини қизгин амалга ошираётган чоғ эди.

Улар шу зайлда суҳбатта берилган, тепаларида эса бевақт хазон бўлган миллат гулларининг руҳи маҳзун нола чекаётган эди ғўё.

Бошқалар-чи? Бошқалар... уларнинг тарзи, қиёфаси турли, сони шу қадар кўп, барини йиғиштириб келганда, ялпи хурсандлик, ялпи хоинлик, ялпи қўрқоқлик ҳолида кун ўтказишар... шу тахлит оқим бўйлаб сузиб, хотиржам нафас олаётган, еб-ичаётган беғам оломонни кўриш мумкин эди. Бир қарашда атроф сокин, юрт обод, халқ шод кўринар, бундай давронга фақат шукрона лозимдек эди. Шукроначилар ҳаддан зиёд, қўлни бош, бошни оёқ дегувчилар кўпайган, оломон улар етагида ўтмишга қилич яланғочлаб, ўз-ўзи билан ёвлашиб борарди.

Фалокатли эди бу онлар. Бу онлар қурбонталаб, қонталаб эди.

Бу онлар ҳар кимга ҳам осилавермас, топиб қопарди, топиб ютарди, йўқ қиларди...

Ҳабиб Абдуллаев:

- Ўтмишидан бизчалик тез, осон воз кечганни ҳеч жойда учратмадим. Инқилобдан сўнг сохталиқ шу қадар кучайдики, биз «илм» воситасида мафкура қуролига айландик. Натижада бола отасини, ота бобосини танимаслик даражасига етдик. Бу борада ким ўзарга бошланган пойгада фильмларимиз байроқни илиб кетяпти. «Ўзбек-фильм» - номи шундай ҳолос!

Иброҳим Мўминов:

- Ҳақсиз, кўплаб ёлғонларнинг бошида, биз зиёдилар турибмиз. Ҳур фикрли, қайсар бошлар узилгач, омон қолганлар оммавий қўрқоқлик нонини еб, шу кўйга тушди. Лекин, сабабни сабаб деб кўникиш зиёлининг иши эмас.

Ҳабиб Абдуллаев:

- Йилт этган учқунни пуфлаб ёндириш сиз ва менинг, бошқаларнинг-да мақсади, ягона бурчи бўлишини истайман. Бу ишга вужудим билан киришганман! Қаршилар кўп, энг хавфлиси, ўзимизнинг шотирлар.

Иброҳим Мўминов:

- Насабини унутган арзонфурушлар ҳамиша ёнимизда. Улар

биздан айрилмайди. Аммо, мен шундай таскин билан хотиржам-манки, буюк Жаҳонгир авлодлари изсиз кетмагай...

Ҳабиб Абдуллаев:

- Миллатнинг гурурини инқилоб еди, кеч тушундик...

Иброҳим Мўминов:

- Пуч авлоддан унган ниҳолларни эгншдан осони йўқ. Улар бизнинг мисолимизда усуллар қўллаяпти. Йиллар ўтади... биз бормизми, йўқми - хулосам шундайки, дунёда ҳукмронлик ҳам, қулик ҳам абадий эмас. Кимдир билиб, кимдир билмай биз интилган манзил томонга кунма-кун илгарилайди. Фақат бунга етмоқ бошқа, кўрмоқ бошқа...

Ҳабиб Абдуллаев:

- Мен бу таскинни яқинроқ, тезроқ келишини истайман.

Иброҳим Мўминов:

- Ижобатни Оллоҳдан сўранг. У, бизга сабру бардош берсин, ҳаракат берсин. Ҳозирча чекимизга тушгани иш...

Ҳабиб Абдуллаев:

- Э, домлажон, ишлашга-да, қўйишмаяпти-ку, яқинда буни ўз мисолингизда кўрасиз...

Иброҳим Мўминов унинг нима демоқчилигини англади. У шикоятдан хабардор эди. «Ўз мисоли» шарпаси унга аллақачон етган, бу янгилик эмас, номзодлик ҳимоясининг илк кунлариданоқ устидан ёза бошлаган...

- Нима ҳам қилардик, - деди Иброҳим домла хотиржам. - Игво ёзиш, игна санчиш уларнинг касби, еб турган нони. Чидаймиз! Энди менга тўғриси айтинг, Ҳабибулло, нима гап? Сиз қаттиқ изтиробдасиз, яна бошландими?

Абдуллаев изтиробли жилмайди ва жилмаган кўйи:

- Яна бошландими? - дея Мўминовнинг саволини қайтарди. - Кимга тегишли бу савол, домла, менгами ё ўзларигами?

- Тани бошқа дард билмас, дейдилар, - Иброҳим Мўминов бу гал ғамгин сўзлади. - Аммо Сизу бизнинг дардимиз-да, жонимиз-да, бир, Ҳабибулло!

- Ҳа, - деди Абдуллаев жиддий тортиб. - Бу гал осилсанг, баланд дорга осил, қабилида «Правда»га ёзишипти.

Иброҳим Мўминов жим бўлиб қолди. «Хафа қилишни истамади, - дея ўйлар эди у. - Мени четлаб ўтди, аяди. Ўз бошогриги билан мени чалгитмоқчи, бир кун бўлса-да, шум хабарни кеч эшитишимни истайди. Э, Оллоҳ, қандай қилиб, бу одамнинг қадрига етмаслик мумкин? Ориятдан маҳрум кимсаларнинг мақсади не ўзи? Қулатиб тинчийдиларми, ўлдириб тинчийдиларми? Йўқ, улар янгилишган, Ҳабибулло, бу гал ҳам галаба қилади.

- Иншооллоҳ, «Лаббайчи»лар ниятига етмагай, - деди домла

дилидагини тилига чиқазиб. - Юрагим сезиб турибди. Номардларча иш тутганнынг жазоси шармандалик ...

- Қани эди шундай бўлса, - Абдуллаев ортиқ бу мавзуда гапирмади, гапиришни истамасди. Эрталаб дилига туккан мақсадига қайтиб:

- Темур ҳақида бир нарса ёзсангиз, - деди. - Зора, хижолатдан қутулсак.

Иброҳим Мўминовнинг эти жимираб, галати бўлиб кетди. «Жуда қизиқ, галати ўхшашлик, - дея ўйлади у. - Ҳа, Ҳабибулло ҳалол одам-да, йўқса менинг ўйларим, унинг ниятида акс этармиди?»

- Кўпдан шу ният билан бандман, - чеҳраси очилиб деди Иброҳим Мўминов- Ёзма манбалар Темур ҳақида ҳолис сўзлайди. Оллоҳ мадад берса, албатта, ёзаман, мени бу ниятимдан ҳеч ким қайтара олмайди.

Абдуллаевнинг чеҳраси еришиб, дил-дилидан қувонди. У адашмаган эди. Иброҳим Мўминов Темурга ихлос билан яқинлашган экан, Яратган журъатини аямасин, имконини аямасин ундан...

Шу пайт уларнинг шуурида мўъжиза юз берди: боя тепаларида эшитилган садо секин-аста ғамгин куйга айланиб, еру кўкка таралди. Руҳлар ҳақ атрофидан қилич, ўқ, қон атрофидан айланишган каби улар теграсида чарх урар, осмон ва ер ўртасида нурдан кўприк пайдо бўлган эди гўё.

Улар бир-бирларини кўрмоқда, тингламоқда эдилар. Чўлпон яқинлашмоқда, ана, Қодирий, ана Фитрат, Усмон Носир яқинлашмоқда. Ана, Файзулло Хўжа...

- Салом, Ҳабибулло!

- Салом, Иброҳим!

- Салом, Ҳабибулло!

- Салом, Иброҳим!

- Салом, Ҳабибулло

- Салом, Иброҳим! - кўкдан шу тахлит салом ёғилди. Ташна Руҳлар фикран ва руҳан озод зурриёдлари томон селдек оқа бошлади. Осмон гумбурлаб, чақмоқ чақди. Гўё кўк иккига ажралди: Амир Темур зулм салтанатини писанд этмай тарихнинг лаҳзалик хиёнатини ортда қолдириб, учқур отида фарзандлари томон, Ватан сарҳадлари томон яқинлашмоқда эди.

Амир Темур бин Тарагай Баҳодир шу тахлит юртга ташриф буюрган, фарзандлар унинг ташрифига, хизматиға мунтазир эди.

Қалба сурур билан ўринларидан туришди.

- Эртага ишга чиқмайман, - деди Абдуллаев.

Иброҳим домла «Нечун?» дегандек унинг кўзларига тикилди.

- Бобур чорлаяпти... Онамни соғиндим...

Абдуллаев ҳеч замон бировдан сўраб, изоҳ бериб ўшга кетмас, ўта масъул жойда ишлашиға қарамай, тепадан ҳар лаҳза йўқлаш-

лари мумкинлиги билан ҳисоблашмай, баъзида туғилган қишлоғи - Аравонга учарди...

Бугун, илк бор у Иброҳим Мўминовга кўнглини ёзди. Ишонч соғинчдан, кўниккан одатидан-да, устун чиқди. Бир пайтлар Бобур кўнглига ошиён қурган тоғ томон ошиқмоқда эди у.

Биродар, яқин маслакдошга айланган Иброҳим Мўминов ўшга кузатаётгандек қўлини сиқар экан:

- Биламан, чўрткесарсиз, - деди. - Аммо, рақибларингизга раҳм қилинг. Хижолатга жой қолсин. Ўлмасин улар, доим хижолат бўлсин.

Жавобан Абдуллаев ҳам домланинг қўлини меҳрла сиқиб, сўзларини диққат билан тинглаётган эди. Инсон бир-бирини тушунишдан, бир-бирига меҳр илинганидан зиёда одиллик борми дунёда? Ҳар иккиси шу ҳолни дилдан туймоқда эди.

Мўминов хайрлашиш олдидан Абдуллаев каби ишорали, мутойибага яқин сўз айтиб, биродарини хушнуд этгиси келди:

- Юртга баланд руҳ билан боринг, азизим, - деди у. - Ўнутманг, сиз Ҳабибсиз!

Абдуллаев юра бошлаган эди. Тўхтади. Қучоғини очди. Икки елкадош бир-бирларини бағирларига босишди.

* * *

Иброҳим Мўминов билан бирга хиебондан қайтишар экан, куннинг улкан кўнгил гашлигидан халос бўлгандек сизди ўзини. Иброҳим домла руҳий, фикрий сирдош, мадад бўлди-ю «Лаббайчи»лар озорини улоқтириб ташлади.

Кун давомида қабулидан одам аримади. Соат ўн иккига яқин хотини Фотимахон қўнгиноқ қилиб, «Правда»ни варақлаб чиққани, газетада фельетон босилмагани ҳақида хабар етказди.

Абдуллаев кўпинча тушликни уйида ўтказар, деярли одатга айланган ушбу тартибни бугун бузишга тўғри келди. Иш билан бўлиб, шумхабарни буткул унутган, қабулгига кирганларнинг турфа юмушлари, зарурдан-зарур режалар, ким билан қай вақтда гаплашиш кераклиги ҳаёлини банд этган эди. Аёлининг қўғироғидан сўнг у яна беихтиёр ўйга толди. Қабул тўхтаб, икки соатлик ҳордиқ ёлғизликда изтироб билан бошланди.

Нима бўлган эди ўзи, бу машъум воқеа - «Правда»да босилмак фельетон қаердан пайдо бўлди? Нафақат Ўзбекистон, балки Иттифоқ геологиясида ўз ўрни, обрўсига эга олимнинг тақдирига бу қадар бепарволик, беписандликми?

Аввалига майдакашликлар, маҳаллий «Лаббайчи»ларнинг барча пастликлари асабига теккан бўлса, кейинчалик, улар воситасида ўзига нисбатан хавфли тузоқ қўйилганини пайқади. Хўш, бу

тузоқни ким, қачон қўйган эди?

Москва Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи мақомида ўзининг ҳукмрон сиёсатини мафкура қуроли ёрдамида мустаҳкам тутиб турарди. Совет мафкураси беозор қурол сифатида ўзининг кучини намоёиш этиб, зиммасига юкланган жамики топшириқ, мажбуриятларини содиқлик билан бажариб келаётган қудратли «халқчил» сиёсат эди. Буни меҳнаткаш деб таърифланган халқ - ишчи ва деҳқонлар ҳадеганда тушунавермас, аслида эса Москванинг ният-мақсади - ҳукмронлик сингдирилган мафкура миллий уйғонишнинг «ғир» этган шамолини тўсишга қодир, ҳаммаша шай эди. Айниқса, бу, маҳаллий кадрлар билан боғлиқ сиёсатда яққол билинар, руслаштириш байналмилалчилик ниқоби остида амалга оширилар эди.

Совет Иттифоқида яшайсанми - марҳамат, яша, ишла, аммо, шундай шарт билан: яшаёт тарзинг, фикр-ўйинг, сўзингда ҳукмрон Москва тортган чизиқ- ўлчовдан нарига ўтма, қарама, билма, интилма! Яъни сен учун ясалган қолипдан нарига чиқма, ёдингда тутки, сендан кейинги авлодинггача меъёрни Москва белгилайди. Сен бу ҳақида ўйлама, ўйлаш сенинг ишинг эмас, яхшиси сен ишла...

Абдуллаев буни билмасмиди?

Биларди...

Абдуллаев буни тушунмасмиди?

Тушунарди: ҳар ким сезавермайдиган нозик имо-ишораларига-ча, оммабоп усулларига-ча тушунарди.

У тафаккурда, миллий манфаат йўлида аллақачон ҳукмрон мафкура меъёрини бузиб ўтган, ўзига ишонган, тақдирнинг унга аталган умрига содиқ яшаётган ўзбек олими, раҳбари эди. Ҳабиб Абдуллаев ўзига аталган барча зарбаларга нишон - кўксига доим қурол ўқталиб турган мергандан огоҳ эди. Аммо, не қилсинки, ўзга тегиримонга сув қуйишга тайёр ўзимизнинг шотирлар отаётган тошлар зарбига чидаш огир эди. Арзонга сотишдек машғум воқеаларнинг авж палласи эди. «Ишшо»га тўхтайдиган, қуллуққа кўникканларнинг уруги урчиб борарди.

Улар битта эмас, иккита эмас, назарида кун сайин тарқалиб, вабо янглиг юрт тарихига, миллат шаънига, ўсиб-унишга чанг солаётган эди. Мафкура шундай бир фурсат, муҳитни туққан эдики, ким-кимга дўст - билиб бўлмас, оғзига талқон солишлик, кўзни юмушлик, бош кўтаргани аямаслик, ҳар нарсадан кечиб бўлсада, катта оғаларга ёқиш рағбат топган, урфга айланган эди.

Ҳабиб Абдуллаев қўш зарба, қўш тиг остида яшаишга маҳкум бир пайтда, руда (металл) ҳосил бўлишидек улкан назария - қонуниятни кашф этди. Фанда у яратган кашфиёт тез орада баҳс-мунозараларга айланди. Ҳатто, баҳс республика ҳудудидан Иттифоқ-

нинг бир қанча илмий марказлари - Москва, Ленинград, Новосибирск, Киев, Севердловск, Боку каби шаҳарларига кўчди. Ўзбекистонда геологиянинг отасиман, деб юрган олимлар яқиндагина сабоқларини берилиб тинглаган йигитчанинг улкан кашфиётини ҳазм қилишолмасди. Ундан кутишмагани - жаҳоншумул кашфиёт фавқулудда юз берди... Уларнинг кўникиши қийин кечди, улар қараб турмадилар... Марказ геологик журналлари Абдуллаевга қарши топ отувчи, унинг ишини йўққа чиқарувчи мақолалар билан чиқа бошлади. Хуруж авжига чиққан айни пайтда хориж журналлари Абдуллаев асарлари эътирофига бағишланган тақризлар эълон қилди. Баҳс асосида унинг номи, обрўси янада баландроқ поғонага кўтарилди.

Тарафларга бўлиниб, мунозара давом этди. Ҳар томон ўз сўзининг тўғрилиги учун от сурар, ой сайин мунозара майдони кенгайиб, Иттифоқдаги кўпчилик геолог олимларни гўё уйқудан уйғота бошлади. Тез орада олимнинг кашфиёти бор бўй-басти билан кўринди.

Машҳур академиклар Д.В.Наливкин, Д.С.Белянкин, Д.И.Шчербаков, Д.С.Коржинский, СССР геология вазири П.Я.Антропов кабилар Абдуллаев ғоясини ҳимоя қилдилар. Ўшанда академик Коржинскийнинг:

- Азизим Ҳабиб Муҳамедович, сиз ёш бўла туриб оқсоқолларнинг ишини бошладингиз, аъло даражада бажардингиз ҳам, - дегани сира ёдидан чиқмайди. - Аммо мени тўғри тушунинг, бу ишингиз касбдошларга ҳамиша ҳам ёқавермайди, ахир сиз бор-йўғи, ўттиз ёшлилар авлодига мансубсиз, ҳатто, қирққа кирмагансиз...

Йиллар давомида (Сталин даври) фаннинг янгилиниш, яшариш жараёни тўсиб қўйилди. Олимлар хорижлик ҳамкасблари билан касбий мулоқотдан маҳрум эдилар. Худди шу даврда Ҳабиб Абдуллаев руда ҳосил бўлиши эрнинг чуқур ёриқликлари билан боглиқ, деган эски, тан олинган ғояга қарши - рудаланиш асосан магма эритмасининг ёндош тоғ жинслари билан ўзаро модда алмашувига боглиқлиги ҳақидаги янги ғояни илгари сурди, илмий далиллар билан асослади. Марказнинг ўта махсуслашган металлогения ва петрология мактаблари узоқ йиллар давомида поёнига етказа олмаган долзарб муаммони Абдуллаевнинг якка ўзи ниҳоясига етказди.

Профессор А.В.Королев, профессор Ф.И.Вольфсон, А.В.Пуркин, Н.В.Нечелюстов, Г.Г.Грушкин, П.А.Шехтман ва кўплаб олимлар Ҳабиб Абдуллаевга қарши тухмат ёғдирдилар, уни космополитликда айбладилар. Ёнларига маҳаллий «Лаббайчи»лар қўшилиб, уни обрўсизлантиришнинг турли усуллариини ўйлаб топдилар. Улар

М.Эгамбердиев. «Хизр назар қилган олим». «Фан» нашриёти, 1992 йил.

зўр бериб, Абдуллаевнинг қулашини, енгилишини кутишар, улардан талаб қилингани-да, шу эди. Аммо, олим ана кетди, мана кетди, деганда, гўё ҳеч нима бўлмагандек, яна қад ростлар, олдинги Абдуллаевдан зиёдроқ куч, галаба сурури ила ишини давом эттирарди.

Эрталаб Иброҳим Мўминовнинг айтгани, шунчаки овутиш, кўнгил гапи эмас, «Лаббайчи»ларнинг фигонини чиқазиб, дўстларни шод этадиган буюк, асл ҳақиқат эди:

«Инсон инсонни енголмайди, чунки, тепасида Яратувчиси бор. Бандасининг эмас, Унинг истагани бўлади...»

Ҳақ кишига нисбатан айтилган ушбу ҳикмат Абдуллаев мисолида исботини қайта-қайта топаяпти...

Фельетон ҳақидаги миш-мишлар анча олдин - бир ой илгари қулогига чалинган, «Лаббайчи»лар совуқ нафаслари билан улуғ олимнинг юрагини илгарироқ яралашни мўлжал олишган - гап тарқатиб, суюнишган эди. Абдуллаев миш-мишларга эътибор бермади, унинг ўзи ҳақидаги ҳар қандай игволарни унутиб ишлашга арзигулик юмушлари кўп эди. У вақтни қизганар, доим вақтдан ўзишга интиларди. Ҳис қилган, бошидан кечираётган жамики қийинчиликларни енгил усулини ўзича топган - миллий камситиш, зўравонликка қарши ақл билан, маҳаллий қуллуқчиларга қарши жасорат билан ишлаш, назарида, бундан бўлак йўл йўқ эди. Ақидага айланган ушбу усул уни бир лаҳза бўлсин, фаол ҳаракатдан тўхташга изн бермасди.

Шунга қарамай «Лаббайчи»лар ўзбекнинг алп олими - Ҳабиб Абдуллаевни бир зарб билан қулатишга буйруқ олишди. «Правда» мухбири Семён Нариньяни Ҳабиб Абдуллаев ҳақида фельетон ёзди. Ичқоралик, пасткашлик Москвага етди.

Улар - ўзимиздан унган сотқин, тақдирига майдалик, макр битилган малайлар диёнатли, жасур юртдошнинг қўл-оёқларини игво иплари билан боглаб Семён Нариньянига топширган эдилар.

Улар туну кун Абдуллаевнинг ҳаёт-мамоти атрофида тиш қайраб изгишди. Ҳабиб Абдуллаев асарларига буюртма тарзида ёзилган ғаразли тақризларни йигиб ва яна олимнинг шахсига айбловлар тиркаб, ўта хавфли миллатчидан Ўзбекистонни қутқазишни сўрашди.

Абдуллаевни йиқитиш «Лаббайчи»ларнинг қўлидан келмас, шунинг учун улар четдан «аскар» ёллаб, Абдуллаевни ўзга куч - восита ила енгилшга аҳд қилишган эди...

* * *

Шундай кунларнинг бирида Абдуллаевнинг дўсти, сафдоши Ғани Мавлонов, Москвага Бутуниттифоқ геологлари анжуманига чақи-

рилди. У СССР Фанлар академиясининг меҳмонхонасида жойлашиб, бир пас ҳордиқ олмоқчи эди. Абдуллаевга сафдош бу олимни тақдир дўсти сингари бағрикенглик, содиқлик, ишчан қобилият билан сийлаган, у ўзбекнинг танти ўғлони эди.

Фани ака жомадонини қўйиб, ечинмай бир зум дераза олдида туриб қолди. Пойтахтнинг серишовқин, ҳаракат тўла манзараси ҳаёлини тортди.

«Бу улкан шаҳарда ҳаққимиз кўп, - деб ўйлар эди у. - Москва биздан ҳали-бери қарзини узолмайди. Аммо, у бизни қарзга эмас, зўравонлик билан босиб олди... Жилов ўзга қўлда экан, улардан қутилиш мушкул. Бу ҳақида ўйлашнинг ўзи нодонлик. Аммо, юрак кўнмайди, кўнгилнинг бир четида зиғирча бўйсунмас қаршилиқ гоҳ-гоҳида бош кўтариб, сас беради. Шунисига ҳам шукр.

Еруғликка чиққан жабрдийдадек, бугун тарихни, амалиёт билан боғлиқ барча фанларни улардан ўрганишга мажбурмиз.

Дўстим Ҳабибнинг ҳаракатлари ҳукмрон сиёсат мазмунини тегран англагани боиски, бир лаҳза бўлсин, тўхтамайди. Ҳабибнинг қиёфасида бир эмас, бир нечта ватанпарвар, бир нечта олим, раҳбарни кўраман. Уни тушуниш керак, ёнида собит туриш керак, афсуски, кўпчилигимизда унга лойиқ журъат, мардлик етишмайди. Кўпчилигимиз олиммиз-у, аммо, унинг бўйига қулочимиз етмайди.

Юртга шунчаки ночор саводхон эмас, керагида жон берадиган, суянадиган тиргак керак! Ҳа-а, дўстим, Ҳабиб сен шундай, сенинг ўрнинг бўлак, номинг бўлак, тақдиринг бўлак, сен битта! Ишқилиб соғ бўл, бахтимизга омон бўл! Сен ҳали..»

Телефон жириглаб ўйларини тарқадиб юборди. У оғриниб телефонга яқинлашди. Гўшакни қулогига тутиб:

- Эшитаман, - деди оҳиста.

- Салом, Фани Орифхонович, бу мен, Аркадий Даниловичман.

- Салом, салом Аркадий Данилович, овозингни эшитганимдан хурсандман! - у Аркадийни яхши танир, Москва аспирантурасида бирга ўқишган, у биродари Ҳабибнинг яқин дўстларидан бири эди. «Нечун у ногоҳонда йўқлаб қолди? Менинг бу ердалигимни кимдан эшитган, ҳойнаҳой, меҳмонхона навбатчисига берилган рўйхат орқали топган бўлса, ажабмас».

- Фани ака, жиддий гап бор, биз ҳозироқ учрашишимиз лозим...

- Марҳамат, мен тайёр, яхшиси кел, меҳмонхонада кутаман. сени, ҳозиргина Тошкетдан учиб келдим... тўғриси, сени меҳмон қилмоқчиман!

- Раҳмат, Фани ака, аммо мен бошқа жойни таклиф қилмоқчиман, - деди Каленов. - Сабабини кейин биласиз, биз Ленин номидаги кутубхона ёнида учрашсак, яхши бўларди. Мумкин қадар тез, ҳозироқ йўлга чиқишнинг иложи борми?

- Албатта, мени кут, ҳозироқ йўлга чиқаман!

Ғани ака кутилмаган қўнғироқдан бироз саросимага тушди: «Нима бўлиши мумкин, у менга нима демоқчи? Гапи бор экан, нега ҳузуримга келмади?»

Қўнғили аллақандай нохушлик сасини сезгандек, галати бўлиб кетди. Одатда, Москвада ўтадиган катта йигинлар арафасида баъзи республикалардан миш-мишлар, турли шикоятлар тарқалар, хат-бозлик, чақувлар, ҳамкасбларга қарата тошлар отиб туриш ҳоллари ҳам учраб турарди. Бу борада, кўпинча Ўзбекистон «байроқ»ни илиб кетарди. Тагин цунга ўхшаш бир кор-ҳол юз бермадимикан?..

У зудлик билан йўлга отланди. Келишилган жойда учрашдилар, қисқа салом-аликдан сўнг Аркадий Каленов:

- Ҳабибнинг иши чатоқ! - деди.

Ғани ака бўшашиб Каленовнинг тирсагидан тутди, яқинроқдаги ўриндиқлардан бирига бошлади, ўтирдилар. У огир хўрсиниб: «Хавотирим тўғрига ўхшайди, - дея беихтиёр ўйлай бошлади. - Яна биз бошлабмиз-да, ўзбеклар! Э, воҳ, улар «Биз» бўлишини, «Биз» эса «Ўзбек» бўлишини билишганида эди, бу шармандаликдан тийилардилар! Ҳар қандай пасткашликнинг касри миллатга уради-я! Шундай эмасми? - Ғани Мавлонов эзилиб бошини кўтарди ва Аркадийга қаради.

У Мавлоновнинг изтиробини англаб турарди. Лекин, начора, ўйлаб, мушоҳада қилишнинг, оҳ-воҳ чекишнинг ўрни эмас ҳозир. Тўтрисини, бўлган воқеани айтиш лозим эди.

- Эртага ё индинга «Правда»да Ҳабиб ҳақида фелъетон босилди, мен фелъетон билан танишдим...

- Наҳотки?!

- Ҳа, афсуски, рост, Ғани ака. Тасодифми бу, ёким Ҳабибнинг имконими - билмайман, фелъетонни менга ҳам ўқитишди.

- Унда нима қиламиз, бирор чораси бордир, ўзинг яхши биласан, ахир, бу ғирт бемаънилик, Ҳабибга нисбатан туҳмат-ку?!

- Билмаганимда сизни излармидим, гап бундай. Ҳозироқ Семён Наринъянининг ҳузурига шошилинг. Вақт ғанимат, ҳеч бўлмаганда фелъетонни кечиктиришга эришиш шарт. Сўнгра бир гап бўлар...

Ғани ака бир зум қотиб қолди. Абдуллаев ғанимларининг гараз зарбаси уни қарахт қилиб қўйган, гўё барча имкони баланд темир тўсиқлар ортида қолгандек чорасиз, ғариб сезди ўзини. Ғанимлар шу даражага етишибдими, фелъетонни ёздиршибдими, демак, уни ортга суриш мушкул. Геологлар анжумани қатнашчиси, Ҳабиб Абдуллаевнинг юртдоши сифатида у «Правда»дек отахон газета ходимини дўстининг ҳақлиги, шикоятчиларнинг ишғоварлигига ишонира олармиди? Нима қилиш керак, кимдан мадад кутади?

- Аркадий, сен нима дединг, сендан фикр сўрашгандир?

- Албатта, мен ўз сўзимни айтдим, назаримда, фельетонни бир менга эмас, бошқаларга ҳам ўқитишган. Менимча, бу ёғи сизга, боғлиқ. Ҳабибни яхши билган дўсти, касбдош сифатида қаттиқ туришингизга тўғри келади.

Иккиси дадил суръатда ўринларидан туришди. Энди иккиланишга, ўйлашга фурсат қолмаган эди. Аркадий Каленов Ғани Мавлоновнинг қўлини маҳкам сиқиб:

- Дадил бўлинг, ғалаба билан қайтинг! - дея руҳлантирди. Улар шу жойда хайрлашди.

* * *

Ғани ака минг ўй, режа билан «Правда» газетаси редакциясига етганини билмай қолди. Машҳур фельетончи Ғани Мавлоновни тинглагач:

- Чиндан ҳам Ҳабиб Муҳамедовичнинг ҳимоясига шайланган кўринасиз? - дея кинояли жилмайди.

- Сиз Абдуллаевни билмайсиз, у жуда катта олим, - дея дўстини қизгин ҳимоя қиларди Ғани Мавлонов. - Геология соҳасида уни нафақат Ўзбекистон, балки Иттифоқда ҳам яхши танишади, шубҳангиз бўлса, индинга бўладиган йигинимиз иштирокчиларидан сўраб-суриштиринг. Машҳур академиклар. Москва олимлари сизга Ҳабиб Абдуллаевнинг кимлигини айтади.

- Қизиқ, фельетон хабарини ким етказди, деган саволимга жавоб бермайсиз, жон-жаҳдингиз билан Абдуллаевни ҳимоя қиласиз? - Семён Нариньяни Ғани аканинг кўзларидан кўз узмай яна саволга тутди. - Қани, айтинг-чи, профессор, одатда, сизларда гуруҳлар кўп бўлади, сиз қайси гуруҳдансиз?

- Қандай гуруҳлар ҳақида сўраяпсиз, билмайман, лекин гапимга ишонаверинг, мен холиман, - деди у ишонч билан. - Фельетон босилса, Совет фанини, ниҳоятда катта олимни бадном қилишга ҳисса қўшган бўласиз.

- Ажаб, чиндан ҳам ажабланарли ҳол, - Семён Нариньяни ўйлаиб қолди. - Адашганимга ишонгим келмайди. Наҳотки... чиндан ҳам сиз ўзбекмисиз?

Ғани ака ҳар йўл билан бўлса-да, дўсти шаънига отилаётган иғво тошини тутиб қолишга аҳд қилган, шу боис қаршисидаги фельетончининг заҳарли кинояларига тоқат билан чидашга мажбур эди. Жиддийроқ ўйласа, Нариньянида нима айб? Ахир ўзбекнинг номини булгаб, диёнатли биродарини сотган Семён Нариньяни эмас, ўзининг юртдошлари-ку?!

Ғани ака ичдан уф тортди. Сезгир Нариньяни эса рентгент нуридек унинг бутун вужудини кўриб, ўй-хаёлларини уқиб турарди.

- Дўсти, миллати учун курашиш, мардлик саналади. - Нариньяни ростига кўчди. - Бу хислатни ҳар бир ижодкор қадрлайди. Аммо, маъзур тутасиз мени, кўп йиллик тажрибамдан маълумки, қақувга мойил сиз ўзбекларни аҳиллигини йўқотган, қўрқоқ деб ўйлайрдим...

«Ҳар қанча аччиқ бўлмасин, бари рост, - дея ўйларди Ғани ака. - Тан олмасликнинг сира иложи йўқ, иложи йўқ!»

- Ўзбеклигингизга шубҳам бор, деганим шундан. - Нариньяни эгилиб столи тортмасини тортди-да, қалин бир папка чиқарди. - Мана сизга далил, кўраяпсизми, буларни мен эмас, юртдошларингиз ёзган, хоҳласам, бу хатлари билан уларни қон қақшатишим мумкин, қурбим етади бунга! Ҳақ сўзим учун менга ташакур билдирсангиз арзийди, профессор! Сиз Нариньянининг ичидагини эшитган биринчи ўзбексиз, буни галаба деса арзийди!

Ғани Мавлонов ҳамон миқ этмай турарди.

Семён Нариньяни индамай ўрнидан турди-да, эшик ёнига бориб, Ғани Мавлоновнинг кетишини кутиб турди. Ғани ака гўё икки ўт орасида қолгандек, нима қилишини билмас, чора тополмай иложсиз ҳолда сўради:

- Фельетон нима бўлади?

- Фельетонми? - Семён Нариньяни айёрона жилмайди. - Ўқимоқчимисиз, бу менга боғлиқ эмас. Зарур бўлса, эртага қўнғироқ қилинг.

* * *

Геологлар анжумани - петрография мажлиси бошланишига бир кун вақт қолган эди. Ғани Мавлоновга индинга бошланадиган йигин қатнашчилари - Иттифокдош республикалардан келган олимлар ва марказ вакиллари номидан «Правда»га хат тайёрлаш керак, деган ўй тинчлик бермасди. У меҳмонхонага келасолиб, ишга киришди. Хатнинг бир неча қораламасини ёзди-да, бироз тин олди. Кечга томон меҳмонхона маъмуриятига тушиб, таниш навбатчи аёлдан хатнинг тугалланган нусхасини машинкада кўчириб беришни илтимос қилди...

Машинкада чиройли, тартиб ила кўчирилган хатга бир зум тикилиб турди-да, зудлик билан имзо йиғишга киришди. Икки соат ичида беш-олти олимнинг имзосини олишга улгурди. Наридан-бери кечлик қилиб хонасига қайтди. Ечинмай ўриндиққа чўзилди. Пешонасини силаб, кўзларини юмди, у қаттиқ ҳориган, Семён Нариньяни билан бўлиб ўтган суҳбат, воқеалар таъсиридан ҳануз ўзига келолмас эди.

Шу алфозда ярим соатлар чамаси вақт ўтди. Аста ўрнидан туриб, бўйинбоғини ечди-да, ўнг қўлига тутганича дераза ёнига келди.

Тунги Москва чироқларга, шовқинга ўзини топширган, шаҳар буткул қайғусиз, улкан, салобатли кўринар эди.

У қай маҳал Москвага қадам босмасин, ҳар гал дўсти Ҳабиб билан ўтказган кунлари ёдига тушар, мана бугун ҳам худди шу дераза ёнида туриб, Ҳабибни ўйлаган эди. Ўйлари поёнига етмай дўсти ҳақида шум хабар эшитди.

- Бежиз ёдимга тушмаган экансан-да, а дўстим? - у аввалига пичирлаб сўнг ўзи сезмаган ҳолда баланд овозда гапира бошлади. - Бу улкан шаҳарда ҳаққимиз кўп, деганимда сени ўйлаган эдим. Нечундир, Москвада бот-бот ёдимга тушаверасан, бўй-бастинг узоқдан яхшироқ кўринади. Энди тушуяпман сени, ганимсиз мумкин эмас экан-да, дўстим! Улар борлигингни, кимлигингни элга ошкор қилиб туради. Ўзингни ўзингга танитади...

Аввалу охири мансабдор ўтган бир кекса олимни эслайман. Худбинликда, нишонпарастликда тенги йўқ, ҳар байрам ё туғилган кунда бир нишон олмаса, бу дунёси куяётгандек сира тоқат қилолмас ва аламини шогирдларига сочиб юрарди. Ўша қария йўлиққан таниш-нотанишни, аспирантларни, салом, деб қўл узатган барчани бир парчагина богида ишлатгани-ишлатган эди. Сўнграқ қария мисолида англадим-ки, агар кўпчилик унингдек ерга ишласа, бутун олам гулистон, боғу чаманзорга айланар экан.

Ахир, сен, Ҳабиб, бир парча ерга эмас, юртингга хизмат қилаяпсан-ку?! Молу жонингнй хатарга қўйиб ҳамон бизнинг ғамимиздасан! Игна кўзидек имкон учун, миллатимиз ҳаққи учун жон бериб, жон олишга тайёрсан, - Ғани Мавлонов қаттиқ бош чайқади:

- Йўқ, йўқ! - дея сўзида давом этди у. - Қиёсинг йўқ сенинг! Пайғамбаримиз, тоғ бир жойдан иккинчи жойга кўчибди, деса ишбининглар, ёмон одам яхши бўлибди, деса ишонгманглар, деганларида нечоғли ҳақ эканлар! Игвога қўл урган бу бадбахтлар сенингу, кадрингга етмади, демак, улар хор бўлажак! Тақдир сени сийлаган экан, сенга тухмат ёпишмайди! Сенга осилганни осиш керак! - Ғани ака бўйинбоғини чангаллаганича маҳкам сиқиб турарди.

- Вой-бай, не қилаётирсиз Ғани оға? - дея туйқус Қозоғистон Фанлар академияси президенти Қўниш Сотпаев кириб келди. - Гуноҳсиз бир бўйинбоғни нега қийнайсиз!

Қия очиқ турган эшикдан гап овози келавергач, Сотпаев бир зум эшик ёнида туриб қолган ва аста мўралаб; ўз-ўзи билан сўзлашаётган Ғани Мавлоновга кўзи тушган эди. У Ғани аканинг ҳаракатларидан бир завқланиб, бир куюниб, сўнгра уни ҳазил билан чалғитмоқчи бўлди.

Сотпаев Ғани ака тайёрлаган хатдан аллақачон хабар топган, кечга яқин москвалик дўстлари билан гурунглашиб, меҳмонхонага

қайтгач, уни ўзи йўқлаб қолди. Воқеа тафсилотини сўраб-суриш-тирмай:

- Қани, хатни кўрсатинг-чи? - деди. Кутилмаган ташрифдан Ғани Мавлоновнинг кўнгли тоғ мисол ўсди, мамнунлик билан хатни Қўниш Сотпаевга узатди. Сотпаев хатни диққат билан ўқиб, остидаги имзоларни овоз чиқазиб такрорлади:

- Смирнов, Шчербаков, Колчанов, Ализода, Аҳмад Сафин, Коржинский, Алиев, Мавлонов, Ҳамробоев, Петров, Каленов, Белянкин, Николаев, - Сотпаев ажабланиб бош чайқади. - От миниб чопсангиз-да, бунча имзо тўплаш қийин-ку! Маладес! Ортда қолишни истама-сам-да, Ҳабиб учун, сиз учун! - дея столга энгашиб хатта имзосини қўйди. Ва қаддини ростлади, қадрдони Ғани Мавлоновга қараб:

- Куюнманг, Ғани оға, - деди. - Ҳабибни баримиз яхши биламиз-ку, бизникилар шунақа: ўзгага тик қараёлмайди, ўзиникининг эса кўзини ўяди!

Сотпаев ҳамон тик турар, Тошкентда бирга ўқиган биродарининг ҳозирги ҳолини юракдан англаб, Ғани аканинг толиққан чеҳрасига боқиб, нима биландир овултгиси келарди. Тўғриси, унга ҳавас билан боқиб, барчага ҳам унингдек содиқ дўст насиб қилавермаслиги ҳақида ўйлар эди.

- Ичишга не бор? - деб сўради у жўшиб.

Ғани Мавлонов бир зум ўйланиб турди-да, у ёқ-бу ёққа қараб, сўнг чақонлик билан жомадонни очди. Бир шиша ароқ, бир шиша коньяк чиқазиб, столга қўйди. Шишаларнинг қопқоғини очиб, стаканларга тўлатиб ароқ ва коньяк қўйди. Газагига қази парраклади.

- Во-о, бу ўзбеклар кўп хитир-да, ароқни-да Тошкентдан ташийсизми?! - Сотпаев коньяк тўла стаканни биринчи бўлиб қўлига олди. - Ҳабибнинг соғлиғи учун! - иккиси бараварига симириб, бўш қадаҳларни столга қўйишди.

Қаниш Сотпаев хайрлашмай чиқиб кетди. У яхши билардики, ушбу дам ортиқча мулозаматни кўтармасди.

Шу кеча Ғани Мавлонов тўлганиб тонг оттирди. У қисматида Ҳабиб Абдуллаевдек юртдош битилганидан ҳамиша фахрланарди. Йигитлик дамлари ўқиш-ўрганиш, баҳс-мунозаралар, орзулар қанотида дўсти Ҳабиб билан бирга кечди. Илм сарҳадларини бирга босишди. Ушанда, 1930 йилнинг айнаи ёз кунларида Ҳабиб билан Ўрта Осиё Давлат Дорилфунуни қошидаги ишчилар факультетида таҳсил олишган. Улар танишган кундан бошлаб дўстлашиб қолдилар. Ҳаёт иккисини турли синовлардан ўтказди. Оқибат, топ-тоза орзулар, ният уларни улғайтирди.

Кейинчалик Москва геология-қидирув институтининг фойдали қазилмалар кафедрасида аспирантура таҳсилини ҳам бирга олишган. Ҳабибнинг ички-ташқи интилишлари доим биринчиликка ундар, ҳаракатлари сира панд бермас, аксинча, уни тез юзага олиб чиқар эди.

Ўн икки ёшда отасидан айрилган Ҳабиб болалик эркаликларидан эртaroқ узоқлашди. У ёлғиз онасига суяниб қолган, онасининг эса муштипар аёл эканлигини эрта англаган, шунинг учун ҳам ҳаёлий орзулардан кўра аниқ мақсад томон шошилар, тақдир болалигиданоқ уни аниқлик остонасига яқинлаштириб қўйган эди. Ҳабиб меҳнат деб аталган узлуксиз ҳаракат қонунини болалигиданоқ кашф этди. Ўзига тўқ деҳқонлар оиласида, кейинчалик пилла қурти уругини очирадиган корхоналарда ишлаб, улкан сабоқ билан юзма-юз келди. Тақдир уни турли синовлар ҳукмига ташлади, чархлади. У атрофидаги юзларча, мингларча болаларнинг бири эди. Аммо интилиш бобида тенгдошларидан ажралиб турар, қисматнинг болаликка ажратган кунлари жуда тез ўтаётганини билмас эди.

...Минг тўққиз юз ўттиз тўққизинчи йилнинг охирида Ҳабиб биринчи бўлиб номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Қисқа муддат Москва геология-қидирув институтининг аспирантура бўлими бошлиғи вазифасида қолди. Сўнг Тошкентга қайтиб, Ўрта Осиё Политехника институтининг кончилик факультетига дарс берди. Орадан икки-уч йил ўтмай институтга директор этиб тайинланди.

Қирқинчи йилнинг айна пишиқчилигида у тошкентлик Муҳаммадқобил нонвойнинг қизи Фотимага уйланди. Хўп ажиб, файзли тўй бўлиб ўтган, тўйда Ҳабибнинг дўстлари қаторида Ғани ҳам бел боғлаб хизмат қилган, қувонган эди. Дўстининг ҳар куни, ҳар соғияси яшин тезлигида кечар, у тўйдан уч ярим ой ўтиб, йигирма етти ёшида институтга бош бўлди. Талабалар қатори институт ётоқхонасининг якка хонасида оиласи билан яшар экан, унинг ҳаёти, турмуш тарзи талабаларига ўрнат, дарс эди...

Зилол сувдек тиниқ хотиралар тун бўйи Ғани Манлоновни тарк этмади. Ҳабиб талабалик йилларидаёқ тенгдошлари орасида биринчи бўлиб Абу Райҳон Беруний дунёсига кирган, улуг бобомиз илмини тенгқурларга танитган эди. Қизгин интилишлари боис Беруний унга ер илми, маъданлар, қуёш, вақт моҳиятини тафаккурига яқинлаштириб, сир-асрорлари калитини марҳамат ила узатди. Айниқса, у Берунийнинг «Китоб ал-Жамоҳир фи Маърифат ал-Жавоҳир» номли китоби таъсиридан чиқолмади, улуг бобомиз

* Ҳужжат бўйича йигирма етти ёш, аслида йигирма беш ёшда.

асарини эслаганида вулқон сингари қайнаб-тошаётган ҳайратини бошқаларга ҳам айтиб, тушунтириб чарчамас эди.

Ҳабиб улуғ Берунийни талабалар қалбига, ҳайратига бошлаб кирган кунгача ҳеч ким аллома бобомиз ҳақида билмас, унинг номи тарих қатларида - узоқда эди.

Тошкентнинг ҳар бир ўқув даргоҳидан ўзига муносиб дўстлар топишга интилиш, иштиёқ Ҳабибни то институтни битиргунича тарқ этмади. Айни шу йиллар улар - тиниб-тинчимас талабалар фанларга оид йиққан, топган янгиликларни Ҳабиб билан ўртоқлашар, баҳслашар, ўтмиш аجدодлардан мерос янги бир тўлқин куч йигиб илгариламоқда эди. Ёшлар орасида Ҳабибга дўст, ошно тутинганлари кўп эди. Айниқса, Анвар исмли йигит Ҳабибнинг геология фанига астойдил қизиққанини билгач, унга Берунийнинг «Қонуни Масъудий», «Минералогия» каби китобларидан немис тилига ўгирилиб, эълон қилинган парчалар билан таништирди. Анвар домлалари эътиборини қозониб, немис ва рус тилидаги парчаларни қўлга киритгач, асли (арабча) билан қиёсий ўрганишга киришган, келажакда шарқшунос бўлишга бел боғлаган маҳаллий талабаларнинг энг илғори, умидлиси эди.

Ҳабиб Беруний дунёсига шу тахлитда - немис, рус, инглиз ва араб тилида босилган парчалар: илк таржималар орқали кириб келди. Шарқшунос дўстлари кўмагида билганларини курсдошларига етказиб бошқаларни-да, янгилик излашга даъват этиб юрган чорлари эди. Бир кун қаёқадир шошиб турган Ғанини тўхтатиб:

- Биласанми, дўстим? - деди. - Бобомиз ўша китобида қимматбаҳо тошлар, металлларнинг пайдо бўлиши, сочма ва тўб конлар борлиги, металлни рудадан ажратиш, хосса хусусиятлари, бири-биридан фарқи тўғрисида ёзган экан. Ўқиб ҳайратга тушдим. Дунёда биринчи бўлиб тошларни турларга ажратган, уларнинг солиштирама оғирлигини аниқлаган ўзимизнинг Беруний экан. Ўзбек экан!

Ғани унинг сўзларини миқ этмай эшитиб турар, йўқса, улар кечагина худди шу мавзуда гапиришган, ундаги ҳаяжон, Берунийнинг таъсири нафақат кечани, балки шу кунгача яшаган умрни фахрга чулгарди. Ҳабиб гўё Беруний билан бирга дунёга келган-у, уни таниб кўз очган...

* «Минералогия» деб ҳам номланади. К. Шой томонидан 1923-25-27 йилларда «Қонуни Масъудий» 3-мақоласининг қисқа немисча таржимаси; М. Фаруқнинг (1929 й.) 4-мақоласи биринчи бобнинг инглизча таржимаси.

** Ўрта Осиёдаги илк олий ўқув юрти Туркистон Шарқшунослик институти мақомида иш бошлаган, махсус курсларда маҳаллий ўқитувчилар билан бирга рус шарқшунос, тарихчилари С. Е. Малов, П. А. Фалев, А. Э. Шмитд кабилар лекция ўқишди. 1924 йили институт Ўрта Осиё Университетининг шарқшунослик факультети таркибига киради (Ҳозирги Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети).

Во, ажаб, «Ўзимизники!», «Ўзбек!» деган сўзлар унинг қалбидан вулқондек отилиб чиқарди. Биродари, ога-инисидек, нондек азиз, муқаддас тутарди бу сўзларни. Билардики, бу сўзлар япроқ бўлса, остида илдиз отлиғ миллат яшарди. Ҳабибнинг жон риштаси ана шу заминга туташ, мустақкам боғлиқ.

Тириклигида уни бу заминдан айириш мумкин эмас эди.

Қўрқитиш, таҳдид, жазо билан уни севиб, суяниб, ўсган заминидан жудо қилиш мумкин эмас эди.

Ихлос, ҳалоллик, ҳайрат, садоқат унинг йўлдоши эди.

У:

-Қаранглар, бобомизнинг фараз ва ҳаёллари ҳам буюк! - деб, барчанинг диққатини Берунийнинг илмий фаразларига тортарди. - Эҳтимол, ер чоракларидан бўлган икки чорак қуруқликка ҳам-қутр (диаметрал) қарама-қарши қуруқлик бордир; худди шунингдек, сув остида қўмилиб қолган бошқа икки чорагининг ҳам бири-бирига ҳамқутр қарама-қарши ер бўлиши зарурдек кўринади». Ахир, бу олис Америка қитъасини ҳаёлан кўриш, кашф этиш-ку!

Дўстлар, биримиз «Ҳиндистон»ни, биримиз «Геодезия»ни биримиз «Қонуни Масъудий»ни борица ўқийлик, ўрганайлик, тез кунда бу китоблар арабчадан тилимизга ўтирилиб, ажабмаски, қўлимизга етса... Шу кунни тасаввур қиласизларми? Қандай улуг кун бу!

Ҳабиб кўзларини катта очиб, қўлини кўксига қўйди:

- Юрагим қинидан чиқай дейди, ўйласам, тилимга «Наҳотки?»-дан бошқа сўз келмайди! Эртагаёқ Хоразмга кетаман, Беруний тугилган Қиёт шаҳрини кўриш орзуйимга айланди! Ким боришни истаса, менга ҳамроҳ бўлсин...

Тез фурсатда Ҳабибнинг қувончи, саъй-ҳаракатлари бошқа тенгқурларига ҳам ўтди. Улар ҳафта ичида тошларнинг қаттиқлик, тиниқлик, оғирлик каби физик хоссалари, магнитнинг тортиш ва итариш хусусиятлари ҳақидаги Берунийнинг далиллари-ни, ҳатто, қабарик линзанинг йириклаштириш хусусияти баён этилган шарҳларидан олган илк таассуротларини бир-бирига айтишга ошиқар, тўлқин каби шиддат, ҳаяжон сира босилмасди.

Ётоқхонада ҳар бир бола Беруний асарларидан кўчирмалар олиб, каравоти тепасида осиб қўйди.

Ҳани мўъжаз столчаси устида турадиган безакли гулдондан кечи-б, оппоқ қоғоз ёзди, устига қабарик линза қўйиб, ёнига Беру-

Буюк ўзбек қомусий олими Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний (973-1048йй.) нинг асарлари. «Қонуни Масъудий» астрономия ва математика соҳасида илгари ёзилган барча асарлардан устун ҳисобланган. Бу ҳақида машҳур араб олимлари Ибн ал-Қифтий, Абу-л-Фидо қабилар ёзиб қолдирганлар.

нийнинг ушбу сўзларини майда ҳарфларда ёзиб қўйди:

«Аслида бу ёқут ярим шар шаклида. Текис томони ёзувга қаратилган. Унда майда хатларни ўқиш мумкин. Шунга ўхшаш ярим шарсимон тоғ хрустали ёрдамида хатга қараганда қаторлар кенгайиб, катталашади».

Буни кўрган Ҳабиб:

- О, сен, ўртоқ, ҳаммадан ўзиб кетдинг-ку, қойил, хонангда кичик лаборатория, амалий майдон яратибсан! - дея елкасига дўстона уриб қўйганди.

Дўстининг мусаффо қалбига бировнинг зигирча ютуғи тоғ каби улканлашиб, қувонч олиб кирар, у бундай дамларни соғиниб-яшарди...

* * *

Тушмиди, хаёлмиди бу - тонг отгунча дўсти Ҳабиб билан, гоҳ тортишиб, гоҳ ён бериб, гоҳ аяб чиқди уни. Талабаликнинг илк кунларидан то бугунга қадар Ҳабибнинг кимлигини, салоҳиятини яхши билади у. Олим, раҳбар сифатида Ҳабибга тенг келадиган иккинчи номзодни излаш... бефойда. Шундай пайтда унинг оёғидан чалиш, қалбини яралаш... Буни қандай тушуниш мумкин? Ўзингники ўзагингдан тишлаб турса? Алам қилмайдими?

- Ахир, мақсаднинг сал пинҳон кечгани яхши эмасми? Эҳтиёт-корликдан ким панд ебди, Ҳабиб?

- Дўстим, Ғанижон! - дея пайдо бўлди у. Вазмин овози хонани тўлдириб юборди гўё. - Танадаги аъзолар яримта бўлиши мумкин. Аммо, инсонда юрак бутун бўлиши керак! Битта қўл, оёқ билан ҳам яшаса бўлади. Аммо, мен ярим эрк билан яшолмайман! Юртимни, халқимни ярим юрак билан, ярим иймон билан севолмайман! Шунинг учун ҳам юрак битта, жон битта, ном битта, Ватан битта!

- Ўзингни ҳам ўйласанг-чи, ахир осонми?..

- Сену менга қачон осон бўлган? Тақдирнинг барча сийловларини қабул қилдим, зиди озорига ҳам чидайман...

- Сен менга таскин бераяпсанми, дўстим? - Ғани ака эътироз билдирди. - Сенга жонимни беришга розиман.

- Мақтов куп оғир юк, уни кўтаролмайман...

Вақт аллақачон эрта ҳисобига ишлаётган, соат тунги уч ярим-тўрт атрофида эди. Ғани Мавлоновни уйку буткул тарк этиб, дераза ёнига келди. Кечадан буён гўё ушбу деразадан паноҳ топгандек, хаёллари нажот излаб у томонга интилгани-интилган, кўпинча хаёлий жанту жадаллари, нафрати, топган чораси деразадан тикилиб яқун топарди. Дераза унинг ўй-ниҳонини узокларга узатувчи восита эди.

- Ажаб дунёки, - ўйлар эди у, - зўрни зўр эмас, зўрни макр, пасткаш майдалар қулатади. Майда одам макрга яқин туради, майда одамнинг феъли ҳам майда бўлади! Майдани чўққига олиб чиқсанг-да, майдалигича қолади! Ҳабибнинг обрўсига макр, сотқинлик чанг солганга ўхшайди. Барча замонларда улуг аждодларимизни шундай қисмат кутган, яралеган! Улуғбек майдаликни кўтаролмади, буюк бобомизнинг осмондан ерга тушиши қийин кечди. Шунинг учун ҳам қул Аббос қўлида ҳалок бўлди...

Мўгул енголмаган Жалолиддин навкарларидан айрилиб, курд қишлоғига паноҳ истаб борди ва тўғри сўзининг қурбони бўлди:

«- Сен кимсан? » - деб сўраган курдга:

«- Мен подшоҳ Жалолиддин Мангубердиман», - деди. Яроғли курд ишонмади, «Мени мазах қиляпсан, устимдан куляпсан», - деб курагини деворга суяб, нафас ростлаётган Жалолиддиннинг кўксига найза санчди... ўлдирди...

Шоҳ Бобур-чи?

Ҳиндистон зафаридан сўнг Деҳли Султони Иброҳим Лўдининг онасини онам, деб, ўғлини ўғлига тенг билиб, саройида асраган, буюк самимият изҳор этган эди. Иброҳимнинг ҳарам аҳлига тегмай, тинчини бузмай баланд ҳиммат кўрсатган эди. Оқибат: Иброҳимнинг онаси Бобурга заҳар берди. Буюк меҳр, мурувват, шу тахлит жавоб олди...

Яна қай бирини эслай, қай бирини айтай? Бу чархи даврон кимларни қақшатмади, кимлардан юз буриб, кимларга вафо қилди? Шунча йилу замонлар ўтиб, ўзгариб, улуг боболаримиз Бегруний, Мирзо Улуғбекдан сўнг Ҳабиб Абдулла бўй кўрсатганида унинг-да, олис аждодларимиз тақдирига уйқаш шафқатсизлик кутмоқдами? Наҳотки, Ҳабиб имконидаги энг катта кашфиётига улгурган бўлса? Ахир, у ҳали тиним, ором билмас меҳнат, изланиш измида, ихтиёрини илмга топширган-ку?!

Нима бўлганда ҳам умринг узоқ бўлсин, дўстим! Сен билан мен нафас олаётган дунёда кимлар яшамапти, дейсан?! Бу дунёидун ҳиммат кўрсатса, сен узоқ яшашинг, барча майдаликлар пойингга тўкилиб, уларнинг устидан голибона ўғишинг керак!:

Яқин-атрофдан соатнинг занг чалгани эшитилди. Ҳани ака шошиб қўлидаги соатга қаради. У шу тахлит хаёлларига якун ясаб, москвалик ҳамкасбларини излаб, кўчага чиққанида соат олтидан беш дақиқа ўтган эди. Кеча у Семён Нариньянига, Москвадаги катта олимлар, академиклар, сиз ёзган фелъетонни тасдиқлашмайди, сўзимга ишонмасангиз, ўзингиз сўраб-суриштиринг, аниқланг, деган эди. Нечундир Нариньяни билан ўтган илк учрашув - суҳбат хийла совуқ, нописанд ўтди. Бутун суҳбат давомида у ўзини жуда баландда, Ҳани Мавлоновни эса гариб-ночор ҳолда кўрди.

Аслида шундаймиди?

«Правда»нинг бугунги сиёсий сўзи, баланд имкони, ҳукмдек янграйдиган хулосаларини ҳисобга олса, Семён Нариньяни ҳали ҳам ўзини камтар тутди. Йўқса, Ғани Мавлонов билан сўзлашмасди. Нима бўлганида ҳам Нариньянининг ижодкорлик, касбий ҳушёрлиги ҳиссиётдан устун келиб, у Ғани ака айтмасдан анча илгари-роқ фельетонни таниш геологларга ўқитган ва уларнинг ҳолис фикрлари уни ўйлатиб қўйган эди...

Шундай бир пайтда учинчи овоз бўлиб, Абдуллаевнинг ҳамшаҳри Ғани Мавлонов қўшилди. Кутилмаганда, ногоҳ пайдо бўлган Мавлоновнинг ҳаракатлари, гап-сўзларида дўстидан кўра ҳақиқатнинг ҳимояси устунроқ кўринарди. Бунчалигини Нариньяни учрашув сўнгида сезиб қолди.

Ғани ака барча истиҳолани йиғиштириб, вақт эрталигига қарамай москвалик академикларнинг уйи томон шошар экан, хаёлида «Ултуриш керак!» деган ўй тинчлик бермасди.

... Академик Белянкини уйдан топди. Қария эшикни очар экан, уйқуга тўймаган кўзларини очолмай бироз ланж ҳолда турди. Сўнг Ғани Мавлоновни таниб:

- Сизмисиз, киринг, - деди. - ўлай агар, сиздан бошқаси бўлса эшикдан қувиб солардим! Сиз осиеликлар бундай муомалани кўтаролмайсиз.

У юз-қўлини ювмай Ғани Мавлоновни кабинетига бошлади. Қарама-қарши ўтирдилар. Дмитрий Белянкин тирикчилик ташвишларидан буткул холи, икки хонали чоғроқ квартирани ўзига алоҳида иш кабинети қилиб олган, у кўпинча иш билан банд чоғларида ёлғиз яшарди. Иши юришиб, хаёл, фараз, илмий далилларини қоғозга кўчириб тугатгач, шу заҳоти ўрнидан учиб турарди-да, кафтини кафтига ишқаб, телефонга ёпишарди:

- Маша, борайми, келасанми?!

Шунда хотини билардики, зрининг вақти чоғ, ҳадемай у қўлида бир даста гул, портфелига бир шиша вино солиб кириб келади... Шундай эса-да, хотини:

- Ёш бўлганигда-ку, мени чақириб ўтирмасдинг, шундай эмасми, азизим, - дея ҳазиллашиб қўяр, бунга жавобан эри: «Ҳозирам ёшман, худди йигитлардек, ишонмасанг келиб, пойла!» дер эди.

Ғани ака ҳабдурустан нима деб гап бошлашни билмас, тун бўйи ишлаб, қолдан тойган қарияга боқиб, уни безовта қилганидан хижолатда эди.

- Хўш, нега жимсиз, мени ўлди, деб эшитдингларми ё Москвага ўт кетдими? - чол, барибир, Ғани Мавлоновни аямади. У беихтиёр кулимсиради, икки кундирки, у кулгини унутган, Москвада,

хаёлда, еру осмонда ёлгиз қолиб, ўз ёғига қоврилиб юрганида чолнинг нега уйқумдан эрта уйғотдинг, дегандек бегараз аразидан кулгиси келди, енгил тортди. Энди муддаосини айтса бўлар, ахир у ҳеч маҳал Ҳабибга бефарқ эмас, ҳамisha унинг томонида туриб «жанг» қилган.

У шу андишага бориб:

- Ҳабиб Муҳамедович ҳақида фелъетон ёзишибди, бугун-эрта «Правда»да босилади, - деди.

- Ким? - қария эгик қаддини бироз олдинга ташлаб, бошини кўтариб Ғани акага қаради.

- Семён Нариньяни, «Правда»нинг фелъетончиси...

- Ё, тавба, шунгача боришди, денг, вой аблаҳлар-ей!

Белянкин ўрнидан турди-да, қўлини белига чалиштириб, хона бўйлаб юра бошлади.

- Йўқ, тушунмайман, нега Ҳабиб Муҳамедовичдек илм кишининг устидан иғво ёзишади? Илмий баҳолар ўз йўлига, буни тушунса бўлади, лекин..., - қария баъзан тўхтар, баъзан юриб, ўз-ўзига айтаётган каби жаҳлга миниб, тутоқиб сўзларди:

- Ҳар ҳолда, Семён Нариньяни қаламини кўтариб, юртингизга бормагандир?

- Шундай, ташаббус бизникилардан чиққан...

- Тушунарли...

Ғани Мавлонов: «Шундай, ташаббус бизникилардан чиққан» деди-ю хижолат босиб, ерга қаради: «Оббо, кўп хунук иш бўлди-да. Кезагина менга устоалик қил, илмингни ўргат, деб шуларга яқинлашганмиз. Олим бўлиб юртга қайтганда яна шуларга «Ўзимизникилардан қутқаринг, ҳимоя қилинг» деб, оstonасига бош уриб турсак. Ўлим-ку, бу!

Дмитрий Степанович сиёсатдан узоқ, ўз тили билан айтганда, илм кишиси у. Лекин, барибир, у ўз миллати - руснинг вакили!

Тўғри, бундай пайтда Дмитрий Степановичдек одам бизга мурувват кўрсатади, бошимизни силайди, ҳатто дўстим Ҳабибни чоҳдан олиб чиқиши ҳам мумкин... аммо... Менга алам қияпти, нечундир қаттиқ таъсирланаяпман, назаримда, одамлитим, ор-номусим худди шу жойда - Белянкин оstonасига етганда ерга урилгандек...

- Ҳўп, мен нима қилишим керак? - ниҳоят қария юришдан тўхтаб, Ғани акага саволчан боқди.

Ғани Мавлонов индамай қўлида тутиб турган юпқа жилддан хат чиқариб узатди. Белянкин ёзув столида турган кўз ойнагини тақиб, хатни шошилмай ўқий бошлади.

Ғани ака ҳамон карахт, аламзада ўйлар қуршовидан қутулолмай ич-ичидан эзилиб, толиққан бир ҳолда кутиб турди. Назари-

да, уни кимдир икки елкасидан босиб турар, вақт ўтган сайин мажоли қуриб, ўқтам гавдасини тутиб туриш малол келаётган эди.

Дмитрий Белянкин иккиланмай хатга имзо чекди-да, стол чеккасига суриб, телефон рақамларини тера бошлади. Ниҳоят, қулогига овоз эшитилгач:

- Салом, Владимир Иванович, - деди овозига қувноқ тус бериб. Сен мендан ўртак олсанг бўларди, янглишмасам, қотиб ухлаётган эдинг, шундайми? Ҳайронман, бу уйқучилигинг билан қачон академик бўласан? Ҳа, майли, бу ҳақида кейинроқ маслаҳат бераман, аммо, билиб қўй, текинга эмас! Гап бундоқ, Владимир Иванович, сенга меҳмон йўллайман, у ҳозир ёнимда. Нима, ким дейсанми? Борганда биласан, тайёргарликни унутма! Ярим соатда сеникида бўлади у! Хайр! - академик Белянкин гапидан ўзи завқланиб гўшакни қўйди-да, тушунарлими, дегандек Мавлоновга қаради.

Ғани ака имзоланган хатни олиб, илдам ўрнидан турди:

- Раҳмат, Дмитрий Степанович, раҳмат...

Белянкин уни эшитмаган каби эшикка йўналди. Бўсагага етишганда, у:

- Фурсатни бой берманг, Ғани Орифхонович, - деди. - Биласиз, баъзан вақт ҳам ёмонликка ошиқади, йўли тўсилмаса, кўп уят ишлар юз бериши мумкин.

* * *

Тушгача Ғани Мавлонов Абдуллаевни таниган, илмини тан олган олимлардан яна уч-тўрттасининг имзосини олишга ўлгурди. Шунда яна бир бор ишонди-ки, дўстининг оту обрўси изоҳсиз баланд, унинг геология борасидаги ютуқлари, меҳнати Москва олимларининг эътирофига сазовор экан. Қалбда ғурур, қувонч билан «Правда» эшигидан кириб борди.

Семён Нариньяни хатни олибоқ имзоларга кўз ташлади, хатни ўқимади. Уни имзолар қизиқтирди, қисқа муддатда бутун мамлакатнинг - Иттифоқнинг энг машҳур геолог олимлари Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳимояси учун овоз беришган, овозларини хат орқали имзолаб етказишган эди.

- Ғани Орифхонович, сиздан фақат бир нарсани сўрайман, - деди у қозондан бош кўтариб. - Айтинг-чи, фелъетон ҳақида кимдан, қаёрда эшитдингиз? Кеча сўраганимда айтмадингиз, тушунарли эди, бугун айтарсиз?

Ғани ака кўз узмай, пешонасини тириштириб қараб турган Семён Нариньянига:

- Муҳими бу эмас-ку, ўртоқ Нариньяни, - деди. - Ростини айтсам, менинг ўрнимда сиз бўлганингда ҳам айтмасдингиз. Икки кун-

дан буён мени жуда қийин-қистовга олиб сўраяпсиз. Майли, айтсам-айтақолай, фельетон хабарини Ҳабибнинг яқин дўстларидан бири айтди.

- Хўш-хўш, ким экан у?

- Номини айтолмайман...

Тортишув анчага довур чўзилди. Аммо, буниси Ғани акага ма-лол келмас, чунки сезаётган эдики, Ҳабибга келган хатар ортага сурилди. «Правда» катга имзо чеккан машҳур олимларнинг овози билан, албатта, ҳисоблашади. Йўқса, Нариньяни у билан узоқ тортишиб, сўраб-суриштириб ўтирмасди.

Охирида Семён Нариньяни яна бир уриниб кўрди:

- Майли, масала бугунча очиқ қолади, эрта иш бошланишига етиб келинг, зора, эртага у сир сотувчини айтсангиз.

Ғани ака хайрлашди, эшикдан чиқиши билан Нариньяни:

- Тасодиф десанг, тасодифга ўхшамайди, - дея шивирлади. - Жуда аниқ нишонга урилган ўқ! Таажжубдаман... Шубҳасиз, курашда бир тараф иккинчи тарафни енгади. Лекин Абдуллаев томон ҳалол, мардларча голиб чиқди!

* * *

Эртасига Ғани Мавлонов «Правда»да иш бошлашидан олдинроқ келиб, Семён Нариньянини редакцияга кираверишда кутиб турди. У Ғани акага кўзи тушиши биланок жилмайди, етишгач, илиқ сўрашди ва елкасига қўлини қўйиб:

- Агар Абдуллаевнинг дўсти шундай бўлса, ишонаманки, ўзи унда ортиқ бўлса борки, кам эмас, гапим тўғрими? - деди.

- Албатта, минг бора ҳақсиз!

- Сиз мени ишонтирдингиз, ошна! - Нариньяни Ғани акани ўзига яқин олди. - Хотиржам бўлинг, фельетон босилмайди, гарчи уни мен ёзган бўлсам-да! Дўстингиз бахтли экан, сиздек дўсти бор. Дўстингиз омадли экан, кимлиги номаълум иккинчи дўстининг қўлига мен ёзган фельетон тушиб қолибди. Қолаверса, ушбу фельетоннинг ёзилиши геологларнинг Москвадаги йигинига тўғри келиб қолганини айтмайсизми? Бутун иштирокчиларни оёққа тургаздингиз-а?!

Ғани ака дўстининг галабасидан шод, гўё Нариньянининг сўнгги сўзлари унга жуда олисдан эшитилди. Бир маҳал Семён Нариньяни қўл узатиб хайрлашишга чоғланди:

- Қаёққа? - деб Ғани ака унинг қўлини икки қўллаб тутди. - Ҳозироқ ресторанга борамиз! Сўзингиз рост бўлса, менинг, йўқ... бизнинг хурсандчиликка шерик бўласиз!

Семен Нариньяни қўлини Гани аканинг панжаларидан зўрга сугуриб, хо-холаб кулиб юборди:

- Сиз ғалабани, мен мағлубиятни нишонлайман, шундайми?

Гани ака бўш келмади:

- Ҳақиқатни нишонлаймиз, ўртоқ Нариньяни, билишимча, сиз ҳақиқат томонида-ку?

Нариньяни таклиф учун миннатдорчилик билдирди, иккиси икки томонга юриб, ажралишди. Кетаётиб, Гани Мавлонов:

- Ҳа, дўстим, дўстгинам Ҳабиб! - дея ҳаприқди, ичидагини жўшиб тилига чиқарди. - Сен туфайли «Правда»нинг оstonасини ҳам кўрдим!

У газета номига киноя қилиб, дўсти Ҳабиб Абдуллаевга - Тошкентга қўнғироқ қилиш учун шошилди.

* * *

... Абдуллаев ҳар кунгидан эртaroқ уйига қайтди. Кунни деярли қабул билан ўтказиб, толиқди. Ганидан қўнғироқ бўлди-ю, миясидан бошланган толиқиш сирғалиб оёғига, оёғидан ерга тушиб, сингиб кетди. Ортиқ кабинетда қололмасди. Турди. Сал боши чайқалиб, кўзлари тингандай бўлди. Сабабини кечаги уйқусизлик, хотини билан ўтказган бедор тунга йўйиб, уйга ошиқди...

Рафиқаси Фотимахон эрига тикилиб, унинг хурсанд ё хафалигини билолмади. Нечундир, эри ҳар кунги Абдуллаевга ўхшамас, уйқусизлик, ҳорғинлик, оғир ўй кўзларининг тубига яширингандек эди. Домла бу аломатларни сиртига чиқаришни истамай, гўё у оғир, сиқик ҳаводан нафас олишга қийналаётиб, қийналаётганини сездирмасликка тиришаётган киши ҳолида кўринди.

Эрининг аҳвол-руҳиятига қараб иш тутиш, бир қарашда уни тушуниш қийин. Аммо, ўтаётган ҳар бир кун уни фақат эр сифатида эмас, балки катта олим, раҳбар қиёфасида билиш, яқинлашишни ҳам тақозо этарди. Гарчи эри бунга даъват этмаса-да, унинг туриш-туримуши, қиёфаси, кўзидан таралаётган маъно, улуғворлик нафақат Фотимахонни, балки бошқаларни-да, довдирайтиб, ўртада масофа тутиб турарди. Эри ҳамиша шундай - ҳаддини, ҳаққини, ихтиёрини бировга осонликча бериб қўймас, ҳар фурсат вужудидан улуғворлик намоишини уқиш мумкин эди. У жуда сокин, унча-бунча тоқат, куч етмас сокин, қатъий эди.

Эри уйга кирар экан, ҳар галгидек ечинишга шошилмади. Хона ўртасида туриб қолди.

Аёлининг «Тинчликми?» деган саволини юзидан уқиб:

- Ёнимга келинг, Фотимахон, - деди. Хотини ажабланиб эрига яқинлашганида, у:

- Ғайрлик тоғни қулатади, дўстим Ғанижон эса ғанимларни қулатди! - деди. - Шу топда уни бағримга босиб, қучгим келяпти... Бу дунёда дўстим борлигидан хурсандман...

* * *

Эртасига Ҳабиб Абдуллаев Ўшга учиб кетди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТЕГИРМОН ТОШИ

- Тегирмонни биласан-ку, остида бир тош, устида бир тош. ўртада бугдой! Тош тинмай айланиб бугдойни янчади, унга айлантиради.

Бизнинг тепамиздаги тош - бу, КПСС, остимиздаги тош - КГБ! - Абдуллаев қули билан бир томонга ишора қилди:

- «Қуда томон!»*

* * *

Ҳар гал Абдуллаевнинг ўшга бориши, истамаса-да, гўё хориждан келаётган меҳмонни кутиш даражасида тантанага айланар, дарагини эшитган дўст-биродарлар, Андижон вилоятининг раҳбарлари, олимлар, ҳатто бутун водийдан тўпланишиб кутишга чиқишарди. Бирга ўйнаб ўсишган қадрдон ўртоқлари Шодмон Хўжа, Сиддиқ ака ва Умаржон: «Ўзинг, ойда-йилда бир кўринасан, шунда ҳам кетингдан катталарни думдай эргаштириб келасан, нима, биз кутолмаймизми сени, қурбимиз етмайдимиз?»-деб гина қилишар эди.

Айниқса, Шодмонака билан Хабиб акаларнинг уй ҳовлилари бир девор бўлгани учун улар жуда ёшликдан бир-бирлари билан яқин дўст эдилар, ахир Сулаймон тоғи тигларида биргаликда мол боқишган, жаннат ариқ сувларида мазза қилиб чўмилишарди.

Шодмон ака ўғилларингизни Тошкентга ўқишга жўнатмайсизам, боҳонада ўғилларингиз орқасидан тез-тез Тошкентга бориб турармидингиз. Айниқса, Козоқжон ўғлингиз жуда зийрак йигитда, билимга чанқоқ, мен билан тепа-тенг гаплашади, келажаги порлоқ!

Шунда Абдуллаев: «Наҳотки шуви ҳам билмасаларинг, мен, ҳу-у, нариги қишлоқдан эмас, Тошкентдан келяпман! Майли, сенлар тушундинг дейлик, бошқалар-чи? Ҳабибулло Тошкентда қирқ йил лайлак ҳайдаб юрган экан-да, дейишмайдимиз? Фаросатларингга балли-е!» деб вазиятдан осонгина чиқиб кетарди. Уйигача ҳамроҳ бўлганларни кузатгач, ўртоқлари билан дилдан яйрашга вақт топар эди.

Ким билан келмасин, уйи томон яқинлашганида у ҳаёлга толар, фақат ўзигагина маълум болалик кечмишлари, олисларда қолган ёшлиги ёдига тушар, шиддат билан ўтаётган умри азиз гўшасидан гўё юлиб олгандек, қалбида ногоҳ соғинч тўла ҳислар ёпирилиб кирар, армонли ҳислар оғушида узоқ-узоқ ёлғиз қолишни истар эди. Аммо, ҳеч маҳал бундай бўлмас, ўйлари тугаб-тугамай, бир зумда шодон ҳамроҳлар қуршовида уйи остонасига, меҳрибон онайизорининг ҳузурига кириб борарди.

* Академиклар Ҳабиб АБДУЛЛАЕВ ва Ғани МАВЛОНОВнинг ўзаро суҳбатидан.

Онаси Ибохон ая ўгли кириб келмасиданоқ унинг дарагини эшиттар, маҳалла болалари қувончга тўлиб, суюнчига ошиқишар. ая атаганини уларга бериб, ўзи болалардан-да, хурсанд, ўгли истиқ-болига пешвоз чиқар, бутун қишлоққа қувонч, фахр олиб келаётган қаҳрамон ўғлига Оллоҳдан соғлиқ, умр тилар, гўё ўзининг-да кўзи тегишидан чўчиган каби секин «туф-туф»лаб қўярди.

Бир пасда ҳовли қўни-қўшни, танишлар, болаларга тўлиб кетарди. Йўл бўйида, ариқ бетида турган оппоқ машиналарга болалар суқланиб боқар, қора-қура бармоқлари билан ойналарига номларини ёзиб, гўё машиналар уларнинг ном-орзусини узоқ шаҳарга олиб кетишидан хурсанд югуришарди.

Сал фурсат ўтмай ўғлининг номи, қувончигина онаси билан ҳовлида қолиб, ўзини ўртоқлари олиб кетишар, Ибохон ая улғайган ўғлининг шошқин лаҳзаларига тўймаса-да, шукр қилиб, ўзини сабрнинг ихтиёрига топширар эди.

Кейинги вақтларда нечундир ўгли уни Тошкентга олиб кетаман, деб қийин-қистовга олган, келини Фотимахонни ҳам бир неча бор ўшга жўнатиб, онаси билан бирга қайтишларини тайинлабди. Камшир оёқ тираб, ўшдан узоқлашолмаслигини, кўнгил узолмаслигини уларга бот-бот тушунтиришга уринарди. Нима қилсин, ўғлини соғинади, меҳрига тўймайди, лекин азиз юртидан-да, кечолмасди. Тез-тез Тошкентга тушиб, ўгли хонадонининг бир неча кунлик меҳмони бўлади-ю, тагин, ўшга қайтади.

Ўғлининг тинчлиги, хотиржамлиги учун жонини беришга тайёр у. Ёлғиз ўғлига Оллоҳдан ҳамиша баланд толе тилаган. Раҳматли эри Абдулла Мирмуҳаммад амин ўғлига Ҳабибулло, деб ном қўйган. Унинг шукронаси учун катта оқ қўчқорни қурбонлик қилиб, элнинг дуосини олган эди. Ҳабибулло дуо билан ўсди, мана, олис юртларда юрибдики, уни ҳамон дуо асрайди. Кечалари уйқуси қочиб, хаёли Тошкент томонларга, ўғлининг дийдорига учади. Кўзларини юмуб, хаёлан уни кўради-да:

- Ё, бисмиллоҳ! - дея ўрнидан туради: юз-бетини ювиб, таҳорат олиб, хонасига киради. Ётган ўрнининг бир қатини ағдариб, устига чўкади-да, Оллоҳга узрини, тавбасини айтиб, сўнг ёлғиз ўғлини дуо қилади. То Бомдодга довуз ўрнидан турмайди. Она-болани ажратиб турган олис масофа, вақт қулайди. Ая ўгли дийдорига шу йўсин яқинлашиб, қучади, пешонасидан ўпади. Номини шивирлаб айтади...

- Кўпдан кам қилма...

- Кўпни қаторида асра...

Ҳабибулло ёлғиз ўсса-да, онаси уни доим кўпнинг қаторида соғ-саломат кўришни, умри узоқ, мартабаси баланд бўлишини тилаган...

Ўғли улгайди. Ниятлари ҳаққа етди. Шукр, у олисда бўлса-да, соппа-соғ, мартабаси баланд, илмли, кўпга бош бўлиб юрибди. Оллоҳ унга сўраганини берди, кеча-кундуз шукронаси дилида, тилида. Баъзан юраги жиз этиб, худди ўғлини ундан тортиб олишаётгандек, у қадами етмайдиган олис жойларга кетиб қолаётгандек бўлаверади. Ибохон ая буни оналик ҳисси, туйғулари билан қалбдан сезгандек бўлади-ю, юраги безовталаниб, югуриб ҳовлига чиқади. Ҳаво етишмай бир зум кўз олди қоронғулашиб, боши айланади, ҳансираб қолади. Ўзига келгач, супа адоғида юмалаб ётган гўлага ўтириб ўгли Ҳабибуллони астойдил эслайди...

- Соғмикан...

- Унга нима бўлди...

Эшик билан супа адоғи узунгина майдон. Ибохон ая тиззаларига қўлини қўйиб, кўзини эшикка тикиб ўтираверади. Шу ўтиришича ўғлини ёнига чорлайди. Кўпинча бундай лаҳзаларда уйга ўғлининг ўзи ёки «Келяпти»- деган хабари етиб келади. Бир пасда онанинг вужуд-вужуди бўшашиб, танаси оғир юкдан халос бўлган каби бошини хиёл орқага ташлаб пичирлайди:

- Етказганимга шукр...

Бугун тонг саҳарлаб яна ўғлини ўйлади. Безовталаниб, кўнгли гашланди. У қилди-бу қилди - ҳеч кўнгил гашлиги ёзилмади. Охири шайтони лаъинга ҳай бериб, ўзига-ўзи таскин берди:

- Менга бир бало бўлибди...

- Ҳабибулло ёш боламиди, бунча ўйлайвераман... соғинса, онам, деб кириб келар...

Кампир ўртадаги жиндек гивани-ю, тоғдек соғинчни ўғлининг елкасига юклаб, сал тинчиган бўлди. Одатий юмушларидан бўшаб, кўчага чиқди. Кун чошгоҳдан ўтиб эсли-қушли ёшлар мактабга, уйда қолган кичкинтойлар алақачоя молларни олдига солиб, тоққа чиқиб кетишган эди. Кўча деярли кимсасиз, жим-жит, фақат тошдан-тошга урилиб тез оқаётган Жаннатариқнинг шовқини эшитилади.

Ибохон ая сув бўйига бориб, ариққа тикилиб қолди...

- Ўтганлар умрни оқар сувга ўхшатиб, хўп топиб айтган-да...

Ҳабибулло етти-саккиз ёшлик чоғларида Жаннатариқ бўйлаб югургани-югурган, муздай сувга тушиб, сиқми тўлгунча рангли тошлар териб, онаси ёнига югурарди:

- Қаранг оважон, сариқ, қизил, оппоқ?! - дея ажабланиб онаси-дан сўрар, онаси эса:

- Оллоҳ ранг берган-да, болам, бу дунёда ҳамма нарсанинг ранги, номи, ўрни бўлади,- деб саволларига ўзича жавоб айтарди. Баъзида эса... ўгли:

- Бу тошнинг номи нима? - дея кўзларига тикиларди.

- Билмайман...

Ўшанда тошларга ном бериб, бир нима деб айтса бўларди. Қолаверса, тошга ном нима қилсин? Бироқ у билмаганини билмайман, дер, ўглини алдашни истамасди. Ёлгон гапиришдан қўрқарди...

Шу-шу, Ҳабибулло улғайиб, тошларга ном истаб, узоқларга кетиб қолди. Ўқиди. Тенгқурлари муаллимликка ўқиса, унинг боласи шу - кўриб тургани тошларга ишқи тушди... Сўнгроқ билдики, тоғларда ҳикмат кўп экан. Оллоҳ унинг ўгли юрагида болаликдан тоққа, тошга меҳр солиб, марҳамати ила илмини ҳам ўргатди. Айтишлари-рича, Ҳабибулло тоғнинг катта олими, конлар топиб, ҳамманинг ҳавасини қўзғайдиган ишлар қилган... Бир келганида сўраган:

- Болам, битта қудуқни бир қишлоқ одам икки-уч кунда қазиб, зўрга сув чиқаради. Бир ўзинг тоғ қовлаб чарчамайсанми? Уйдаи кенг говакларда ёнингда одам бўладими? Ҳа, эсим қурсин-а, ахир сен ўқиб, бунинг ҳадисини олгансан-да, а?

- Онажон, турган-битганинг ақл! Сен саволларинг билан ибтидоий геологияни кўз олдимга шундай жонлантирдингки, ҳеч бир дарсликда сен айтганчалик аниқ, содда саволни ҳам, жавобни ҳам учратганим йўқ! Мени биринчи муаллимим ўзингсан! Кўп яхши эслатдинг-да, Тошкентга боришим билан саволларинг асосида китоб ёзаман...

- Отанг раҳматли гапимдан кулмасди. Сен бола устимдан кулласанми?

- Йўқ онажон! Гапимга ишон! Сен талабаларнинг хаёлига келмаган саволни айтдинг. Жавобини ҳам ўзинг топдинг. Менга тап-тайёр гоя - ақл бердинг! Ақл! Биляпсаними шуни?!

Ибоҳон ая чуқур хўрсинди. Елкалари қисирлаб, манглайини ўглининг кўксига босгандай бўлди. Ўшанда ўгли уни бағрига босиб, сўнг чаккасидан икки қўллаб тутиб, кўзларига узоқ тикилган, пешонасидан ўпиб қўйган эди. Кампир ўгли ўпган пешонасини силаб, йўлига кўз тикди:

- Ҳозир у келади...

- Онажон, сени соғиндим, деб келади. Келади...

Олисда бир қора нуқта пайдо бўлди. Сал фурсат ўтмай катталашиб, машина тусига кирди-ю бурилмай, тўппа-тўғри ая томон кела бошлади. Кампирнинг юраги ҳаприқди. Наҳотки ўгли бўлса? Ҳабибулло ҳеч маҳал битта машинада келмаган, қабатида ёр-дўстлари билан кўплашиб кириб келишарди. Қим бўлди экан, бу машинадагилар?

Машина кампирга яқинлашишдан анча илгари секинлаб, унга етганда тўхтади. Орқа эшик очилиб, Ҳабибуллога ўхшаш тўлиқ гавдали, ораста кийинган бир йигит тушди.

Ҳабиб Абдуллаев онасига болалитидан то сўялти нафаси - васиятигача «сен» деб эркалаб мурожаат этган эди.

- Ҳабибулло-ку, келди...

- Ўғлим келди...

Ҳабиб Абдуллаев онасини кўрибоқ унга боладек талпинди. Кампирни бағрига босиб, пешонасидан ўпар экан:

- Онажон, согиндим! - деди.

- Ўзингмисан, болам, ишонмайман.

- Нега ишонмайсан, сен ўғлингни согинсанг майли, мен онамни согинмайинми?

Бошлашиб ҳовлига кирдилар. Ибохон ая дуога қўл чўзиб, ўғлига эсон-омонлик тилади. Келини, невараларининг соғлигини сўраб, ажабланди, бетоқат бўлиб:

- Меҳмон қани, уйга опкирмайсанми? - деди.

- Меҳмон йўқ, кетди.

- Вой ўлмасам, нега?

- Ёлғиз келдим, сендан бошқа ҳеч кимни кўргим йўқ. Ҳеч кимга айтма, ўғлим келди, деб ҳеч кимни чақирма. Бугун бир дийдорингга тўйай...

- Ҳо-о, онадан ҳам тўядими киши?...

У бўйинбогини бўшатиб, онаси тўшаб қўйган юмшоқ кўрпачага чўзилди, чалқанча ётиб шифтга кўз ташлади, зумда ён бошига ағдарилиб, қўлини юзига тираб онасига тикилиб ётди.

- Ёстиққа суян, қўлинг толади, - кампир узалиб ёстиқни сурмоқчи бўлди. У бош силкаб, онасининг қўлидан тутди:

- Қимирлама, бир пас шундай тур...

- Ҳабибулло, сенга нима бўлди, қўрқитма мени, ўзингмисан?

- Нега ишонмайсан, ўғлингни танимаяпсанми, бу гал сени бошқача согиндим. Энди бу ерда бир кун ҳам қолмайсан, эртага мен билан кетасан, бирга яшаймиз. Йўқ дема онажон, ўғлингга раҳминг келсин...

- Нега ёлғиз келдинг?

Абдуллаев ўрнидан турди-да кўрпачага паловхони ўтириш ясаб:

- Онажон, билсанг, бундай фурсатни орау қилардим, қара худди болалигимдаги каби ёлғизмиз - она-бола иккимиз ўтирибмиз. Энди бундай дамлар насиб қиладими-йўқми - худо билади? Бугун ҳеч ким келмасин, сен билан ёлғиз қолай. Ҳозир эшикка занжир соламан-да, уйларингни супураман, чой дамлайман. Оёқларингни уқалайман...

- Нималар деяпсан? - кампир ўғлини гапиртирмади. - Кўчани тўлдириб, ўртоқларинг билан кириб келганинг яхши экан! Сенга ёлғизлик ярашмаскан, мен бошқа - кўникканман. Турай энди, қўни-қўшнига хабар берай, гапларинг мадоримни қурутди, қўрқаяпман. Уй-уйга ўхшасин, келганингни ҳамма билсин.

- Ўзингга қийин бўлади, кетиб қоламан, ўртоқларим қўймайди мени...

- Майли, розиман, сени пойқадамнинг бўлакча, энди ҳеч маҳал эшикдан бир ўзинг кириб келма, мени ёмон ўргатган экансан, сенга одам ярашади, бўй-бастингга, қадамнингга одам ярашади. Ўргилай сендан, бўйларингдан ўргилай болам!

Абдуллаев онасини маҳкам бағрига босди. Уй жим-жит эди. Кампир ўзини босолмай йигларди. Онаси шу даъфа бўлакча йиглади, ўзи ҳам эшикдан бошқача кириб келди-да, Тошкентдан чиқишдаёқ нияти бошқача эди. Баъзан у бир зумдан кейин, балки бир ой, бир йил, беш йилдан сўнг рўй беражак воқеа шарпасини олдиндан сезар, фурсат қувлаб, ногоҳ ўша кун етганида эса ҳайратдан ўйга толарди. Ахир, у айни шу кунни, шу воқеани олдиндан кўрган эди-да...

«Ўлсам, онам шундай йигласа керак. Чидаш қийин бунга. йигиси тошни эритади-я! Нима қилай, шундай бўлсин дебмидим? Ҳар ким тақдирига ёзилганни ўқийди-да, товба, ҳеч маҳал ажалнинг юзини ҳозиргидек аниқ кўрмаганман...» - Абдуллаев «ҳай-ҳай»лаб онасини юпатмоқчи бўлди:

- Сенга нима бўлди, онажон, ўзингни тут, мана, ўглинг ёнингда-ку, келдим-ку?! Қани, кўзларингдан бир ўпай, қара, қандай гўзалсан, номинг ҳам гўзал - Ибохон, Ибодатхон!

Ибохон ая кўзда ёши билан жилмайди.

- Биласанми, нега гўзалсан? - ўгли саволга тутди. Ая «Билмайман» дегандек бош силкиб жимгина қараб тураверди.

- Менинг онамсан-да, Абдуллаевнинг онаси! Шунинг учун гўзалсан!

Ўглини тинглаш, чеҳрасига боқиб туриш бир олам ҳузур, қараган сари қаратиси келар, Оллоҳ унга шундай - бутун, келбатли, ақлли ўғил берганидан шод эди.

- Эртага кетамизми, онажон? Боладек қўлимдан тутиб, Тошкентга етаклаб бор! Одамлар кўрсин, Абдуллаевнинг онаси, дегин! Сендайи оламда йўқ, ўзинг билмайсан!

Кампир беозоргина бош чайқади:

- Кетолмайман, ўшни ташлаб кетиш осонми? Отангнинг қадами, нафаси қолган жойларни соғинаман.

- Биз қайда бўлсак, отамнинг руҳи ўша жойда бўлади. Руҳларнинг уй-жойи, нарсаси йўқ. Уларни эслаб турсанг - бас, йўқса, жуда олисларга, биз билмаган узоқларга кетиб қолади. Йўқ, дема онажон, сенсиз бир кун ҳам туролмайман. Уй-жойингни жиянларга бер, хоҳласанг бирор муҳтожга ҳадя қил, ҳақиқа дуо қилади...

- Уй-жой меникимас, отангдан қолган мерос, сеники у, ихтиёри сенда...

Ибохон ая юмшади, ўглининг таклифига кўнгандек бўлди. Тушгача она-бола дийдорлашиб, иккиси уйда ёлғиз қолишди.

Тушдан сўнг соат тўртлар атрофида Абдуллаевни уйга олиб келган такси дудутлаб, қайтганини билдирди. Абдуллаев онасига:

- Хавотир олма, тунда қайтмайман, - дея ўрнидан қўзғалди. - Эртага эрталаб келаман. Тайёрлигингни кўриб қўй, она-бола Тошкентга кетамиз.

У ўзи билан дўппи, чопон, китоб олди. Онасининг хавотиригини босиб, тинчлантирди. Ибохон ая ўғлини худди тушида кўрган. суҳбатлашган каби ортидан қараб қолди. Назарида, Жаннатариқ бўйларида ўйнаб юрган ўғлини оқар сув олисларга оқизиб кетгандек юраги увишди:

- Соғинмай кетай, менгина, нима, ўғил бир менда борми?

- Ишқилиб омон бўлсин, қайда юрса ҳам боши тошдан бўлсин. Хайронман, шу келиши мевга ёқмаяпти. Соғинчим соғинчга ўхшамаяпти, юрагимга ўт тушгандай жижиллаб куяяпти...

* * *

Ҳабиб Абдуллаев Ўшга келишида, аввал онасини кўриб, сўнг Буратогдаги Бобур ҳужрасида бир кеча тунашни ният қилган эди. Анчадан буён кўнглида орау мисол чуқиб ётган ушбу ният ортга чекинаверди, ҳеч тутқич бермади. Бобур Мирзанинг сирли ҳужраси бот-бот ёдига тушавериб, ўзига чорлайверди, устига она соғинчи қўшилди-ю, Ибохон аянинг ҳузурига - Ўшга учди. Соғинч бари-дан устун келди. Онасини телефонда чақиртирса ёки машина юбориб, олдирса ҳам бўларди. Йўқ, ўзи йўлга чиқди. Онагни йўқлаб, ўз оёқларинг билан бориб, пойига эгилмасанг, соғинч босилмайди, зиёратинг ўрнига тушмайди. Дунёда онанг ҳузурига шошилишдан ортиқ яна қандай қувонч бор?

Она-бола ўртасидаги занжирдек боғлиқликни тил билан ифода-лаш, англаш қийин. Бу ҳис сўзга сиймайди. У юракдан юракка кўчиб, сўзсиз, забонсиз, масофасиз юракка етади.

«Агар соғинчнинг оғирлигини ўлчаш имкони бўлса, шубҳасиз, ер юзидаги энг оғир вазн - бу, соғинч бўларди! Икир-чикир тап-вишлар, тирикчилик кўйида бир-биримизни аямай, англамай орттирган кўнгилгашликлар, барча кўнгил қолдилар, ётлик, ёвлашувлар соғинч олдида бир пул! Юрагида соғинч яшаган одам булардан устун туради, бировга яхшилик соғинади. Соғинч, яхшилик бир пасда бир этиб пайдо бўладиган ўткинчи ел эмас, уни қалбимизга Оллоҳ йўллайди...

Ўйлар қуршовида Буратокқа етганини сезмай қолди. Кўпдан бери зиёратгоҳга айланган бу жой чиндан-да дилтортар, тарихи узоқларга етган нурил манзил эди. Маҳаллий аҳоли Буратогни «Сулаймонтоғ» дейишади.

У эртага вақтлироқ шу жойда кутиб туришни тайинлаб, шофёрга жавоб берди. Машина қўзғалгач, шошилмай юриб, атрофни сокин кузатди. Олис манзиллардан келганлар ўзларини зиёратга тайёрлайдиган айвон томонга қўзи тушиб, бир зум тўхтади. Пастроқда эркак ва аёллар учун тикланган ихчамгина айвонлар, ҳужраларда тумонат одам.

«Халқни тўсиб қўйиш мумкин, лекин эътиқодни юракдан суғуриб олиш оғир экан-да» дея ўйлади Абдуллаев.

Вақт шомга яқинлашаяптики, зиёратчилар камаймади. У уйдан атай кечроқ чиққан эди. Бутун қалби ила бу муқаддас жойнинг ганиматлиги – қадрини сезган эди. Мана, кўриб турганидек, элу элдошларнинг қадами узилмаяпти. «Шукр, ўзингга шукр, Оллоҳ» дея хурсанд бўлди у.

Ниҳоят, кутган фурсат етди, у Буратоққа буткул ёлғиз, одамлардан холи, ўй-хаёлларига эрк бериб, то тонг отгунча қолмоқчи эди.

«Қизиқ, – дея ўйлар эди у. – Бир пайтлар Буратогдан зиёратчиларнинг қадамини узишган эди. Баъзи таъмагирлар – аслида диндан, диёнатдан узоқ кишилар элнинг назр-ниёзига қўз тикиб, ҳаддан ошдилар. Бобур Шоҳ қурдирган чиройли айвонли ҳужра – мўъжазгина кўшкни илоҳийлаштирдилар. Кун сайин ҳужрага сигинувчиларнинг сони ошиб, эл-улус тўпланадиган масканга айланди. Тушунарли, оломон тўпланган жойдан биз ҳанузгача қўрқамиз...»

Сулаймонтоғнинг шуҳрати, аслида, фирқа раҳбарларининг динга бўлган мафкуравий ёндашуви сабаб, зиёрат тақиқлаб қўйилган эди. Одамлар минг бир баҳона, турли важлар билан барибир, бу жойдан қадам узишмасди. Ҳеч бир қабристон, қадамжоҳ Бобур Шоҳнинг ҳужраси мисол зиёратчиларни ўзига чорламас, ҳужра қанчалик тепада – баландда бўлмасин, олди тўсилмасин, қўриқчилар қўйилмасин, аксинча, эл ёш Бобур орзусини тўлдириб, янада ёшартириб, юраклар тубида асралган эътиқод билан унинг ҳужрасига келишарди. Билишдими буни ё эл билан, кўпчилик билан ҳисоблашмасликнинг иложи йўқлигини ҳис қилишдими, ишқилиб, одамлар яна гурас-гурас бўлиб Буратоққа оқа бошлади.

Тўрт юз йил, бундан-да ортиқ замонлардан бери Бобурнинг изи тушган жойларни зиёрат қилишади. Дунёда шоир каммиди, Бобурчалик подшоҳ ўтмаганмиди?

Бу тупроқ, тоғу тошнинг яна бир азиз, шарафли рутбаси Сулаймон Пайғамбарнинг номи билан боғлиқ. Халқ орасида ривоятлар яшайди. Чор-атрофга якка-якка сочилиб ётган оғир тошларни гўё Сулаймондан қутилган девлар отган...

Ажиб табиати, тарихи, салқин, тоза ҳавоси, ранг-баранг тошлари, ривоятларга тўла сирли шуҳрати, азиз қадамжолари билан

юрагига яқин эди бу юрт. Йиллар ортида қолиб кетган олис болалиги гўё оҳанграбодай тортади, қайта-қайта Ўш ёдига тушаверади. Номи ёдидан кўтарилибди, балки Бобур таърифлаган қадимги Жавзо отлиг масжид¹ ўрнида тикланган янги масжидда кўркем соқолли, ораста кийинган чоллар эрта тонгдан тўпланишиб намоз ўқиб, давра қуриб ўтиришар, Ҳабибулло уларни яқиндан кўриб, ҳавас қилар, бола тасаввурида ўзини қачонлардир улгайган ҳис қилиб чоллар даврасида кўрар, ўша дамлар кўп сафоли, қиёси йўқ - тенгсиз, ҳузурбахш чоғлар эди. Отаси Абдулла қишлоқнинг амини - у билан ҳамма маслаҳатлашар, ўғит сўрар, жамики кори-қол тепасида отаси турарди...

Қуёш тоғлар ортида ботишига яқин у Буратог зиёратгоҳининг савобталаб хизматкори Салим чол билан учрашди. Ниятини ошкор этди. Тўн кийиб, бошига дўппи қўндирган Абдуллаевга узоқ тикилиб қолган қария майин жилмайди, ташрифдан хурсанд экани кўзларидан билиниб турарди. Гўё иккиси ҳам илгари бир-бирини билган, танигану узоқ айрилиқдан сўнг бироз тортиниброқ, аммо ичдан яқинлик туйиб, яна учрашиб туришибди.

Чол шошиб ортига бурилди-да, тўхтади, қайрилиб:

- Зиёратчиларга бугунча етар, кеч бўлиб қолди, улар эртага келиш-са ҳам бўлаверади, Сиз ишлик одам, бунинг устига узоқдан келдингиз? - деди.

- Йўқ-йўқ, асло, - деди Абдуллаев чол томон яқинлашиб- Зиёратга келганларнинг бари тенг, бу жойдан ҳеч ким озорланиб кетмасин.

Чол Абдуллаевни синаётгандек кўзидан кўзини узмади, ниҳоят гапни охиригача эшитгач, кўзларида яна ўша - олдинги қувонч учқунлади. Шу лаҳза чолнинг чеҳраси бутунлай ўзгарди, гўё унинг юзида нур жилвалангандек бўлди. Абдуллаевнинг тикилиб, ажабланиб қараётганини сезган қария ортига бурилди-ю йўлида давом этди...

* * *

Зиёратчиларнинг қадами тинди. Атрофга сокинлик чўкди. Пастдаги кенг саҳн - майдон, қаршидаги улуг, ҳайбатли тоғ, тоғлар ортига оға бошлаган қуёшнинг қип-қизил шафағи - ҳаммаси қўшилиб, уйғунлашиб, бирдан ивсон шуурига сикмас олам пайдо бўлди. Абдуллаев илк бора мўъжиза кўраётгандек ҳайратдан қотиб, кўзларини тоғдан узолмасди.

¹ «Бобурнома»да масжид шундай таърифланади: Шаҳар билан тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отли. Тоғ тарафидин бир улуг шахжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишаброк, себардалик, пурсоя, сафолик майдон. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ҳар ким анда уйқуласа, ул шахжўйдин сув қуярлар.

Бир маҳал Салим чол унинг билагидан беозоргина тутиб, кўзи билан айвон томонга ишора қилди. Қўлига оппоқ сочиқ тутқазиб, ўзи нарироққа бориб, кутиб турди.

...Абдуллаев тоғ бўйлаб, айлана зиналардан юқори кўтарилар экан, биринчи зинага «Бисмиллоҳ» деб қадам қўйди. Салим чол индамай, хаёлларига озор бермай жимгина ортидан эргашиди. Улар минг бир хаёл, минг бир ўй билан Буратоғ тепасига чиқа бошлашди. Абдуллаев ҳар жой-ҳар жойда тўхтаб, нафас ростлаб, пастда ажиб тароват ила ястаниб ётган гўзал юртга кўз ташлаб, табиатнинг беқиёс таъсиридан қувватланиб яна олдинга интиларди.

Ортидан ҳурмат, меҳр кўрсатиб бораётган қария кўп зиёратчиларни, кўнгил очишга чоғланган томошаталаб ёш-ялангларни, ҳатто, гап сўзи, кийимидан диндорлик уфуриб турган, кибру ҳавоси баланд бандаларни ҳам кўрган, кузатган. Аммо, у ҳеч қачон муносабатини очиқ билдирмас, дилида пинҳон тутар, Оллоҳга чин эътиқод дилда, пинҳонликда, деб билиб, ҳамиша шу ақидага амал қилиб яшарди. Хокисор, майин, эгилиброқ юрувчи бу одамнинг қўли доим кўксиди, келгувчиларга беминнат, таъмасиз хизмат қилиб, қувониб юрарди. Шу боисми ё чолнинг чин эътиқодига яширинган - пинҳон ниятлари, ростлик боисми ҳеч ким у билан жиддий қизиқмас, назр-ниёз талашмас, Бобур Мирзо ҳужрасининг доимий хизматкори, қўриқчиси - содда, юпун, ғариб бир чол ўрнида муомала қилишарди. Жамики орасталик - хотин-халаж, боалар ўзлари билан олиб келган егуликларнинг чиқинди-қолдиқларини териб, тозалаш, супр-сидир унинг зиммасида.

Илк бор зиёратга келувчилар пастда, Буратоққа чиқиш жойида - зинанинг ўнг томонида ва ундан қуйироқда назр-ниёз илинжида қатор тизилган тиланчиларга атаганларини беришар - бу билан гўё дуо олиб, ҳар ким ниятига яраша кўнгил хотиржамлиги - руҳий қаноатга эришгандай, зиёратни давом эттиришар эди. Бугун нарзталаб «дуохон»лар деярли кўринмасди, уларни вақти-вақти билан қувлаб, туришарди... Улар гоҳида кўпайиб, гоҳида сийраклашиб қолишар, баъзан жой таллашиб, бир-бири билан жанжаллашар, Салим чол уларни кўрмаган, сўзларини эшитмаган каби «Астафурилло...» деб пичирлаб, ўз дунёсидан кечмай юмушларига астойдил киришиб кетаверарди.

Абдуллаев бу ёққа келишида «Салим чол бўлсин-да», деган ўйда эди. Салим бобо ҳақида ҳамшаҳарлари Тошкентга боришганида гапириб беришган, у кўпдан буён тасаввуридаги авлиёсифат қария билан кўришиш, агар қабул қилса, нима биландир кўнгилни олиш ниятида эди.

Одатда бундай қариялар кам учрайди. Уларни савлатидан эмас, сийратидан таниш мумкин. Улар дунё талашмайди. Улар қаноатга

яқин, нафсига ҳукмдор-шоҳ бандалар. Улар тушунганни биз тушунмаймиз, улар яқинлашган Ҳақдан биз йироқмиз...

Куюниб, нималаргадир алданиб, ҳамиша орзу-ҳавас кетидан қувиб, ўзни ўткинчи ҳисларга бой бериб қўйиб, тўрт кунлик синов дунёсининг сўроқларини унутамиз. «Ишимиз юришса, биздан ақллиси йўқ, бошқалар гўё одам эмас, майда, лапашанг, ўз фойдасини билмаган қурбсиз, қадрсиз – шунчаки гимирилаб юрган бечора бўлиб кўринади. Бу тахлит ўй бизни куфроналикка чорлаб, алданган қалбимизни гуноҳга топширади. Худбинлик қурбонига айланган диёнатимизга дарз кетади, у озор чекади, йиглайди... Оддийгина синовлар устимиздан кулади. Аммо, бу сасни эшитиш адашган бандасига насиб бўлавермайди, насиб бўлганида эса кеч бўлади...

Кимга, нимага орқа қиламиз? Таянган, ишонган кучимиз ким?

Агар, шундай куч бўлса, у қудратлими? Умри умримизга тенгми ё биздан тўрт-беш одим олисроққа етадими? Ўзимиз чувалаштирган бу тало-тўп замонни қачон инсофу адолат измига топширамиз? Диёнатли овоз керак, диёнатли ҳукм керак. Токи тафаккурга, эътиқодга суянмас эканмиз – ўзга йўл йўқ...

Фикрлар қуюлиб келар, адолатли бир сас бутун танаси – вужуд-вужудига сингиган каби қўнгли ёришиб борар эди... Охирги зинани босиб, юқорига – тоғ тепасига кўтарилдилар. Абдуллаев чуқур нафас олиб, аввал – ерга, сўнг осмонга қаради. Назарида, у осмон бўйи баландликка кўтарилган, чиндан-да қўл етмас, овоз етмас баландлик – Буратор елкасида кўтариб турган эди.

«Бировнинг хаёлига келмаган баландликда Бобур макон қурган, – Абдуллаев ҳужрага ҳайрат билан боқди. – Ёш орзуларига, қўнглига ошиён қурган! Қўнгли хотиржамлик, тинчлик, ором ис-таган, ҳеч жойдан топмай баландга қочган, хаёлгина чиқиши мумкин бўлган баландлик томон талпинган... Шоҳ эди у, шоир эди у. Қисмат раво кўрган жамики синовларга дош берди у.

Бобурни пастдан эмас, Баланддан излаш керак, гарчи Оллоҳ бандаси учун ерни азиз яратди, аммо, унинг руҳини ерда эмас, юқорига – осмонларга чақирди...»

– Ҳис қилганингча боорсан!

Абдуллаевнинг бутун вужуди титраб кетди: «Ё, товба, бу қандай овоз?!»

Салим чол эса аста бош тебратиб майин кулимсираб турарди. У ҳушини йигиб олгунича Салим чол яна тақрорлади:

– Ҳис қилганингча боорсан!

«Ё, тавба, оддий савобталаб чол эмас, авлиё-ку, бу! Ичимдагини ўқиб, кўриб турибди-ку?»

Олдинда чол, кетидан Абдуллаев бошлашиб Бобур ҳужраси томон бордилар. Ичкарига киришдан аввал пастгина узунчоқ тахта

курсига ўтирдилар. Иккиси ҳам бир-бирига «Бошланг» дегандек ишора қилишди.

Чол тиловат бошлади:

- Аъзу биллаҳи минашшайтонир ражим. Бисмиллоҳир раҳманир раҳим..., - Фотиҳаи шариф аввалига сокин эшитилиб, ҳар сўз, жумладан жумлага ўтган сайин жаранглаб, сеҳрли таъсир тарқатди. Абдуллаев бош эгиб, кўзларини юмиб турди. Чолнинг оғзидан чиқаётган ҳар бир калимани ичида такрорлаб, овозни бутун вужуди ила эшитиб турди. У шу туришича чолнинг тиловатини узоқ эшитгиси келди. Жисми жонига оқиб кираётган илоҳий таъсирдан маст, ўзи сезмаган ҳолда тебраниб, гўё вазни йўқолиб, секин тепага кўтарилаётгандек эди. Қимирлашга, қарашга изн йўқ, овоз борлигини буткул ихтиёрига олган. Қанча фурсат ўтди - билмайди, ниҳоят Салим чолнинг:

- Омин! - деб, якунлаган дуоси ҳушига қайтарди. Кўзини очиб дуога қўл жуфтлади. Чол тиловатини аввал Пайғамбаримиз Ҳазрати Муҳаммад Мустафога ва жамики ўтган пайғамбарларга, авлиё, анбиё, пиру муршидларга ва жумладан Бобур Мирзога, бева-бечора, дуоталаб бўлиб ётганларга бахшида этди. Ва Абдуллаевнинг Оллоҳ ҳузурига кетган отаси, жамики яқинларини ёдга олди. Юзларига фотиҳа тортишгач, чол биринчи бўлиб ўрнидан турди-да:

- Оллоҳга топширдим, ўғлим, - деди. - Неки ниятда қадам босдингиз, иншооллоҳ, ниятингиз йўлдошингиз бўлур. Бу кеч сизни ёлғиз қўймаймиз, баҳузур... Керакли анжомларни тайёрлаб қўйганман. Ҳужра ортидаги тош ўчоқда тугурт турибди.

Кўз очиб юмгунча чол ғойиб бўлди. Абдуллаев ажабланиб атрофига қаради, анча олисроқдаги чолнинг шарпасига кўзи тушгандек бўлиб, кўнгли хотиржам тортди.

Ёлғиз қолгач, секин ҳужра томон юрди, остонага етганда тўхтади. Болалигидан то ҳозирга қадар бу ҳужрага неча бор кирган, кўрган, аммо, бугун - орадан йигирма йил ўтиб, қирқ беш ёшида илк бор қадам қўяётган каби остонасида ўйланиб қолди. Ҳужра ҳеч маҳал бугунчалик кўзига сирли, мўъжиза янглиг кўринмаган. Тўрт юз эллик йилдан ортиқ қад ростлаб турган ўн тўрт ёшли Бобурнинг бола орзуси чиндан ҳам мўъжиза эди. Асли кўчиб, қўпорилиб, таланган эса-да, қумшувоқ ҳолида ҳам мўъжаз жозибаси сақланиб турибди.

«Ҳозир қадам қўядиганим, ушбу остонага бир пайтлар Бобур Мирзо ҳам ҳайратга сиғмай қадам босган, - деган ўй кечди хаёлидан. - Муҳаббат каби нақадар баладда бу кўшк! Усталар еш подшоҳнинг кўнглини билганмикан? Ёки усталар ҳам ошиқ ўтганми? Муҳаббатсиз, эътиқодсиз бу иморат бизгача етармиди? Дунёда қасрлар кўп, мўъжиза кўп, аммо «тарих тўққиз юз иккида» Бо-

бур бунёд этган бу ҳужра бизники! Унинг ному нишони, гўзал газаллари, «Бобурнома» бизники...»

Абдуллаев ҳужра эшигидан бош эгиб, ичкарига кирди-ю, тўрга кўз ташлади: «Худди шу жойда эҳтимол Мирзо ҳазратлари шеър ёзиб, газал битгандир...»

Ҳужра ним қоронғи эди. Равоқда бир неча шам, букланган жойнамоз турибди. Шом маҳали эди. У жойнамозни авайлаб ёйди. Ихлос билан шом намозини адо этишга киришди... Жойнамозни булаб, жойига қўяр экан. бутун вужуди топ-тоза эпкиндан ҳузур қилаётган эди. У ўзини руҳан эркин, хотиржам, барча ташвишлардан йироқ сезар, ушбу тинч, ҳаловатли, миннатсиз онларнинг узоққа чўзилишини жон-дили билан истаётган эди.

У ўзи билан олиб келган «Бобурнома»нинг икки жилдини равоққа териб қўйди. Шамлардан бирини ёқиб, ҳужрадан чиқди. Атрофга қоронғилик ёйилиб, пастда – узоқ-яқин уйларда милт-милт ёнган чироқлар кўзга ташланади. У ҳужра атрофини секин-аста айланиб чиқди. Кўзи чол эслатган тош ўчоққа тушди. Тош ўчоқ чолнинг «ихтироси». Тўрт-беш бўлак тошларни одмигина териб, устига темир сим ўтказиб қумғон оingan. Бериоқда курсидек сип-силлиқ яна бир тош турибди. Чамаси ушбу тош чолнинг курсиси эди.

Абдуллаевга бу тахлит манзара жуда таниш, қадрли эди. Йигирма йиллар аввал институтнинг талабаси бўлган чоғлариданоқ амалий машғулотлар тоғда кечарди. Муҳандис-геолог сифатида қидирув гуруҳига бош бўлган дамлар кечалари гулхан атрофида анвойи ҳид таратиб, чирсиллаб ёнаётган оловга термулиб, келажак ҳақида хаёлга толарди. Кўриб тургани – муъжазгина тош ўчоқ, сув тўла қора қумғон ўша олис хотираларни ёдга солиб, ўтмишдан яна бугунга қайтарди.

У эгилиб ерда ётган кичик бир таёқчани қўлига олди, чопони барини қатлаб тош устига ўтирди.

Бу кеча уники эди. Ҳеч ким халал бермайди. Жимжит, ҳаммаёқ осуда, худди хаёл каби ширин, озорсиз дамлар. У нимагаки эришган бўлса, кўриб тургани – ана шу тоғлар, тоғларда, ариқлар тубида сочилиб, қўкиб ётган ранг-баранг тошлар сабаб. Орзулари тоғлардан ошиб олис шаҳарга, шаҳардан дунёга олиб кетди...

Гутурт қақиб олов ёқмоқчи бўлди-ю яна шошилмади. Боши узра юлдузлар пайдо бўлди. Порлаб турган юлдузларни ўз ҳолича – қоронғида кўришни истади. Осмон чиндан-да гўзал, олис-яқин юлдузлар жимир-жимир, осмоннинг туби қора қизғиш рангда, тикилиб тураверсанг, қуюқ ранг юпқалашиб ёйилиб, бўлак рангда товланиб, беқиёс ҳайрат бахш этарди.

Вақтнинг ўтиши билинмас, фурсат жуда олисларда қотиб қолгандек, ҳис қилаётганини – ушбу лаҳзаларда гўё умрининг илк

дақиқаларини яшай бошлаётган эди. Ниҳоят, гугурт чақди. Қуриган ўтин-шохлар «чарс-чарс» овоз чиқариб ёна бошлади. Назарида ёнидаги ҳар бир нарсда – ўтин, олов, қорайиб турган тошларда, ортидаги ҳужрада Бобурнинг руҳи кезиб юрарди. Ана, у, шоҳона либосда нурли чехрасини аниқ кўрсатиб, Абдуллаевдан ўн қадам нарида ўйчан турибди, лаблари билинар-билинемас пичирляпти:

- Келдингми, болам?

- Келдим.

- Мени олислардан изламанглар, мен ҳамиша шу жойда..., - Бобур сеvimли ҳужраси томон ишора қилгандек бўлди. - Черик тортиб Ҳинд сари юзландим, ниятим - Темурбек наслин қудратини оламга ёйиш эди. Давлатимга нусрат ва иқбол эпкинларин истадим. Оллоҳ менга улуг нусрат билан мадад берди. Орзу ва осойишталик тўқис бўлди. Ҳали ҳамон аҳилликка бирикажак давлатим дуосига машгулман... Эшит:

Ислом учун овораи ёзи бўлдим,

Куффору ҳунуд ҳарбсози бўлдим,

Жазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа

Алминнати лиллаҳки розий бўлдим, -

Бобур Мирзо зафар тўғрисида битган рубоийсини эслатиб, аста йироқлашди, гўё сеvimли ҳужраси томон чекинди.

... Кўнгил Бобурда эди. Бобур унинг атрофида - Буратор тепасида шарпасиз кезиб юрар, олов ялаётган қорақумғон овозини Абдуллаев билан бирга эшитаётгандек эди. Бир даста ўтин ташлаб оловнинг алангасини баландлатди. Учқун сачратиб ёнаётган оловга тикилиб:

- Бирор бир нарса йўқки, Бобур назари тушмаган, у билмаган бўлсин, - деди. - Одатда шоҳлик унга отамерос. Қисмат Бобурга бу рутбани инъом тариқасида эмас, кунма-кун жанг, қон билан, шеър билан тутқазди. У шоҳликдан кечмади, тақдирида шоҳлик битилган эди. Тақдир ёзувини ўқиш учун тоғларда гулхан ёқди, кўчкилар остида қолди, қорда кўмилди. Йиқилди, турди. Қайта-қайта қад ростлаб тақдирга пешвоз чиқаверди...

Ўтин чарсиллаб ёнарди. Бир пайтлар Бобур Кобулда кўриб, хотирига олган турли ўтин ва олов тасвири тизилиб кўз ўнгидан ўта бошлади: «Қобулнинг қиш-қори улуг тушар, вале яхши ўтуналари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтинлари Ханжак, Балут, Бодомча, Қарақанддур. Булардин яхшироғи Ханжакдур, ёруғ куяр, тутунининг ҳиди яхши бўлур, чўғи ҳам ғалаба турар, ҳўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундир, гарчи тий-рароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажиб хосиятдур: сабзбарглик шохларига ўт қўйсалар -

ғариб шарфа била куяр. Бодомча барчадин кўпроқ ва шоероқтур, чўғи турмас. Қарақанд паст-паст тиканлар бўлур, ҳўли-қуруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будир...»

Абдуллаев ёниб, чўгга айланаётган ўтинга термулиб ўйларди:

- Бобур баландда туриб, қўли ерга етган шоҳ эди. Йўқса, оловнинг тафтини, ўтиннинг ҳидини бу қадар нозик, меҳр билан битмасди.

Абдуллаев узоқ сафарларида «Бобурнома»нинг минг тўққиз юз қирқ саккизинчи йил Тошкентда чоп этилган нашрини олиб юрар, мажлис, анжуманлардан толиқиб меҳмонхонага қайтганида умри синов, жангу жадаллар билан кечган Шоҳ бобомизнинг ҳайратли тақдирига шерик бўлиб, китоб саҳифаларини такрор-такрор, қаторлар остига чизиб-чизиб, тарих қатларида тизилган юрт насабини қалби фахрга тўлиб, гоҳ маъюсланиб, ачиниб ўқир эди.

Бобурнинг шижоати, нозик қалби, диди, айрилиқ-у, азобларга бардоши, ҳиммат-у, иродасидан фахрланса, фалакнинг унга етказган озоридан, аламларидан кўнгли чўкиб ҳар ерда, ҳар замон сотқинлик, вафосизлик аҳилликка, бутунликка қирон- ўнглаб бўлмас талофат солганидан эзилар эди.

Абдуллаев шу тахлит узоқ ўтирди. Қоронғи кеча. Тош ўчоқда бир ҳовуч чўғ, пастда чироқлар, тепада - осмонда юлдузлар порлайди. Осуда осмон остида - Буратор тепасида, Бобурнинг қадим ҳужраси ёнида якка ўзи кечагина юрагини қон қилган турфа майдаликлардан узоқда, барини унутиб эрк-ихтиёрини хаёлнинг топ-тоза эпкинларига топшириб, тарих билан тиллашиб ўгирибди:

- Ҳар қанча оғирликдан, меҳнатдан чарчамайди киши, малол келмайди, нечун қилча гирромлик, адолатсизлик юрак-бағрингни куйдириб еб ташлайди, - узоқларга руҳий мадад, хотиржамлик истаб талпинган кўнгли яна маъюс тортиди. Шу топда Абдуллаев барча саволу сўроқларига Бобурдан жавоб излар, Бобурга суянар, гўё барча ҳиммату мардликни Бобурдан топмоқда эди:

- Бобур тақдирнинг барча хиёлату азобини миннатсиз қабул қилди, чидади, - Абдуллаев Бобур умрининг ўртасида қор кечиби, йўл излаб, йўл топиб, Кобулга етганини сира ёдидан чиқара олмасди. Ота тахти, Андижон қўлдан кетди, Самарқанд орзуси - бобо Темур пойтахти бой берилди, тақдирнинг изғирин, бемавруд эсан шамоли уни юрт тупроғидан олисларга учирди. Бобур ҳар кун, ҳар тун билан, ёзу қиш билан олишди. Йўл излади:

* 1939 йилда тузилган Навоий комитети қатор хайрли тadbирларни амалга оширди: Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаев «Бобурнома» ни араб имлосидан янги ўзбек алифбосига кўчириб, кўрсаткич, тўлиқ лутат, қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан нашрга тайёрладилар. I-II қисмдан иборат «Бобурнома» 1948-49 йилда нашр этилди.

«Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуг бўлди: узангудан юқориқроқ эди, аксар ерда отнинг оёғи ерга етмас эди, йўл номаълум бўлди... Бир ҳафтага ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаърий-бир ярим шаърийдин ортиқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, Қосимбек эди, икки ўғли Тангриберди ва Қанбар Али билла яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-саккиз, ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Сўнг бўш отни тортилур эди, узангусигача, қоптолигача бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Яна бир бўш отни илгари тортилур эди. Ушбу дастур билла биз ўн-ўн беш, йигирма киши қор тептук. Ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонгонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилгон йўлга кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Ул маҳал эмас эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур...

Барчага ўлум ваҳми бўлди. Тоғдағи ғор ва ковакларни ҳавол дерлар. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумга бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур. Ҳар нима елга паноҳ бўлди, ўшанда ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким. Ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билла мунда, барча улус ташвиш билла машаққатга, мен мунда уйқу билла фароғатда. Йўқ, мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса, кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин.

Ўшандоқ чопқунда қозгон, ясагон чуқурда ўлтурдим, намози хуфтонгача қор онча чопқулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуриб эдим, орқамга ва бошимга ва қулоқларимнинг устига тўрт энлик қор бор эди. Неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, умр бўйи мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъ ўшал фурсатда айтилди:

**Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?»**

Абдуллаевни ички бир куч - шиддат билан жойидан турди. Бобурга ёпишган дарду балолар олдида уники хас каби қурбсиз туюлди. У чопони барини силкиб, кўксини баланд кўтарди. Хушбўй ҳид таратиб эсаётган саррин ҳаводан тўйиб-тўйиб симирди.

* * *

Мўжаз ҳужрада шам ажиб ёғду таратиб ёнмоқда эди. Иккинчи равоқда оқ тугунда нимадир ўраб қўйилган, ёнида чинни чойнак, пиёла турарди. У қизиқсиниб тугунни очди: иккита нон. Тугун қан-

доқ ўралган бўлса яна шу тахлит ўраб қўйди. Бир пас ҳужра деворига суяниб жим қараб қолди.

Бобурдан сўнг бу ҳужра қўлдан-қўлга ўтди. Не замон, не Султонларнинг қадами етмади бу жойга?! Ривоятлар тўқилди. Бура-тоққа «Сулаймон тоғи» деб ном беришди. Мана, бугун тўрт юз олтмиш йил ўтиб, у Бобур ўлтирган ҳужрада танҳо ўзи шам ёғдусига тикилиб турибди. Жаёлида Бобур, дилида Бобур. Балки, чол ишора қилганидек, бу кеча Бобурнинг руҳи чиндан ҳам у билан биргадир. Боя Салим чол «Сиз ёлғиз эмассиз, баҳузр...» - деб бежиз айтмагандир. Ҳар кун бу жойда Қуръон тиловат қилинади...

Ўнг равоқда терилган «Бобурнома» бу кеч чиндан ҳам Бобур Мирзони ҳужрага бошлаб келди. Абдуллаевнинг Тошкентдан кўнглига тугиб келгани фақат бир кеча эди. Бир кеча... Бир кеча у Бобур билан ҳамсухбат бўлмоқчи, кўнгли азиз билган жойни тавоф этиб, руҳланиб Тошкентга қайтмоқчи...

Бобур ҳазратлари равоқдан пастга тушди. Абдуллаев «Бобурнома»ни ихлос билан қўлига олди. Очди. Бир пайтлар ҳошиясига:

- Ана тасвир, ана номлар, маънолар... Барчаси улур! - деб битиб, остига чизиб қўйган қаторларга кўзи тушиб эслади. Бобур Мирзо бир пайтлар Ҳирийда^{*} йигирма кун сайр қилган. Султон Ҳусайн Мирзонинг ўғиллари Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Мирзонинг меҳмони бўлган...

Бобур битган ёзувларни аста овоз чиқазиб ўқий бошлади:

- Йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн Мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади. Гозургоҳ ер ва Алишербекнинг богчаси, Тахти остана ва Пуликоҳ, Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод, Тахти сафар ва Тахти Навоий, Тахти Баргар, Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳроуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорат ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абул валид экандур. Имом Фахр ва Боғи Хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомени ва Боғи Зогон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусаид Мирзо солгон дарвозаи Ироқнинг тошида Оқсарой ва Сўфай Тирандозон ва Мирвоҳид ва Хўжа Тоғ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ; ва Шайхулисломнинг мадрасаси ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйларики, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомениким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким «Халосия» ва «Их-

* Ҳирий-Ҳирот.

лосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, барини андак фурсатга сайр қилдим.

... Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаидмирзонинг қизлари амма бегимлар Султон Ҳусайн Мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар Мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбегим била юкуниб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкуниб кўриштум. Бир замон мунда ўлтуриб ҳофизлар қуръон ўқугондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар, бордуқ. Хадичабегимнинг опини торттилар. Ош тортилгондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдим. Аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйлариини тайин қилдилар. Ҳирийдан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим...

Тун. Абдуллаев алламаҳалгача Бобурнинг кўнгил сарҳадларини бир-бир босиб, китобдан кўз узолмади. Бобур неча бор ёлғизланиб, муқаррар ўлимга рўбарў келган, ҳар гал бир нажот муждаларини тушида кўриб, ажиб хушҳол уйгонган. Карнон кентида навкарлари, от-уловидан айрилиб, совуқ қиш тунида егуликсиз қолган Бобурни Юсуф доруға Аҳмад Танбалга тутиб бериш ниятида икки кун алдаб, авлоқ бир уйда тутиб туради. Шунда Бобур сотқинлик ҳидийи сезиб, ўлимни бўйнига олади: «Ўзимни ўлимга қарор бердим. Боғда бир сув оқиб келаду эди, вузу қилдим, икки ракъат намоз ўқидум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тиладур эдимким, кўзим уйқуга борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли, ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга от миниб, кўп жамоати аблақсувор била келдилар. Дедиларким:

- Ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга юбордилар. Ҳар срда мушкул иш тушса, бизни назарга келтуриб ёд этсин, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг саридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, тутуб боғламоқ керак...

Абдуллаев ёзувдан кўз узмай секин бош тебратди, ажаблиси, худди шу маҳал Бобурнинг қўл-оёғини боғлаш тараддудини кўраётган Юсуф доруға ва шериклари тошқотиб қолди. Бобур уларнинг сўзини эшитиб:

- Қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?! - деб мардона сўз айтган бир маҳал, ўн-ўн беш чоғли содиқ навкарлари девордан ошиб, Бобурни излаб келадилар.

Бобур учун тайёрланган арқон сотқинлар қўл-оёғига боғланди.. Қабатиға уч юздан ортиқ навкар йиғилган Бобурнинг дилига бошқа бир манзил, ўзга бир ният тушди: «Хотиримга келдиким, тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлиб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин... Муҳаррам ойида, тарих тўққиз юз тўққизда¹ Фарғона вилоятидин Хуросон азимати билан чиқдим...»

Изтиробли кечада Бобур Мирзо ёрдамга келди, у билан хаёлан бирга бўлди.

Киндик қони тўкилган ота юртдан ажралиш кўп огир эди. Абдуллевнинг юртдан қадами узилмаган эса-да, аммо жудолик аламини дилдан ҳис қилар, бу азобни барча аламлар ичида энг огир, энг адолатсиз, деб биларди. 1950 йилдан то 1955 йилгача унинг «Рудаланишнинг гранитоид интрузиялар билан генетик боғлиқлиги» номли китоби атрофида йиллаб кечган баҳс хориж геологлари, Халқаро минералогия ассоциацияси диққатини ҳам ўзига тортган эди.

1956 йил у 20-халқаро геология конгрессиға қатнашиш учун Мексика (Мехико шаҳри)ға борди. Ўшанда академик Шчербаков - делегация бошлиғи у билан Совет геологлариининг Конгресс секцияларидаги тактикаси ҳақида маслаҳатлашиб турарди. Совет мафкурасига тўғри келмаган олимлар, айниқса, америкаликлар мухолифлар тарзида тушунилар, улар билан муносабатда жуда эҳтиёткорлик талаб қилинар эди. Ҳатто, геологиядек аниқ фан ҳам мафкура тарозиси билан ўлчанарди. Ушбу анжуманда Америка геологлари билан тортишувлар бўлди. Абдуллаев соҳа бўйича ўтадиган ҳар қандай илмий баҳсга тайёр эди.

Металлогения секциясида биринчи мажлисни академик Ҳабиб Абдуллаев очган эди. «Мухолифлар» деб тушунилган Америка олимлари Абдуллаевнинг кимлигини яхши билишар, геология оламида янгилик бўлиб тарқаган кашфиёти атрофидаги баҳслардан ҳам хабардор эдилар. Муҳими, улар Совет мафкурасининг Абдуллаевга бўлган муносабатини яхши англашар эдики, бу Конгресс давомида яна ҳам ойдинлашди. Бир қадаҳ қахва, ширин мулозамат чоғида америкалик ҳамкасблар уни ўзлари билан ишлаш, агар рози бўлса, бутунлай қолишга таклиф этишди. Улар Абдуллаевни жонидан тўйгазган ҳукмрон мафкура миннатини, азобини билишгани учун ҳам юрагига беозор қўл солиб кўришди. Қизиги улар Абдуллаевнинг номзоди (Республика Фанлар академияси президентлиғига) Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бюросида муҳокама этилгани, кимлар қарши турганигача эслатишди, машҳур китоби баҳсида: «Ҳабиб Муҳамедович совет олими эмас, у буржуа олимларининг назариясини қўллаб-қувватлайпти, улар

¹ Милодий 1503 йил.

билан ҳамфикр, биз учун бегона» - деб қўйган «айб»ларни ҳам эсдан чиқаришмади. Шунда Ҳабиб Абдуллаев:

- Сизларни тушунишга ҳаракат қиламан, йўқса, гурунглашиб турармидим? - дея ҳазиллашиб хайрлашган, сиёсатга бўлган муносабатини шу тахлит баён этиб, таклифни рад этган эди... Сафардан қайтгач, ён дафтарида шундай ёзувлар пайдо бўлди:

«Мексика. 1956 йил 17 август куни Мексикадан Хельсинкига учдик. У ерда Хельсинки-Копенгаген-Гренландия-Виннипег маршрутлари орқали Лос-Анжелосга етиб келдик. Энди у ёғига Америка тупроғи устидан учиб ўтиш учун Вашингтон ҳукуматининг рухсатини олиш керак.

Вашингтондан жавоб келгач, Мексика авиакомпанияси самолётида кечқурун Мехико шаҳрига етиб келдик. 20 августдан 3 сентябргача Мексиканинг кўп шаҳар ва конларида бўлдик.

1956 йил 3 сентябрда Конгресснинг кенгаш мажлиси очилди. Эртасига мажлис охирида Мексика Президенти Коржелис сўзга чиқиб «Табриклайман ва муваффақият тилайман» деди. Президент фақат мана шу уч огиз сўзни айтди, холос. Сўнгра делегатлар секцияларга бўлиниб, алоҳида мажлислар бошланди. Металлогения секциясида биринчи мажлисни мен очдим...»

У ўзига, илмига нисбатан қилинган камситишларга чидади. Аммо, юракнинг жон томирига тегадиган бир азоб бор эдики, у ном билан, миллат билан боғлиқ. Абдуллаев ана шунга чидаёлмасди. Шукрки, ҳали қадами юрт тупроғидан ўзилмаган экан, у юрти учун кўп хизматларга бел боғлаган, вақт-вақти билан эсиб турадиган бундай изгирин, синовларга дош беришни, асрашни фақат худодан тилайди. Гарчи Ўзбекистон СССР аталмиш улкан давлатнинг кичик бир бўлаги сифатида кўринмай кетса-да, биргина Ўзбек деган ном, Ўзбекистон сўзи таскин-тасалли беришга, жон куйдириб ишлашга изн беради... Барча камситиш, хўрлик, иситма каби тан куйдирса-да, нажот-бардошда... Бобур айтганидек:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,

Кўздин ўчадур уйқу, чу оқилом бўладур.

Ҳар иккиси ғамим била сабримдек

Боргон сайн бу ортадур, ул кам бўладур.

Ҳа, юрагида миллат, ватан яшайдиган ҳар кишида ғам бирла сабрнинг бир жўшиб, бир тушиши бор. Аммо, улар юракни буткул тарк этмайди: юракка ин қурган, илдиз отган ғам бирла сабрнинг ватани юрак...

Ҳужра деворига суянган кўйи кўзи илинди. Тиззасида «Бобурнома», қўли китоб саҳифаларини тутиб турарди. Шу ҳолда туш

кўрди: тушида Бобур ҳазратлари оқ отда, ёнида дарвешнамо кийинган Салим чол тўриқ отда пайдо бўлди. Унга яқинлашгач тушдилар. Бобур қийиқ кўзларини узмай кулимсираб қараб турди. Бир сўз демади, худди уни кузатаётгандек. Салим чол:

- Тур, болам, вақт бўлди! - деди. Абдуллаев чўчиб кўзини очди. Шамлар тубигача ёниб, ўчиб қолган, очиқ эшикдан гира-шира ёруғлик тушиб, тонг яқинлигидан дарак беради. У тиззасидан китобни олиб, равоққа қўйди. Ташқарига чиқди. Тошўчоқдаги қумғоннинг суви ҳали илиққина эди...

Хужрага қайтиб, оқ тугундан бир тишлам нон синдириб оғзига солди, бир ҳўплам сув ичиб, рўза ният қилди. Шундан сўнг бомдод намозини адо этишга киришди... Намозни тугатиб, сўнгида юрагидан дуо тахлит, тилак тахлит ният кечди: «Эй, худо, юртимни балолардан ўзинг қутқар, ўзбекнинг юрагига ҳам шамол тегсин, кўпнинг қаторида фарзандларим соғ-омон ўссин, улгайсин, менга Бобурнинг куч-гайратини ато эт, журъатимни сўндирма. Сендан умр сўрамайман, бойлик тиламайман, халқимга ёруғлик сўрайман, ё Қодир Эгам! Омин, Оллоҳу Акбар!»

- Худо хохласа, ниятларинг ижобат бўлур, неки тиладинг, Оллоҳ беради, - хужра бўйлаб Салим чолнинг овози янгради, ўгрилиб ортига қараган эди, у йўқ. Ажабланиб ўрнидан турди, аланглаб қарияни ахтарди.

Хужрадан чиққанида қоронғилик секин-аста чекиниб, тоғлар бўй чўзиб осмонга қадалган каби кўринар, чор-атроф сирли улутворлик измида, ғоят сафоли, салқин ҳаво кўнгилга латиф туйғулар солади. Хужра атрофини айланиб ўтиб, харсангтош устида ўтирди. У бетакрор манзарага тикилиб тўймасди. «Бутун борлиқ кўриниши билан гўзал, кўриниши билан тоза, топ-тоза! Биз - бандаси бунга жавобгармиз...» Гўё тоғларга тил битди-ю, унга нималарнидир суилай бошлади. Ҳайратомуз сукуват, муздек ҳаво, қорайиб кўринаётган яшиллик бамисли жавоҳир топган каби қалбига ҳаяжон, қувонч олиб кирди.

- Оламга сизмас бойликларни бағрида бекитиб, яна ўша тоғдек салобат, сокин, жимгина туради-я! - деб ўйлар эди у. Домласи қўнимсиз талабаларга «Бардошни, чидамни тоғлардан ўрганинг» деб такрорлашни хуш кўрарди. Ҳа, домла ҳақ экан:

- Биз нега қатрадек билим, мол-дунё, мансаб билан ўзимизга сизмаймиз? - уни кетма-кет саволлар қийнай бошлади. - Ақли қуср бандаси арзимас ҳойу-ҳавас ишқида телба бўлиб, дунёни - яратганни унутади. Ўзидан кечади. Ахир, аслида бандасининг қалбида сабр, шукрона жойлашган эмасми? Ўзига аталган иймон, диёнат, инсофдан қочиб қаёққа боради у?

Кўзимни юмаман! Тошкент бор-йўғи бир тоғ нарида, тоғ ортида қолиб кетди. Ташвишу азоблар йўқ, шикоят йўқ, барча майда-

ликлар қулаган, «Лаббайчи» ошналар кўринмайди. Улар гўёки бўлмаган, мен уларнинг кимлигини билмайман.

Мана, кўзимни очдим: вақт, масофа бир зумда қайтди. Ҳозиргина тасаввурда йироқлашган барча-барчаси энди мен билан бирга, худди елимдек ёпишган - ажрамайди. Бари вужудимга, кўзимга бойлангандек чекинмайди, мендан кечмайди. Демак, бу тақдир... - Абдуллаев ўрнидан оғир қўзғалиб:

- Ўзингга шукр, Оллоҳим, берган тақдирингга, умрингга шукр! - деди. - Баъзан бесабрлик қилиб, умримнинг шукронасини унутган бўлсам, кечир, узимни қабул эт, Оллоҳ, мен сеникиман, ожиз бандангман...

Абдуллаев шу туришча ўрнидан қимирламади. Унинг жисми-жони ҳалоллик, қаноат, шукрона қанотида тобора баландлаб, Ҳақ томон учмоқда эди.

Илоҳий эди бу дамлар. Бу дамлар марҳаматли эди. Азия бандасигина шундай мурувватли онлар тафтида исинади.

Ушбу лаҳзалар шукронаси Ҳаққа етган каби дунё кўзига гўзал, нуқсонсиз, Оллоҳ қудратли, ўзи эса гўё нурдан яралгандек топтоза эди. Беихтиёр қулочини кўтариб, панжаларини кўкка чўзди, кўзларини юмди: гўё тиниқ, мовий борлиқ томон кўтарилиб, сингиб борарди...

Қуёш тоғлар ортидан бош кўтарди. Ҳамма ёққа шуъла сочиб, кўз етган борлиқни ўз таъсирига олди. Пастда ёйилиб оқаётган Жаннатариқ бир қучоқ нурни ҳўплаб, ялт-ялт товланди. Қушлар галаси шундоқ тепасида чуғурлаб, атрофни шовқинга тўлдириб учиб ўта бошлади.

Худди шу маҳал Салим чол кўринди. У тўриқ отда эмас, пиёда келар, ёнида ҳеч ким йўқ эди. Чол чеҳрасида нурли табассум билан Абдуллаевга яқинлашди.

- Ассалому алайкум! - Абдуллаев қариянинг енгил, чоғроқ жусасида пинҳона бир улугворлик, хотиржамлик туйди.

- Ваалайкум ассалом, - чол кўксига қўлини қўйиб, биров эгилиб саломга алик олди ва Абдуллаевнинг кўзига илк дафъа тик қаради. Сўнг кўзларини ундан узар экан, қайта бундай қарамасликка урингани сезилиб турди, гўё чол кўринмас кимсанинг ихтиёрида эди-ю у зўр бериб ўшанинг ҳукмини бажарар эди. Самимиятга тўла бу тахлит муомала, одми ҳаракат, шикаста кўнгил изҳорига унча-бунча киши дош беролмасди.

«Боримни берсам-да, чолга камлик қилади, - дея ўйлар эди Абдуллаев. - У нарса деб аталмиш жамики матоҳ, буюм, пулдан устун туради, унинг Шоҳ кўнглини ҳеч нима билан олиб бўлмайди». - Абдуллаев шундай ўйласа-да, чўнгагига қўл суқди: бармоқ-

лари пулга теккач, дарров тортиб олди. Туйқус нимадир ёдига тушган каби шошилиб устидаги тўнани ечди-да, чол томон қадам босди, тўхтади. Қария унга томон яқинлашгач, ниятини сизди-ю, юз-кўзларида олдингидек нурли табассум ёйилди. Абдуллаев унинг меҳр, самимиятга йўғрилган эҳтиромидан гоят таъсирланиб, тўн билан қўшиб бор меҳрини тутқазмоқчи бўлди:

- Бобожон, шу тўнни сизга атаганман...

- Болам, бу тўнни кийиб, ясаниб Мирзо ҳазратларининг пойига юкуниш кўп мушкул, - деди. - Мен билан Бобур Мирзо ўртамизда улуг фарқ бор. Ҳар ким ҳаддини билгани яхши. Бу манзилда ҳар кун эрталабдан кун ботгунча сайил, зиёрат - элнинг оёғи узилмайди. Ҳар кун Мирзо ҳазратлари руҳига тиловату қироат. Бундай йўқлов, шарафга ҳар ким эга бўлавермайди, - чол шундай дея бироз тин олди. Сўнг:

- Нечун бундай, билурмисиз? - деди ва Абдуллаевга тикилиб қаради-да, яна тезгина кўзини олди, эгилди.

- Тўнни мендан эмас, Бобур Мирзодан, деб қабул қилсангиз, шоядки, руҳлари шод бўлса, - деди Абдуллаев.

- Шундайми? - чол бош тебратиб кулимсиради. - Садақа олмасдим-ку, аммо, сизнинг бу инъомингизни улуг марҳамат ўрнида қабул қилдим. Ўртага Мирзо ҳазратлари тушдилар, майли, раъйингиз қайтмасин, - чол энгашди, Абдуллаев тўнни елкасига ёғди. У қад ростлаб тўннинг ўнг-сўлига жилмайиб қараб қўйди-да, сўнг:

- Тўн меники бўлди, қуллуқ сизга, ўғлим, - деди. - Аммо, бир узрим бор, айтай: ҳажга боролмадим, масжид қуролмадим, қўй сўйиб элга ош тортмадим, гуноҳкор бандаман. Агар, бобонгизни тушунган бўлсангиз, шу тўнни сизга кийдирай, мендан сизга ёлгор бўлсин, бобомдан табаррук деб, зора мени ҳам эслаб юрсангиз, - чол тўнни елкасидан олиб, фарзанд мисол меҳр изҳор этиб турган Ҳабиб Абдуллаевга яқинлашди:

- Қани, елкангизни тутинг.

Абдуллаевни ич-ичидан йиғи босиб келди: «Нималар бўляпти ўзи? Тушимми-ўнгимми?»

У дарҳол ўнг қўлини узатди, чопонни кийди. Чол сездирмай унинг ўнг елкасини силаб қўйди:

- Муборак бўлсин, хўп ярашди, - дея унга кучоқ очди. Абдуллаев чолни бугун борлиги билан бағрига босди. Гуё бир олам ҳалоллик, бир дунё самимият, одмиликни кучган каби қарияни бағридан бўшаттиси келмас, кучоғи эътиқод, ҳаққа тўлган каби кўнгли чароғон эди. Шу лаҳза чолнинг ушбу сўзлари элас-элас қулогига эшитилгандек бўлди:

- Сени кутаётган эдим. Мен сени кўпдан кутаман...

«Сиз мени билмайсиз-ку? Сиз мени билмайсиз...» - дилида пинҳон кечган ҳайрат уни узоқ вақт тарк этмади.

Чол унинг ичида қолган, айтолмаган гапини ошкор сезиб, билиб турган каби юзига термулиб турди...

* * *

Пастда машина турарди. Шофёр Абдуллаев тайинланган вақтдан олдинроқ келиб, уни кутаётган эди.

Вақт қай маҳал бўлди - билолмади, айти дамда бунинг қизиги ҳам йўқ эди.

Чол билан хайрлашдими-йўқми - буни ҳам эслаёлмади. Умуман, Салим чол бормиди ё кўзига кўриндими?... Уйга, онаси Ибохон аянинг ёнига етгунча кўзини юмиб шу ҳақида ўйлади..

Шофёр уни ухлади, хаёл қилиб, машинани мумкин қадар силкитмасдан секин ҳайдаб борди.

* * *

Ибохон ая ўглини кутиб, тез-тез кўчага чиқиб, бунча ҳаяллаласамас, дея йўл пойлади. Таниш машина дарвозага яқинлашганда келди, деб суянди.

Эшик олдида бола-бақра, қариндошлар тўпланишган, ўглининг ёр-дўстларидан уч-тўрттаси кўчада, қолганлари уйда кутишаётган эди.

Ўгли Ҳабибуллонинг дарагини эшитганлар оқшом қаёққа кетганини билишмасди. Кампир унинг келганини бутун маҳаллага билдирган, ўгли билан Тошкенга бутунлай кетиш нияти қатъийлашмаган бўлса-да, олдиндан хайрлашув маросими ўтказаетгандек эрталабдан қўй сўйдириб, ош дамлатган эди.

Ибохон ая ўшдан ажралиш таҳликасини шу тахлит қувмоқчи бўлди. Бутун маҳалла тўйга тайёргарлик кўришгандек ҳовлини тўлдиришди. Улар неча йилларки, кампирнинг ёлғизлигини билдирмай, толейи баланд ўгли борлигидан фахрланиб, алқаб юришарди. Маҳалла-қўй, қариндошлар ичида эъзоз топган Ибохон ая тақдирига шукрона айтиб, доим ўгли Ҳабибуллони дуо қилар эди. Бугун, дабдурустдан қадрдон манзили, яқинларидан кечиш осон эмасди.

Ўгли машинадан тушиши билан гўё офтоб қайтадан чиқди. Қудратли тоғлар яқин келди. Бағри тўлиб, кўнгли шодланиб кўринганлар юзига кулиб, яйраб боқди.

-Ўғил-да, ўғил! - дейишди унинг чехрасида қувонч туйганлар.

Ҳабиб Абдуллаевни худди куёвдек уйга бошлаб киришди. Пешинга довур ҳовлидан хурсандчилик, болаларнинг ош еб, ҳовлидан кўчага, кўчадан ҳовлига югуриб кириб, югириб чиқишлари, шодон қичқиришлари тинмади.

Ҳабиб Абдуллаев вақтни унутгандек шошилмай, яйраб ўтирди. Уни яқиндан билган ўртоқлари ҳайрон эдилар...

Шу кун онанинг юрагини бир армон тилиб ўтди:

-Бу кунларни раҳматли отанг кўрса эди...

* * *

Дўстлар, қариндошлар уч-тўрт машинада Абдуллаев билан Ибо-хон аяни Тошкентга кузатгани чиқишди. Абдуллаев онаси билан алоҳида машинага ўтирди. Аясининг кўнгил ғашлигини пайқаб ҳазиллашиб қўйди:

-Бунча қовоғингни уймасанг, шу уйинг мендан азиз бўптими, ахир биз Америкага кетаётганимиз йўқ-ку?! Бор йўғи Тошкентга, невараларинг ёнига бораяпсан...

- Э сен тушунарымидинг, бола, уйдан бир қадам силжисам, дунёнинг нарийёгига кетаётгандек бўлаверади!

Анчагача жим кетишди. Ҳар иккиси -она-ўғил ўз хаёллари билан банд эдилар. Бир маҳал:

- Онажон, нега жимсан, ё хафамисан? - дея кампирни яна гапга тутди Абдуллаев - Ўшни ташлаб кетаётганингдан қайғураяпсанми? Қайғурма, бир ўзинг бир уйда зерикиб, йўл пойлаб, ҳар куни ўғлингни соғинардинг. Энди доим ёнимдасан, бирга яшаймиз. Келин, невараларинг - ҳаммамиз хизматингда бўламиз. Сенга бир гап айтайми? -ўғли сирли жимиб қолди.

Кампирга унинг овутишлари таъсир қилиб, ниҳоят машина ойнасидан кўзини олиб, ўғлига қаради.

- Агар худо умр бериб қарисанг, бир куни кўз юмсанг, мараканга бутун Тошкент ййгилади. Кимсан, Абдуллаевнинг онаси ўлибди, деб кўчаларда машиналар тўхтайди. Ҳурматинг учун катта-катта одамлар бел боғлаб, оёғида тик туради..., - кампир сал жилмайгандек бўлди.

- Мободо, ўшда ўлиб-ветиб қолсанг, то мен етиб боргунимча, ким билсин, кутишадими-йўқми? Доим шу кундан хавотирда эдимда, онажон! Энди кўнглим тинчиди, шукр. Ўқийман, ишлайман деб сени ташлаб кетавериб, роса жонингга тегдимов! Қани, энди айт-чи, хурсандмисан?

Ибохон ая кўзида ёш билан ўғлининг қўлларини силади:

- Илоё, менинг қолган умримни ҳам сенга берсин, сен яша, кўрай...

* * *

Самолёт она-боланинг вафақат жисмини, балки бир қучоқ орзу умиди, қувончини опичлаб Тошкент томон учарди. Тақдирнинг кетма-

кет зарбаларини бир муддат унутган Абдуллаев онаси Ибихон ая, Сулаймонтоғ, Бобур ҳужраси, авлиёсифат Салим чол билан ўтказган онлари ҳаётида такрорланмас, ажиб хотира сифатида қолишини ўйлаб ҳўрсиниб қўйди. У зимдан онасига тикилар экан, фарзанд учун ота-онадан бўлак азиз, яқин, меҳрибон киши бўлмаслигини, барча аёллар жигаргўшаси толейини кўриш орауси билан яшашини дилдан туйди-ю, оналар безавол, оналар буюк, оналар бетакрор, деган хулосага келди.

У онаси ҳақида ўйлар экан, нега инсон боласи бир-бирини тушунишга келганда оқсайди, бир-бирини малоллик билан, зўрма-зўраки қабул қилади, ёвлашади, кенг дунё кўзига тор кўринади, дея ўзини қийнаган, шу кунгача тинчи, ҳаловатини бузган қарама-қаршиликларни ёдига олди. У вақт, масофа жиҳатидан яна тақдир аталмиш ёзигига яқинлашиб бормоқда эди. Ўшга келишидан олдин бошлаб қўйган синов муддати яқинлиги кўз ўнгидан ўтди. Ёш кекса кўпчилик ҳамкасблар - олимларнинг бир-бирини аямай, душманларча қора чаплашларининг оқибати нима билан тугар экан? Қандай қилса улар бу ишларидан пушаймон бўлишади? Муҳими бу эмас, уларнинг барчаси майдалик, кўролмаслик балосидан қутилиши керак. Шундагина улар бир-бирига қўл беришади, муҳими, ким эканликларини билишади.

Ўжар қисмат Абдуллаевнинг ҳар бир сўзи, ўйи, режаларини олдиндан сезгандек, ҳамиша унинг зиддига ҳаракат қилар эди.

«Не қилай, агар ихтиёр менда бўлганида-ку, ҳамюртлар зуваласини бошқачароқ тупроқдан қорган бўлардим. Афсус, ихтиёр менда эмас, ихтиёр ҳамиша ихтиёрдан ташқарида бўлади...»

Шу тахлит хаёллар огушида Тошкентга етиб келишганида шаҳар она-болани ўзининг сирли бағрига қабул қилди.

* * *

Ёшиқни Абдуллаевнинг умр йўлдоши Фотимахон кўзида ёш билан очди. Эри, қайнонаси остонадан ичкари киришгач, Фотимахон кўзи билан ошхона ёнидаги хонага ишора қилди-ю йиғлаб қайнонаси билан кўришди. Абдуллаев бир зум кирган жойида қотиб қолди, гап нимадалигини тушунмади. Ниҳоят, хотини ишора қилган ошхона томон кўз югуртирди. Ошхонага тақаб қурилган чоғроқ хона деразасидан кимдир кўринди. У беихтиёр ўша томонга юрди. Хонада бир аёл эркак билан узук-юлуқ русча хиргойи қилишарди. Уларга кўзи тушиши билан етган жойида тўхтади. Тишини-тишига босиб бир зум тикилиб турдию, гап нимадалигини дарров англади. Мельниковнинг иши бу! Зўравонлик билан, йўқ, ўта пасткашлик билан ниятига етмоқчи. Тушунарли! Тайёрланган алкаш-

ларни уйимга киритиб, мендан қасд олмоқчи. Ҳозир булар билан тортишишнинг мавриди эмас. Онамни ўйлаш керак, Фотимахонга ётиги билан айтаман, тушунади...

Абдуллаев гўё ҳеч нима бўлмагандек, жилмайиб ортига қайтди. Онаси қўрқув билан унга қараб турар, бир нохуш воқеанинг устидан чиққанига кўнгли вайрон бўлиб, бутун вужуди қалтирамоқда эди.

- Шунга шунчами, Фотимахон, ахир ётоқхоналарда, ижара уйларда турганимиз ёдингиздан чиқдими? Ўзим айтганман буларга, вақтинчалик бизникида туришади. Бор-йўғи икки-уч кун, қани уйга кирдик, мен сизга ўшни кўчириб келсам-у, сиз бўлсангиз, биттагина хона учун кўз ёш тўксангиз. Онажон, келининг сенга тортмаган-да, қара, эр-хотин мусофирлардан жой қизганиб, биздан ҳолаҳвол сўрамайди-я? Дарвоқе, болалар кўринмайди, қани улар!?

- Хонада қамаб қўйганман, улардан қўрқдим..., - Фотимахон эрининг зўр бериб уларни тинчлантиришга уринаётганига ишонқирамай «эр-хотин квартирант»лар томонга хавфсираб қараб-қараб қўярди.

Уй бир зумда шодликка тўлди. «Қамоқ»дан озод этилган Раъно, Рустамжонга бувисининг келиши ҳақиқий байрам бўлди. Бир-бирига гал бермай Ибохон аяни гапга солиб, ҳоли-жонига қўймас, биз билан бутунлай қоласизми, ростми, деб саволга тутишар эди.

Ҳабиб Абдуллаев ечинмай иш кабинетига ўтди-да, телефонга тикилганича ўй суриб қолди. Ҳафта-ўн кун олдин иккинчи котиб Ефим Николаевич Мельников билан бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Мельников қай йўсинда бўлмасин, Абдуллаевнинг иродасини ўзига бўйсундирмоқчи, эгмоқчи эди. Унинг «...эртага уйингга янги оила кўчиб ўтади, етти квадратметр ошиқча жойинг бор...» - деган сўзлари қулоқлари остида қайта акс-садо берди.

Нима қилсин, кимга мурожаат этиши керак? Ҳеч ким юрак ютиб, ҳой палончи, сен ноҳақсан, Абдуллаев яшаб турган юрти, миллати учун ҳалол, виждонан ишлайпти. Ундан хато излама... деб айтолмайди. Ҳамма жим, кўриб-кўрмаганга, эшитиб-эшитмаганга олишади. Бу қандай хўрлик?! Куппа-кундузи зўравонларча уйингга бостириб киришса, уй меники, шу жойда яшайман, деб безрайиб туришса, бу қайси қонунга тўғри келади?! Бизда қонун борми ўзи, умуман, қонуннинг эгаси ким?

Шу пайт очиқ деразадан «эр-хотин квартирантлар»нинг кайф таъсирида хиргойиси эшитилиб қолди. Улар овозларига эрк бериб, стол устидаги вино ийшаларини шарақлатиб, тўкиб, синдириб қўшиқ бошлашди.

Бундай лаҳзаларда ҳар қандай иродали кишининг ҳам, боре, бу юрт, бу ватан фақат менга керакми?! - деб юбориши ҳеч гап

змасди. Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг иккинчи котиби Мельников шундай усул қўллаган эдики, Абдуллаев бу ҳақида ҳеч кимга мурожаат этолмасди, орияти бунга йўл қўймасди. Хом гиштдан қурилган чоғроққина ҳовлида деярли бўш-ортиқча хона йўқ эди. Ошхонага тиркаб қурилган бир хона ёзги емакхона, болаларнинг лаш-лушига ярарди. Тўғри, бу хонадан деярли фойдаланилмасди, аммо уни мутлақо кераксиз, ортиқча, деб ҳам бўлмасди. Академия вице президентлиги даврида бу уйга кўчиб ўтишганди. Президент бўлганидан бери тузукроқ уйларга жойлашиш имкони келди, ҳанузгача ҳам таклифлар бўлиб турибди. Аммо Абдуллаев таклифларни рад этиб, янги ҳовлига кўчиш имконини орқага суриб келаяпти. Сўнгги йилларда у қатор хорижий мамлакат академиялари президентларининг меҳмони бўлди. Таниқли давлат арбоблари, сиёсатшунослари билан учрашди, касбий алоқалар ўрнатди. Баъзан улар Москванинг таклифи билан Тошкентга ҳам чақирилар ёки Тошкент орқали Москвага ўтишарди. Шунда Абдуллаев хотини Фотимахон билан меҳмонни ҳукуматнинг дала ҳовлисидами ёки бирор мослаштирилган хос жойларда «меҳмон» қилар, гўё ўз шахсий уйидек вақтинчалик фурсатни ўтказишга мажбур эди. Бундай ясама мулкдорлик, «рол» бажариш аллақачон жонига теккан, у анчадан бери чоғроқ бир дала ҳовли қуриб, бундай кўзбўямачиликлардан халос бўлиш, рисоладагидек ишлаш, меҳмон кутиш, фарзандлари билан хордиқ чиқариш ниятида эди. Китобларидан йигилган қалам ҳақи бундай имконни бажаришга етиб ортарди, аммо, унга қарши уюштирилаётган турли ғалвалар таъсирида кўнглидаги ниятини амалга оширишни орқага сураяпти. Инсонга хос барча одмигина орзу-ҳаваслар чегараланган, маълум қолипларга жойланиб, жилов партия, ҳукмрон мафкуранинг қўлида эди. Хусуий мулкка бўлган ҳар қандай интилишни жазо кутар ва бундай «хато» ҳеч қачон кечирилмасди.

Абдуллаев ҳукуматнинг розилиги билан якка ўзига эмас, фан, санъат, халқ ҳўжалигининг турли соҳасида хизмат кўрсатган таниқли шахслар учун дала ҳовли қуришга розилик олган эди. Кўпчилик қўшнилари хурсанд бўлиб, иморатларини тиклашга, баъзилари кўчиб ўтишга ҳам улгуришди. У эса ҳамон қурилишни ортга суриб келади.

Мельниковнинг навбатдаги зарбаси жуда оғир ботди. Ўз уйинг, ўз ватанингда эрксиз, ихтиёрсиз яшаш оғир эмасми, бу қандай маломатки, додингни бировга айтолмасанг, инон-ихтиёрингни доим тўсиб туришса, орзу умидингача пойлоқчи қўйишса...

Эшикдан аста хотини кириб келди. У чақирилмаган меҳмонлар ҳақида эрига нималарнидир айтиш истагида, уларнинг қандай қилиб

уйга кириб келишганини билдирмоқчи эди. Абдуллаев барини тахминан англаб турарди. У ҳеч нарса бўлмагандек, хотиржам:

- Гап, шу Фотимахон, - деди. - Икки-уч кун сабр қиласиз, улар кетади, бу ҳақида ҳеч кимга сўзлаб юрманг, муҳими, уларга эътибор берманг. Тушундингизми, энг муҳими, онамни хурсанд қилайлик, у биз билан бир умрга қоладиган бўлиб келди.

Фотимахон эрига қараб турди-да, индамай чиқиб кетди. Чамаси аёли уни тушунгандай эди.

Абдуллаев академияга қўнғироқ қилиб, машина чақиртирди. Кеч-гача уч-тўрт соат ишлаш ниятида эди.

* * *

Москва йиғинидан қайтган Гани Мавлонов Абдуллаевнинг ўшга кетганини Фотимахондан эшитиб, дўстининг қайтишини сабрсизлик билан кутди. Эртасига одатдагидан вақтлироқ уйдан чиқиб, академияга борди. Икки дўст бир-бирини узоқ кўрмагандек бағирлашиб кўришишди. Негадир улар бир-бирини бағридан бўшатгиси келмасди. Иккисининг ҳам қалби йиғлар, қалби тўла ёш эди.

Қабулхонадан кабинетга киришди. Юзма-юз ўтириб, бир-бирига жим қараб қолишди.

- Москонда узоқ қолиб кетдинг, - жимликни Абдуллаев бузди. - Биламан-ку сени, оққушлардан ажрагинг келмаган.

- Нима ҳам дердим, - Гани ака ланжаларини ёйиб жилмайди. - бу борада ўзлари устоз-да!

- Мен эсам бу ёқда «Тегирмончи» билан ёлғиз олишиб юрибман.

- Нариньянининг ўқи бу галча сени четглаб ўтди, дўстим, қутулдинг!

Абдуллаев уни эшитмаган каби билинар-билинемас хўрсиниб деразага тикилди. У бир муддат шу кўйи жим туриб қолди-да:

- Бу галча четлаб ўтган бўлса, эртага нишонга тегиши аниқ, - деди ниҳоят. - Мен ҳаммасига тайёрман, дўстим. Сен келган балопи даф қилиб, менга бироз имкон бердинг, ҳақиқий дўстининг ишини қилиб, ортимда тоғдек турдинг. Агар, мени тўғри тушунсанг, Оллоҳдан ҳеч қачон бойлик, мансаб тиламайман, сендек дўстга умр сўрайман!

Гани Мавлонов дўстининг тилагидан миннатдорлик уқиб, ўзини қўярга жой тополмай ўнғайсизланиб ўтирарди.

- Ҳа, дўстим, мен кўп нарсаларни тушунгандекман, - Абдуллаев қаддини бироз ростлаб, жиддий дон-дона гапира бошлади. - Менга отилган ўқ - бу, дўстинг Ҳабибга отилган ўқ эмас. Бу, сенга, менга - ўзбекнинг келажагига, ривожига, ўз-ўзини англашига қарата отилган ўқ! Улар анойи эмас, пухта режа асосида, узоқ йиллар давомида шаклланган мақсад, мафкура асосида бизни бошқариб

келишаяпти. Бугун мен гинахонликни, ҳар қандай қўрқув, хафгарчиликни унутдим! Сента баралла айтишим мумкин: улар бизга ҳеч қачон дўст бўлмаган, етти ёт бегона, душман! Душманга душмандек муносабат, ақл, ҳушёрлик ва ҳатто алдов керак! Буларнинг бари журъат билан, садоқат билан тўйгазилса, унда қўрқув бизни буткул тарк этади, мақсаднинг этагидан маҳкам тутиб фақат олдинга юриш керак! Сендек, мендек кишиларнинг чекимизга тушгани шу! О дўстим, кўрмаяпсанми, юртимизда келажак уйғонаяпти, уни бешигида бўғизламоқчи бўлганларга биз тўсиқмиз...

- Гапинга қўшилмай иложим йўқ, - дея куюниб гап бошлади Ғани Мавлонов. - Чекимизга тушгани шу бўлса, бундан қайтган номард! Аммо, сени ким ўйлаяпти, оиланг, ширин фарзандларинг тақдирини ким ўйлаяпти? Бутун СССРда ёмонлиқ бўлишинга бир баҳя қолди-ку! Хизматларинга, илминга мукофотми бу?! Баъзан юрагимга ваҳм тушади, ўзимни эмас, сени ўйлайман. Сен ажал билан, аждаҳо билан ўйнашаётгандек кўринасан, рости ҳам шу! Йўқ, Ҳабиб, мен жон дўстинг сифатида сени қувватлайман. Лекин бу тахлит, кескин, ошқора йўлингдан қайт! Бугун борган манзилга эртага ҳам етиш мумкин. Назаримда сен ошиқаяпсан, ҳушёрликни қўлдан бердинг. Худди елканга шайтон мингандек улар билан ўчакишасан. Менинг институтимга, аспирантурага ўнта ўрин бериб тўғри қилган эдинг. Бир кун ўтмай янги буйруққа имзо чекдинг, ўнта эмас, ўттиз учта! Аминманки, қирқта топилса, барига буйруқ чиқарардинг. Бу ишинг юқоридаги «дўстинг»га аллақачон бериб етди. «Тегирмончига» мен эмас, сен жавоб берасан! Ишни чигаллаштирмай керагида ён бериш лозим...

Абдуллаев барини тушунарди, дўсти куюниб, рост сўзлаяпти. Уни бошқалардек мансабу маошдан, обрў-эътибордан, жамики имкондан бирозгина бўлса-да фойдаланиб, роҳатини татиб, давронли кунлар кўришга ундаяпти. Бунинг нимаси ёмон? Аммо, ўтаётган ҳар бир кунга боя айтганидек, миллат келажигига аллақачон қопқон қўйилган. Виргина имкон - ақлни ишлатиб чора излаш. Кимлардир ушбу чоранинг қурбони бўлиши тайин. У Ҳабибдир, у Ғанидир, бошқадир, лекин фурсатни бой бериш баридан оғир, тақдир кимгадир эл юкини кўпроқ юклаган экан, буни тушуниш керак...

Ҳабиб Абдуллаев индамай ўрнидан турди. Сейфдан бир даста хат олиб жойига қайтди.

- Кеча ўшдан онамни олиб қайтдим, у биз билан бутунлай яшамокчи...

- Э, яша, дўстим, бу ишинг кўп улуг бўпти-да! - Ғани ака астойдил севинди.

- Кечга яқин уч-тўрт соат кабинетда бўлиб, кўриб турганинг - ушбу хат муаллифларини қабул қилдим, - деди Абдуллаев муд-

даони тушунтириб. - Булар ҳали ҳаммаси эмас, икки кундан сўнг муддат тўлади. Хатлар яна кўпаяди, тўғриси, шикоятлар. Бу шикоятларни ўзим буюриб ёздирдим. Уларни синамоқчиман, кимнинг кимлигини билмоқчиман. Аммо, мавзу - нишон танлашни ўзларига қўйиб бердим. Қани, ўқиб кўр-чи, нечтаси сен ҳақингда экан?

Ғани Мавлонов дабдурустдан ҳеч нарсага тушунмади, биров иккиланиброқ хатларга қўл чўзди, аммо биринчи хатни очмай туриб дўстига разм солди. Абдуллаев мутлақо хотиржам, мийиғида жилмайиб турарди

- Ўзим буюриб ёздирдим, дейсан, тушунмадим, - дея елка қисди Ғани ака. - Сендан ҳар қандай жумбоқни кутса бўлади. Ҳеч кимнинг ақлига сигмаган... ишларни бошлаб юрасан.

- Ғалваларни десанг-чи!

- Ақлли кишининг садағаси кетсанг арзийди.

- Хатни ўқимай қўя қол, яхшиси, булар ҳақида ўзим гапириб берай сенга. Мен билан баҳслашишни яхши кўрасан-ку?!

Ғани Мавлонов қўлидаги хатни жойига қўйиб, дўстига қулоқ тутди.

- Хабаринг борми-йўқми, Иброҳим Мўминовнинг устидан кетма-кет шикоят ёзишди. Шикоятчиларни тоқат билан тингладим, ора-орада рағбатлантириб, елкасига баракалла, деб қоқиб қўйдим - ишонинди. Кошки эди улар Иброҳим домланинг ўндан бир, юздан бир ишини қилишга яраса? Бутун Иброҳим домлани, эртага мени, индинга сени, сўнг Ойбек, шу тартиб бошқаларни ўз қўлимиз билан бўғизлайверсак, ким қолади? Сену мен келажак деб суришпаётганимиз ёшлар кимнинг қўлига қолади, уларга ким устозлик қилади? улар кимдан ўрганишади, эртага уларга биздан нима қолади? Ана шуларни ўйладиму бир шумликка журъат этдим. Ёш қари демасдан кўплаб олимларни, аспирантларни ҳузуримга чақириб, ўзинг ёқтирмаган, ишинга тўсқинлик қилаётган киши устидан шикоят ёз, сени қўллаيمان, деб ишонтирдим. Агар билсанг, чақирганларимдан атиги икки киши буйруғимга кўнмади, холос, бошқалари ҳузуримдан қанот чиқариб учди! Кеча хатларни ўқисам, бир-бирининг устидан шикоят эмас, ғирт туҳмат, игво ёзишган. Ана, Ғанижон дўстим, - дея Абдуллаев столга мушт урдида, ўрнидан туриб кетди.

- Энди мен сенга яқинроқ борай, сенинг гапларингга рози бўлай, баланд доирадагилар билан тортишмай, курашмай жимгина юрай. Қани, айтчи, халқимизнинг энг илғор вакиллари саналмиш, олим-у фозиллар, бўлажак олимларки ўзини, ўзлигини танимай, аямай, андиша қилмай бир-бирини оёқости қилишса, туҳматлар ёғдирса, бировнинг ёстигини қуритишдан роҳатланса, буларни қандай қилиб сафга қўшиш, тарбиялаш, олим эмас, одам қилиш мум-

кин?! Бунинг бирор-бир чораси борми? Бу билан ким шуғулланиши керак? Агар, астойдил шу иш билан шуғулланаман десанг, бунинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам гирт сиёсат, мафкура! Қани энди ўзинг айт, биргина ишора, ёлгон рағбатга «Лаббай!» деб жавоб бериб турган юртдошларга бефарқ бўлиш, кутиш, уларни ўз ихтиёрига қўйиш мумкинми?

- Нима қил дейсан?! - Ғани ака, охири чидолмади. - Ҳе... уларни! Қайтадан мактаб очиб, алифбодан дарс берайми бу ярамасларга! Бундайларни юртдош дейишга ҳам уяласан киши. Юртдош дегани бутун бир миллат-ку, ном-ку, ахир! Ҳабиб дўстим, у йўқ, бу йўқ толейи паст халқ эканмиз! Бу кетишда барчамизнинг бошимизни ейишади бу сотқинлар! Агар, Москвада Нариньянининг биз ҳақимиздаги, ўзбек ҳақидаги кинояларини эшитганингда эди! Унинг таъналарига одам эмас, илон пўст ташлайди. Билмадим, кўзимга кўринган ҳар бир юртдошнинг тупроғи одам танимас, беаҳл, беандиша, худбин жойдан олинганми, бир-бирини кўролмайди, кун сайин гурурдан узоқлашиб, қўл-оёғини ўзи боғлаб беради! Хизматкорликка ярайди булар, қўлликка ярайди! Айт, дўстим, нима қилай, мендан нима истайсан?!

Абдуллаев ички ғурур, қониқиш билан дўстининг елкасига қўлини қўйди:

- Сендан истаганим шу: сени шу ҳолда, шу қиёфада, шу сўзда кўриш эди! Шукр, биз бир-биримизни англабмиз, дўстим. Феълингни кенг қил, борган барча аспирантларни олавер, қўрқма. Агар, шуларни деб олий ҳукумат мени отса, отақолсин, атиги битта Абдуллаев камаяркан, холос, аммо, унинг ўрнига ўттиз уч нафаридан лоақал бештаси фан доктори бўлса, мен ғўримда тинч ётаман, тушиндингми, дўстим?!

- Сеҳринг бор сенинг, - деди Ғани Мавлонов, - ҳозиргина нина санчилган юрагим бироз юмшади, ишқилиб омон бўл дўстим, тақдириг шундай экан, сени ўзгартириш менинг қўлимда эмас. Омон бўл!

- Ҳазрат Бобур айтадиларки, умидсиз чоғларда умидли бўл!

Икки дўст умидга ишониб, умидга суяниб хайрлашди.

* * *

Иш бошланишига ўн дақиқадан зиёдроқ вақт бор эди. Дўсти Ғани Мавлонов хайрлашиб кетгач, дераза ёнида ўй суриб қолди. Шиддат билан кечган кечаги кун - катта-кичик лавозимлардан аёнки, миллат тақдири кўп жиҳатдан раҳбарга боғлиқ. Буни ким қандай тушунади? Биров мансабни ўткинчи умрнинг инъоми, деб, биров эса бошқачароқ - юрти, миллати учун берилган имкон деб билади.

Инъому имкондан қай тариқа фойдаланиш ҳар бир шахснинг - раҳбарнинг кимлигига, мақсадига, бутунлигига боғлиқ. Тақдир уни мансаб курсисига кўтарган қирқинчи йиллардан бери йигирма йилдан ошиқ вақт ўтди. Замон ўзгарди. Кўп нарсалар ошкор бўлди ва аксинча, кўп воқеалар, ҳаракатлар сирлигича қолди. Рамагида жони бор одам, қай замин, қай миллатга даҳидорлигини унутмаган фарзанд бугун вазиятни билмаслиги, ўйламаслиги мумкин эмас. Ахир, одамзотнинг қўйдан фарқи бўлиши керак-ку? Бир чўпон бир таёқ билан юзлаб қўйни олдинга солиб ҳайдаши мумкин, биз қачонгача ўша чўпоннинг измида ризқимизни оёғимиз билан топиб, семириб, кўпайиб, сўнг этимизни хўжаинларга топширамиз? Буни ҳис қилиш қийинми ёки инон-ихтиёримиз, фикримиз, заковатимиз ҳам буткул ўзгалар измига ўтганми? Ҳар қанча зулм, алдов бўлмасин, фикру ёдимиз, ҳаракатимиз ўзимиз билан эмасми? Истасак, хоҳиш чегара билмайди, мақсад ҳар қандай тўсиқдан баланд туради!

Бундан уч-тўрт йил олдин - 1955 йилнинг декабрь ойида Н.С.Хрущевнинг Тошкентга келиши ва унинг шарафига уюштирилган митинг - латифага айлانган шармандалик ҳанузгача ориятли кишини жунбушга келтиради. Бу ҳақида унга кўплар гапирган. Воқеани аниқ-равшан тубига етиш учун Нуритдин Муҳитдиновдан шу ҳақида сўзлашни илтимос қилганида, у кулиб-кулиб шундай эслаган эди:

«... Самолёт соат 17 лар атрофида ерга қўнди. Туйнук очилди, зинапоядан Хрущев, Булганин, Серов, Громико ва бошқалар туша бошладилар.» Никита Сергеевич бизнинг қутловларимизга ланжлик билан жавоб берди. Унга аэропортдан тўпла-тўғри митингга жўнаб кетишни таклиф қилдик. У: «Қанақа митинг?!» - деб бақирди.

- Сафарга жўнаб кетишингиздан олдин келишган эдик-ку? Ҳозир майдонда бир неча юз минг киши тўпланган, улар сиз билан учрашувни қувонч ва сабрсизлик ила кутишмоқда, - деб жавоб бердик.

- Топган эрмагингизни қаранг-у? Бизсиз иш битмайдими? Яхшиси, бизни дала ҳовлига элтиб қўйинг!

- Ахир биз митингни икки марта қолдирганмиз. Одамлар сўзларингизни тинглашга муштоқ...

Машиналарга ўтириб, майдонга жўнаб кетдик. Мингларча одамлар кўчанинг икки ёнига турна қатор тизилишган, қўлларидаги

Н.Муҳитдинов - Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ биринчи котиби. 1955й.

Н.С.Хрущев - КПСС Марказий Комитетининг биринчи котиби; Н.А.Булганин - СССР Министрлар Совети Раиси; Л.Н.Серов - ДХК бошлиги. (Н. Муҳитдиновнинг «Кремлда ўтган кунларим» номли эсдаликларидан олинди. Тошкент-«Ўзбекистон» нашриёти:1995 йил.

байроқчалар ва гулларни силкитишади. Никита Сергеевич уларни кўриб ўзига кела бошлади. Майдонга етиб келдик. Уч юз мингга яқин одам тўпланганди. Ҳар томондан Никита Сергеевичнинг меҳмонларнинг шаънига, партия ва ҳукуматнинг шарафига табриклар-хитоблар янграйди. Қўлогимизга ҳайқариқлар чалинади:

- Хуш келибсиз, Никита Сергеевич! - буларни кўриб, у:

- Маъруза қиламан, - деди. Унга сўз берилди, микрофонни ўзи томон суриб, гап бошлади:

- Салом, қадрдон тожикларим! Биз сизларга Ҳиндистон, Бирма, Афғонистон халқларидан, сизларнинг қўшнилариңгиздан салимий салом келтирдик. Бизни у ерда яхши кутиб олишди...

Кейин кутилмаганда шундай деди:

- Сиз, тожиклар, баракалла, яхши ишляяпсизлар, пахтадан мўл ҳосил олмақдасиз! Қўшнилариңгиз - ўзбекларниңг эса ишлари пачава! Энг аввало шуки, уларниңг раҳбарлари орасида аксилмеханизаторлар бор...

Ҳаммамиз ҳайкалдай қотиб қолдик. Мен бўлсам Булганинга қараб:

- Ўзбекистонда турибсиз. Қаршингизда турганлар: ўзбеклар, денг унга, - дедим.

- Ўзинг айт, - деди у менга секингина.

- Никита Сергеевич! Қаршингиздагилар тошкентликлар, бутун Ўзбекистон аҳолиси Сизни диққат билан тингламоқда, - дедим.

У бошини менга томон кескин буриб:

- Нима дедингиз? - деди.

- Сизни ўзбекистонликлар тинглашмоқда, - такрорладим мен.

- Нега аввал шуни айтмадингиз?! - дея дўқ урди. Никита Сергеевич.

У шу заҳотиёқ микрофонга бурилиб, кўтаринки руҳда сўз бошлади:

- Тошкент ва Ўзбекистонниңг азиз аҳолиси! Сизларни бир текширмоқчи бўлдим: қани, кўрайчи, қанақа муносабат билдирасизлар деб, очиқчасига танқид қилдим. Сиз эса, азиз тошкентликлар, мениңг ҳазилимни тўғри тушуниб, сўзларимни диққат билан тингладингиз. Раҳмат!

Гулдурос қарсақлар! Шундан сўнг Хрушчев ўзбек халқиниңг меҳнатсеварлиги ҳақида гапирди:

- Сизниңг республикангиз янада кўпроқ пахта ва бошқа маҳсулотлар беради. Қалай берасизми?

- Ҳа! Берамиз! Режани ошириб бажарамиз! Бизниңг Никита Сергеевичимизга раҳмат, ура! - мингларча овоз аҳиллик билан жавоб берди...

Хрушчев микрофондан нари кетди-да, секингина:

- Энди дала ҳовлига борайлик, - деди. Митинг охирида мениңг жавоб сўзи айтишим назарда тутилган эди. Бироқ унинг: «Қани, кетдик!» - деган буйруғидан кейин раислик қилувчига:

- Халққа раҳмат айтинг, Никита Сергеевичга, Николай Александровичга ва делегациянинг бошқа аъзоларига миннатдорчилик билдиринг, - дея уқтирдим. Митингда қабул қилинган ҳужжатда мамлакат раҳбарларининг сафари маъқулланди, республика меҳнаткашларининг вазифалари белгиланди.

Дала ҳовлига етиб келдик. Хиёбонда 15-20 дақиқа дам олгач, ҳамма дастурхон атрофида ўтирди. Меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам бедана гўшти солиниб дамланган паловга, кабобга, сомсага ва Самарқанд коньягига юқори баҳо беришди...»

Ўшанда Ҳабиб Абдуллаев:

«Митинг, сафар маъқулланди, вазифалар белгиланди» деб қайта-қайта такрорлаб юрди. Халқнинг эмас, раҳбарларимизнинг қиёфаси йўқлигидан азият чекди. Рост-да, Грузия ёки Арманистонда Хрушчев шундай бефарқ, миллат ажратолмай, ялтоқланиб чалкаш гапирармиди? Мабодо гапирса, улар чапак чалиб олқини-лашармиди?

Ўзбекистондек катта республика, ўзбек деган ном, миллат, наҳотки, умумий бошқарув, катта оғанинг ичига йтиб кетса? Қарсакбозлик, маъқуллаш, мутелик бизни кун сайин тарихимиздан узоқлаштириб, қиёфасиз, номсиз қулга айлантирди. Бу ҳақида ким ўйлайди, хасга ёпишгандек ҳамма ўз жонини қутқазип пайида... Бунақада ўзбекни ким танийди? Қоғоздаги Конституциясида байроги, герби бору тили йўқ ўзбекнинг келажаги билан кимнинг иши бор? Республикадан хом ашё сифатида олинадиган пахта, чорва, жамики маҳсулотлар халқнинг беқадр, оғир меҳнати эвазига йилдан-йил ошаради. Биз, тили йўқ, бўйнига арқон бойланган юввошлар кулфатимизга чапак чалиб, илжайиб тураверсак, бундай кўргуликдан бизни Оллоҳнинг ўзи ҳам қутқазипга ожизлик қилади-ку!

Котиба кириб, қабулда кишилар тўпланганини хабар қилди.

- Киришсин, - деди Абдуллаев қатъият билан. - Фақат бир шарт билан: бўйининг узунлиги, вазнининг оғирлигига қараб эмас, ишининг муҳимлигига қараб киритинг. Яна бир гап, бугун тушликсиз ишлаймиз, розимисиз, мукофотига музқаймоқ!

Котиба ширин жилмайиб кетмоқчи эди, Абдуллаев:

- Тўхтанг, - дея уни тутиб қолди. - Табиблар букрини қай тарзда тузатганини биласизми?

- Йўқ, билмайман, - деди котиба қиз.

- Қадимда бу бедаво дардни шафқатсиз бир табиб даволаган. Қандай денг? У беморнинг ёнига гўзал, жуда гўзал, худди сиздек узун бўйли қизни бошлаб бориб, кунига уч маҳал ўн дақиқадан чиройли кўзларига тикилиб туришни буюрар экан. Шунга дош бер-

* Н.Муҳитдинов - Ўша асар.

ган бемор, қарабсизки, қаддини кериб, соғайиб кетар экан. Ана шунақа, гўзалликда гап кўп... қани, энди лашкарларингизни бошлаб кираверинг!

Котиба домланинг сўзларига сеҳрланган каби ҳамон қулоқ тугит турарди. У жилмайган қўйи бир муддат жимгина тикилиб турди-да: лабларини маҳкам қимтиб, билинар-билинамас хўрсинди, ортига бурилди.

- Ассалому алайкум, мумкинми, домла? - эшикда ораста кийинган, кўринишидан ғайратли бир йигит пайдо бўлди. Ҳабиб Абдуллаев у билан қисқа сўрашгач:

- Демак, ҳаммаси тушунарли, келишганимиздек, сени қидирув ишлари институтига директор этиб тайинладим, буйруқ тайёр. танишиб имзо чек, - деди. - Эътирозинг йўқми. Миртожи, хизматга шаймисан?

Миртожи янги лавозим масъулиятиданми ёки домланинг унга билдирган ишончи, қатъияти боисми ҳар қалай дабдурустдан тили калимага келмай қотиб тураверди. У олим сифатида Абдуллаевнинг ишончини қозонган ёшлардан эди.

- Билиб қўй! - деди Абдуллаев шартлашган каби. - Аввало, даядил иш бошлайвер, камомат қилсанг - ёпамиз, ёнгин чиқса - ўчирамиз, ёшлигинга бориб, хотинбозлик қилсанг - кечирамиз... агар, бирорта ўзбекнинг «Илм қилмоқчи эдим, Миртожи ёрдам бермади» деган сасини эшитсам, ёдингда тут: сени ана шу кабинетнинг ўртасида тик қўйиб... Эшитдингми?

- Эшитдим, домла.

- Энди руҳсат, бўшашма!

* * *

- Мумкинми, салом, - дея кириб келди иккинчи киши. Кўришдилар.

- Мен Самарқанд кооператив институти ректори Мухтор Расуловман, домла.

- Кўп яхши, хурсандман, - деди Ҳабиб Абдуллаев, - биз илгари учрашмаганмиз, шундайми?

- Ҳа, мени яқинда тайинлашди, - деди у. - Домла, олдиндан уэр сўрайман, Москва Центросоюзи институти ҳақида Ўзбекистон Фанлар академияси президентига мурожаат этиш бироз гайритаббий, ҳатто ноқонуний ҳол, буни яхши тушунаман, шундай бўлса-да сиздан ёрдам... маслаҳат сўраб келдим.

- Хўш, қандай ёрдам экан? - Абдуллаевнинг янги ректорга бўлган қизиқиши ортди.

- Институтнинг мутахассислар тайёрлаш бўйича йўналиши

ўзгартирилиб, Москва ихтиёрига бериб қўйилган, бу жиҳатдан юз фоиз Москвага тобемиз, - Мухтор Расулов имкон қадар аниқ, ба- тафсил тушунтиришга ўтди. - Энг оғир муаммо - илмий кадрлар масаласи. Янги йўналиш бўйича мутахассис олим - ўқитувчилар йўқ. Москва эса ўз одамларини юбориб, ишни оғирлаштираяпти. Уларга ўй-жой, шароит, дегандай, хавфлиси, улар кўпайиб, ўзи- мизнинг кадрлар тайёрлаш имконимизни тўсиб қўймоқда. Институ- тимиз эса Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ягона бўлиб, миллий кадрлар тайёрлаш имкониятига эга бўлиши ва бу имконни қай тарзда бўлма- син қўлга киритиши шарт... Бусиз, институт фақат жугрофий мако- ни, номи жиҳатидангина Ўзбекистонга тегишли бўлади...-ректор узоқ гапирмадимми дегандай Абдуллаевга қараб турди.

- Яшанг, ўртоқ, сиз оддий савдо ходими тайёрлайдиган бошлиқ эмас, саводли раҳбар, ҳақиқий олим экансиз! - Абдуллаевнинг чеҳ- раси очилиб, гайрати жўшиб кетди. - Мана, бор экан-ку, мен сиздек раҳбарларни излаб тополмайман, топсам - кафтимда ас- райман, - Ҳабиб Абдуллаевнинг кайфияти ҳайратланарли тарзда кўтарилди. Ўрнидан турди-да, кабинет бўйлаб юрар экан, гоҳ- гоҳида ректорга разм соларди.

- Домла, - секин гап бошлади яна Мухтор Расулов, - масала- нинг нозик - Москва ишига аралаштиш каби «номаъқул» томони ҳам бор. Бу ишни сизга дахлдорлиги бўлмаса-да, шунга қарамай аспи- рантурага кирувчиларнинг ҳужжатларини тайёрлаб, тўғри ҳузу- рингизга келавердим.

- Нималар деяписиз, ўртоқ, - Ҳабиб Абдуллаев ректорнинг ёни- га келиб, туриб қолди, - мен учун Ўзбекистонда бегона иш йўқ, республикамизга тааллуқли, халқимиз манфаатига боғлиқ ҳар қан- дай юмушни бажаришга тайёрман. Хўш, неча кишини тайёрлаб келдингиз?

Мухтор Расулов бироз хижолат тортиб:

- Олти кишининг ҳужжатлари тайёр, - деди.

- Пима, олти киши? - Абдуллаев ўрнига ўтирди. - Бор-йўғи шуми, шунга овора бўлиб юрибсизми?

Ректор Мухтор Расулов ажабланиб қолди. Домла жиддий, ҳат- то куюниб сўраган эди. Келаётганида амалга ошмайдигандек кўрин- ган, чиндан-да, йўналиши, икки хил тизимнинг ўз молиявий вазифа- лари, режалари бошқа-бошқа эканлигини ўйлаб роса иккилан- ган эди. Энди бўлса, академия президенти ҳеч кутилмаганда уни саробдан ёп-ёруғ - ойдин йўлга бошлаб турибди. У эса рад жаво- бини олишга ўзини шайлаб келган эди. Ишнинг бу қадар тез, осон битишини, ҳатто, тасаввурга сиздириш қийин. Ҳабиб Абдуллаев эринмай тушунтира бошлади:

- Гапингиздан хулоса шуки, сиз институтнинг илмий йўналишини миллий кадрлар ҳисобига ўзгартирмоқчисиз. Яхши! Аммо, масалани бу даражада тез ҳал қилиш беш-олтита аспирант билан битмайди. Сиз йигирма - ўттизта ҳужжат тайёрлаб, шунча ўрин сўрайсиз, деб ўйлабман.

- Домлажон, маъмурий жиҳатдан академияга боғлиқлигимиз йўқлиги, Сиз бу ишни зиммангизга олиш учун бир қанча расмий тўсиқлар борлиги, амалдаги тартиб-қоидалар мушкуллимизни ҳал қилишга йўл қўймаслигини ўйлаб, эҳтиёткорлик қилдим...

- Асло, Мухторжон, асло бу йўлдан борманг! - деди Ҳабиб Абдуллаев. - Модомики, сиз зарур юмушга бел боғлабсизми - дадил бўлинг! Илмий кадрлар тайёрлашни фақат Москва ихтиёрига бериб қўйсак, унда Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини Марказ белгилайди. Ҳолбуки, илм билан шуғулланиш уларга эмас, бизга керак. Билиб қўйинг, имкондаги бормиз ҳам шу - илм! Бошқа йўл йўқ.

Ҳабиб Абдуллаев ректор тайёрлаб келган аспирантлар ҳужжати билан танишгач, дарҳол ижро учун топшириқ берди. Сўнг суҳбатдошига йўналиб:

- Мухторжон, сиз кўзлаган соҳалар бўйича, республикада аспирантура ва илмий раҳбарлар йўқлигини яхши биласиз, - деди. - Шунинг учун барчасини Москва, Киев, Ленинградга юборамиз. Аспирантларингизнинг жамики харажати, турар-жой муаммолари бизнинг бўйнимизда, энди улар бизнинг, академиянинг аспирантлари. Сиз уларни тайёр илмий ходим ҳолида оласиз! Маъқулми?

Мухтор Расулов ўрнидан туриб кетди. У «Раҳмат, раҳмат» дея такрорлар экан, домлани маҳкам бағрига босгиси, бу улкан, самимий, жасур аялломанинг пойига йиқилгиси келар, аммо, Ҳабиб Абдуллаевнинг салобати, улугвор мардоналиги бунга йўл қўймасди.

* * *

Одатдаги қабул кунларининг бири... Аспирантура билан боғлиқ хабарлар бутун республикага тарқалиб, катта-кичик даргоҳларнинг раҳбаридан то илмталабгача Абдуллаевнинг ҳузурига шошилаётган пайт. Худди шу йил - минг тўққиз юз олтмишинчи йилнинг бошида Президент Ҳабиб Абдуллаев ҳукуматдан юзлаб штат ундирган эмиш, деган хабар бутун илм аҳлининг диққатида бўлди. Ҳар жой, ҳар даврада, суҳбатларда ушбу хушхабар қувонч билан янграрди. Президентнинг академияда янги илмий йўналиш, янги институтлар ташкил қилиш борасидаги ҳаракатини юқори идоралар совуқ қаршиласа-да, ниятидан қайтмасди. Тўғри, раҳбарлик осон эмас. Унинг раҳбарлик илми, тажрибаси минг тўққиз юз қир-

қинчи йиллардан бошланиб, республика Давлат режа қўмитаси раиси лавозимиди, айниқса, чўдқига чиққан эди.

Абдуллаев керагида икки қути бўёқ тополмай довдираган раҳбарга ачиниб, ношудлик миллатнинг заволи, деб куюнар ва ўзи бирор масъул жойга раҳбар танлаганида, албатта, номзодни руҳлантириб, раҳбарликнинг асосий шarti, вазифасини аниқ тушуниш ва ижро эта билишдадир деб уқтирар эди.

Абдуллаевнинг президентлик даври билан боғлиқ йиллар республика сиёсий-иқтисодий тараққиётида, фанда, илмий ходимлар танлаш ва тайёрлаш борасида инқилобий йўналиш бошланди. Унинг жамини ҳаракатларидан кўзлаган мақсади ҳам шу эди. Аспирантлар сонинингга етганда ҳам президент қаноат қилмас, қай соҳада бўлмасин, илмга рабати бўлган ҳар бир ўзбек йигитини Москва, Ленинград, Киев, Новосибирск каби илмий марказларга жойлаштириб, ҳар қайсисининг тақдири билан шахсан ўзи қизиқарди. Бепарволик, берган сўзи-ваъдасини унутиш, орқага суриш, сўбугеизлик Абдуллаевга бугунлай ёт эди. У бундай қусрлар билан ҳеч қачон чиқишмаган, муросага бормаган шахс эди.

У қаршисида турган улкан рақибдан қай тариқа бўлмасин ўчи олиш, ўзини оёқ ости қилмаслик учун ўртага гурур, ор-номусини қўйиб курашга шайланган қайсар полковник эслатар, кўпинча уни ана шу мардлиги, мақсаднинг аниқлиги девдай балолардан, хатардан омон сақлаб қоларди. Биров ўйлаш, шунчаки орзу қилишга ботинолмаган ишларни у ахлақачон режасини тузиб, пишитиб, кутилмаганда бошлаб юборарди. Ўрта Осиёда биринчи бўлиб Кибернетика ва ҳисоблаш техникаси соҳаларига ҳам Ўзбекистон Фанлар академиясида Ҳабиб Абдуллаевнинг президентлик даврида асос солинаётгани ҳамма ҳам билавермас эди. 1956 йил Математика институтига таъкил топган ҳисоблаш техникаси бўлимига иқтидорли олим Восил Қобулов бошчилик қиларди. Келажак фанини ҳисоблаш техникасисиз тасаввур қилиш мумкин эмас эди. Ушбу гоёни жиддий ҳимоя қилиб, шу мақсад йўлида илмий, ижодий муҳит яратаман, деб куюниб юрган ёш олим Қобулов президент Абдуллаевнинг ҳомийлигида анча-мунча ишга эришди. Йил ўтмай юзга яқин штат, ўз маблағига эга бўлган ҳисоблаш маркази дадиллик билан иш бошлади.

1957 йили 70 кишидан иборат иқтидорлилар танланиб Москвага юборилди. Ўзбек олимлари академик А.А.Дородницин бошчилик қилган СССР Фанлар академияси Ҳисоблаш марказида тажриба ўтадилар. Орадан икки йил ўтиб 1959 йилда Пенза шаҳридан «Урал-1» ҳисоблаш машинаси олиб келинди. Шу кундан Ўзбекистонда кибернетика тарихи бошланди. Шу кундан ҳисоблаш марказини кенгайтириш, бино қуриш, олимлар танлаш, янги ҳисоблаш машинала-

ри сотиб олиш, хуллас мустақил кибернетика институтини тузиш ҳаракати авж олди.

Восил Қобулов кеча-кундуз шу ҳаракат билан яшади, янгилик қанотида учди. Ишонардик, ортида президент Абдуллаевдек ҳимоячиси бор. Шундай кунларнинг бирида у тўппа-тўғри Абдуллаевнинг қабулига кириб келди ва ниятини эркалик билан маълум қилди:

- Икки юзта штат беринг, эшитдим, ҳукуматдан ўлжа ундириб-сиз, - деди. Ҳабиб Абдуллаевга Қобуловнинг дадиллиги, тап тортмай оз эмас, кўп эмас - икки юзта ўрин сўрагани наشا қилиб, кулиб юборди:

- Иштаҳа зўр-ку?!

- Домла, - деди Қобулов жўшиб, - агар, шу тилагим битса, ишонинг, Сизни қайтиб безовта қилмайман, юкимни ўзим тортаман.

- Баракалла, ана шу охириг сўзга тўхтаймиз, - деди Абдуллаев уни шаштидан қайтармай. - Москвада ГКНТ^{*} деган идора бор, керакли ҳужжатларни мендан олинг-да ўша жойга югуринг. Сиз институт очмоқчисиз ахир? Бу, мендан кўра, кўпроқ Москвага боғлиқ, агар ўша ерда ёр-дўст орттириб, фанингиз учун ҳеч бўлмаганда дарча очолмасангиз, сиз Восил эмассиз.

Восил Қобулов атай хомушланиб:

- Менга келганда ҳасислик қилаяпсиз, домла, - деди. - Сал мурувватлироқ бўлинг, ахир, биз ўгай эмасмиз-ку? Оталик қилинг-да!

Ҳабиб Абдуллаев яйраб жилмайди, гапни ҳазилга буриб:

- Шундайми, раҳмат, - деди. - Мен эсам, ҳақиқий отангиз Москвада деб ўйлабман.

Кулишдилар. Восил Қобулов ҳазилга шайланди-ю, тил тишладди, у ҳамон штатдан умидвор эди.

- Мен берган штат билан мустақил бўлолмайсиз, - деб тўғрисига кўчди Абдуллаев. - Ҳақиқий мустақиллик, бу, сизнинг ҳаракатингизга борлиқ. Ўша кейинги сўзингиз - сўз! Юкингизни ўзингиз тортишга тўғри келади. Вақт етди. Москванинг жиловини маҳкам ушланг. Мен эса олган штатларимни, биринчи гада геологларга, ортса, бошқаларга тақсимлайман. Эртагаёқ йўлга тушинг, мендан, Ўзбекистондан нима керак бўлса, бугуноқ барини мужассам қиламиз.

* * *

Қабул кунининг охири кўринмасди. Тушлик тутаб котибанинг гайрати сўнди, чарчади. Қабулхонада эса одам камайиш ўрнига

* ГКНТ - Фан ва техника Давлат қўмитаси.

кўпаймоқда. Навбат домлага аспирант бўлиш ниятида юрган мордвин йигити Олег Борисов ва украин Саша Свириденкога етди. Улар ўзлари билан курсдош Мамажон Эгамбердиевни ҳам бошлаб келишган эди. Яқинда Самарқанд Давлат дорилфунунини тамомлаган бу уч йигитнинг режалари турлича эди. Илк бор қабулга келган Олег ва Сашани тинглаган Ҳабиб Абдуллаев уларни бир шарт билан Самарқандга қайтарган, бугун йигитлар домланинг шартини бажариб, учовлон хурсанд навбат кутишмоқда.

Воқеа бундай бўлган эди: Ҳабиб Абдуллаев Олег ва Сашанинг илтимосини қабул қилди, илмий раҳбар бўлишга розилик билдирди. Суҳбат охирида:

- Нима, ораларингда ўзбеклар йўқмиди? - дея ногаҳонда сўраб қолди. Шунда улар:

- Биргина ўзбегимиз бор эди, аммо у ўқишни давом эттиришга кўнмай, Қизилқумда иш бошлаган геологик экспедицияга кетиб қолди, - дейишди. Домла бир пас ўйлаб туриб:

- Унда иккингизга бир илтимосим бор, - деди. Ўша ўзбек болани қаерда бўлсаям топиб келсангизлар, у билан гаплашмоқчиман...

Бўлажак аспирантлар домланинг илтимосини бажонидил қабул қилишди ва фурсатни бой бермай курсдош Мамажонни излаб кетишди...

- Киринглар? котибанинг овозидан ҳушёр тортишди. Йигитлар энтикиб ўринларидан туришди-да, бир-бирига: «Олдинга сен ўт» дея ички ҳаяжон билан эшик олдида бир пас тараддудланиб туришди. Ниҳоят, олдинда Саша, ортидан Олег ва Мамажон домланинг ҳузурига киришди. Ҳабиб Абдуллаев уларни кўриши билан чеҳраси очилиб, яйраб ўрнидан туриб қарши олди. Ҳар бири билан қўл бериб саломлашиб, ҳол-аҳвол сўради, хурсандлигини яширмай:

- Молодец, Саша, Олег! - деди. - Сўзда туриш дегани, мана шундай бўлади, яшанглар! Мен иккингизга ҳам аспирантурага кириш имтиҳонларини топширишга рухсат бердим, ҳозироқ илмий котибга учраб, тегишли ҳужжатларни расмийлаштириб, имтиҳон вақтини билиб олишларинг мумкин.

Йигитлар кўтаринки руҳда раҳматлар айтиб, домладан кетишга рухсат сўрашди. Домла уларнинг руҳини яна бир бор кўтариб, муваффақият тилади. Мамажон иккиси ёлғиз қолишгач:

- Хўш, ўртоқ, аҳволлар қалай, эшитишимча, Қизилқумда иш бошлабсиз, - деди хотиржам. - Геолог сўзида романтик сеҳр бор. Шу сеҳрга маҳлиё бўлиб саҳрога кетиб қолгансиз, шундайми?

Мамажон Эгамбердиев президентга ўқишни қийналиб битиргани, оиласининг иқтисодий шароити ночорлигини уялмай очик айтди. Унинг мустақил қадам босаётгани мулоҳазаларидан сезилиб турарди:

- Ишлашим керак, домла. Фақат иқтисодимни бутлаш учун эмас, саҳрою тоғлар билан чинакамига таниша бошладим, геологик объектлардан ажралгим келмайди. Эндигина уларни тушуна бошладим. Яна икки йил ишламоқчиман, назарий билимларни амалиётда синаб, ўрганиб, албатта, ҳузурингизга келишни ният қилиб қўйганман.

- Мени ишонтирдингиз, фақат сиздек йигитларимизнинг камлигидан ташвишдаман. - Ҳабиб Абдуллаев қаршисида ўтирган йигитга эндигина дорилфунунни битирган ёш, гўр бир геолог сифатида эмас, ҳақиқий маслакдоши сингари тапирарди. - Қани эди сиздек йигитлар қуюндек бостириб келишса, уларни гиёҳ йиққандек, тоғу тошдан авайлаб, битталаб изламасанг... ҳаётда эса доим шундай: кераклиси ҳаминша топилавермайди, лекин, менда бир одат бор, агар ўзимга керагини топсам, қўлдан чиқариш йўқ! Бугундан қўлимга тушдингиз, ўртоқ, энди Абдуллаевни авраб, бир амаллаб қутиламан, деб ўйламанг. Геологияга кирибсизми, энди уни давом эттирасиз, ҳозирча марра-Абдуллаев, агар ўзиб кетсангиз, биз сизга эргашамиз! Келишдикми?

- Келишдик?

- Унда сизга икки йил эмас, бир йил муҳлат бераман. Келгуси йил олтинга йўлдош сульфид минераллари тарқаган минтақалардан материал тўплаб келасиз.

- Домла, бир узрим бор, - деди ёш геолог дадиллик билан. - Иш жараёнида мени кембрийгача, палеозой қатламлари эмас, балки қадимий қатламларни ҳар томондан қамраб етган ёш мезозой ва кайназой эраларининг фосфорга, сочма олтин, нодир ва радиактив элементларга бой чўкинди тоғ жинслари қизиқтирмоқда.

- Унда ҳеч иккиланмай шу йўлни танланг. Ишончим комилки, уринишларингиз изсиз кетмайди. Сиздан яхши мутахассис чиқиши мумкин. Бугундан бошлаб соҳангизнинг катта билимдони Владимир Иванович Поповга шогирдман, деган ишонч билан иш бошланг!

* * *

Хос телефон жиринглаб, Абдуллаевнинг диққатини бўлди. У дастакни қулоғига қўяр экан, кескин овоз эшитилди:

- Ўртоқ Абдуллаев, Кабулидземан соат тўртда кабинетимда кутаман!

Овоз тинди. Абдуллаев гўшакни жойига қўяр экан, соатга қаради: роппа-роса учдан ўттиз дақиқа ўтаяпти.

- Да, - дея беҳос ўрнидан туриб кетди у. - Пойлоқчиларинг борлигини унутибсан-да, Абдуллаев, сени шулар йўқлаб турмаса, ким ҳам сўрарди?! Тепангда ҳукумат борлигини эслатмоқчи булар...

Котиба қиз мўъжазгина лалида чой кўтариб кирди.

- Хайрият-е, бугун мени унутдингизми деб, сиздан аразда эдим, - деди домла котибасидан кўз узмай. - Қани, чойдан бир ҳўплам қуйингчи, томоқни ҳўллаб олай, ҳали у ёқда... «дўстим» билан узоқ «гурунглашиш»га тўғри келади...

Қиз жилмайиб, бошини ўнг елкасига хиёл ташлаб, чойни шо-пира бошлади. Домла чарчоғини ёзмоқчи бўлиб:

- Галирмай тўғри қиласиз, - деди. - Индамай - кўз билан сўзлаш-ган қизларни яхши кўраман.

- Келинойим тартибни бузганингиздан хавотирдалар, - деди қиз уялиб. - Бугун мени койидилар.

- Койидилар, яхши бўпти-да, нима, койишга арзимайманми? - Абдуллаев мириқиб чой ҳўплади. Котиба кутиб туриб қолди.

- Омадингиз бор экан, - деди Абдуллаев пиёлани столга қўяр экан. - Кечгача ишлашга қўйишмаяпти, қабулда одам бўлса, мени номимдан узр сўранг, чамаси бугун қайтмасам керак...

- Ҳўп бўлади.

Котиба чиқиб кетгач, негадир у кабинетда бир зум ўралашиб қолди. Столи устидаги қоғозларни бирма-бир титкилай бошлади. Зарур бир ҳужжатга имзо чекиши керакдек, нуқул ўша қоғозни ахтаради. Ниҳоят, қоғоз ахтаришдан тўхтаб деворга тикилганича: «Минг тўққиз юз ўттинчи йилнинг 21 июнида Файзулла Хўжа-ев Халқ Комиссарлари Кенгашининг 840-қарорига имзо чекади. - дея эслай бошлади. - Бу унинг сўнгги имзоси сифатида ҳукумат ҳужжатида қолди... Шу топда нега Файзулла Хўжаев ҳақида ўйла-япман? Дарвоқе, бугун қайси кун...?»

Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳар бир ҳаракати, «қалтис» гап-сўзи, мил-лий кадрлар бўйича юритаётган сиёсати махсус идорада тўпла-ниб, таҳлил қилинар ва ҳукмдор сиёсатнинг қолипига сигмагани учун у ҳақида узил-кесил хулоса - ҳукм чиқаришнинг вақти етган эди. Абдуллаев буни яхши билар, кутар, аммо ўша кун қачон, қай пайт, қай ҳолда юз беришини билмасди. Балки у кутган кун бугун, ҳозирдир. Балки...

* * *

Абдуллаев махфий чақирилган жойга етиб боргач, сўроқ қисқа, аммо таҳликали кечди.

- Ишлар қалай? - сўради генерал.

Файзулла Хўжаев - Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси лаво-зимиди 1937 йилнинг июнь ойигача ишлаган. У СССР Марказий Ижроия Комитети-нинг раисларидан бири, мамлакат Олий Мудофаа Кенгаши аъзоси эди.

- Яхши, - жавоб берди Абдуллаев бўйиқ овозда. У кутаётган хавфга тайёрдек, бутун вужуди таранглашиб, тунд ҳолатдан чиқолмади. Нечундир вазият шуни талаб қилаётгандек эди.

- Бугун сизнинг олимпик мавқеингизни, барча мансабу унвонларингизни четга суриб гаплашамиз, - деди хавфсизлик раиси. - Бугун далиллар сўзлайди, сиз эшитасиз, итоат этасиз, биз эса ҳулоса чиқарамиз, ҳукм ўқиймиз... Сўнгги маълумот, - у Абдуллаевнинг кўзларига тик қараб турди.

- Депутат учрашуви баҳонасида сайловчиларингиз ҳузурида бўлганмидингиз?

- Ҳа, бўлганман.

- Қаерда, қачон?

- Бундан олти кун илгари Бухорода, Вобкент туманида.

- Ҳа, худди шу туманда сиз болалар боғчаси ва колхозчилар ҳузурида бўлиб, болаларни ўйин-кулги, доҳиймиз Ленин ҳақида шеър айтишидан чалғитиб, уларни аскарӣй руҳда тарбиялаш, шунингдек, меҳнатдан бўйин товлашга, ўқишга даъват қилгансиз... Нега жим турибсиз, яна давом эттирайми? Мана, бари аниқ қайд этилган: йил, ой, кун, соати. Ёнингизда кимлар бўлган, ушбу гараз сўзларни қай тарзда айтдингиз, ҳуллас мақсадингиз, ҳаракатларингиз баён этилган ҳужжат! Ҳулоса шуки, сиз совет тузумига қарши ошкора ташвиқот, ҳужум бошлагансиз! Болаларни қуроллантиришга даъват этгансиз-уларни от миншга, қамчи тутишга, қилич чопишга ундагансиз! Тўғрими?

Абдуллаев қаттиқ сукутда эди. Шаклан шунга яқин воқеа Вобкентда юз бергани рост, лекин тузумга қарши ҳужум дегани, бу, очикдан-очик айблов-ку?!

Генералнинг овози совуқ, башарасидан таҳлика ёғилиб турар эди:

- Ҳозироқ қамоққа олишга ҳақлиман! Бировдан рухсат сўрайдиган ишмас бу! Эслатиб қўяй, сиз ҳақингизда фақат шуларгина эмас, ўтган йилги Грузия сафари, миллий кадрлар тайёрлаш ниқобида русларни чиқиштирмаслик, ёш олимларни тарихни қовлашга даъват... Ҳуллас, отилишга етадиган «Қаҳрамонлик!» - у бир лаҳза тин олиб сирлироқ оҳангда:

- Шунга қарамай сизни қамоққа олишга шошилмайман, - деди.

- Биз томовимиздан бир неча таклифлар бор. Сиз буларни эшитишга, бажаришга мажбурсиз. Шундай қилсангиз ўзингизга яхши бўлади. Эртага биринчи таклифни етказишади. Бугунча бўшсиз.

Олдинига совуқ, таҳликали бошланган сўроқ, айблов сўнггида сирлидан-сирли яқун топгани ажабланарли эди. Бу гал деярли Гогидзе гапирди. Абдуллаев жавоб бериши, ҳеч бўлмаганда ундан изох талаб қилиши шарт эди-ку? Нега Абдуллаевни гапиришга - жавоб беришга қистамади? - шундай ўйлар билан у ўрнидан қўзғалди.

- Уйингиадаги меҳмонларга қарамаяпсиз? - Гогидзе гўё иш билан банддек қозоз титкилай туриб бехос сўраб қолди. - Аёлнинг акаси кетди, унга бошқа жой топдик. Бугундан Ольга Николаевна сизникида ёлғиз яшайди. У жуда ажойиб аёл. Унга нисбатан безътибор бўлмасликни маслаҳат бераман. Хайр.

Шу топда у нима демоқчи бўлди - бу ҳақида у чуқурроқ ўйламади. Наридан борса, унинг одатдаги кинояларидан бири-да, деган ўй билан кабинетни тарк этди. Шуниси аниқ эдики, Абдуллаевнинг уйига ноҳос пайдо бўлган қақирилмаган меҳмонларнинг ҳомийси Гогидзе, ташаббус, албатта, Мельниковдан чиққан. Шубҳага ўрин қолмади.

«Қадрдон» идорадан чиқибок шофёрга жавоб берди. Ишхонага оёғи тортмади, кўнглига ҳеч нарса сизмасди, шу топда ўз хаёлларида паноҳ излаб, унга суяниб, овлоқ жойда бир пас ёлғиз ўтиришни истар эди. Шу илинжда пиёда юрар экан, ўзига нисбатан қўлланилаётган тазйиқ, қўрқитиш усуллари кескин ўзгармаса-да, аммо, мурасага ўхшаш нимадир юз беришини кўнгли ҳис қилиб турарди. Нуқул дўқ, пўписа, қадамни, оғзини пойлаш-у, аммо нечундир жазолашни орқага суриб келишяпти.

Абдуллаевнинг ҳис қилганича бор эди: у билан турли идоралар узоқ йиллардан бери жиддий шугулланар, тўпланган маълумотлар бир эмас, ўнта Абдуллаевни жисман йўқ қилишга етиб ортади. Бу борада улар турли усуллари қўллаб кўришди: аввалига огоҳлантириш, сўнг дўқ, пўписа, тақиблаш, камситиш, мана энди зимдан мурасага ўхшаш бошқачароқ усулни танлашди. Абдуллаевга ўхшаган шахсни ўз томонига огдириш - аслида ҳар қандай жазодан ўтқир, шафқатсиз чора. Йиллар давомида «мева» берадиган фойдали, ишончли чора. Бунинг энг синалган йўли оилани, янаш тарзини бузиш, яъни Абдуллаевни Ольга Николаевнага яқинлаштириш, у шундай вазиятга тушсинки, рус аёли Ольга ягона нажот, яқин суянчиққа айлансин, ана унда Абдуллаев қўл остидаги минглаб ақлдонлари билан етакка юрадиган бош хизматкорга айланади, бошсиз олимларни бошқаради.

Хўш, Ольга Николаевна ким?

Ольга юзлаб номга, имконга эга бўлган қурол, хизматдаги одам...

Қай йўсинда бўлмасин, Ольга Абдуллаев билан яшаши, ҳатто, буюртма фарзанд кўришга эришиши шарт. Агар бу иш амалга ошмаса, Абдуллаевни лавозимдан олиш, буёғи қийин эмас, ўлимгача бир қадам... Режа шундай: қатъий ва аниқ.

Абдуллаев хиёбон чеккасидаги бўш ўриндиққа ўтирди. Гогидзе билан ўтган воқеани жиддийроқ ўйлашга, унинг ҳар бир сўзини таҳлил қилишга уринди. Дарвоқе, «темир дафтар»га тушган Вобкент воқеаси...

Абдуллаев сайловчилари билан учрашгани Вобкентга борган эди. Вилоят раҳбарларидан то хўжалик раҳбарларигача яхши кутиб олишди. Қаерда бўлмасин, меҳмондорчилик, тўкин дастурхон, мулозамат, хуллас, бир депутат, юқоридан келган катта кишига кўрсатиладиган иззат-ҳурматдан ортиқ даражада эътибор беришди. Тўғри, республикада депутатлар оз эмас эди. Аммо, у масъул вакилликни гўдайиб, қуруқ савлат билан, маишат билан ўтказадиган депутатлардан ҳазар қилар. Хизрдек бошига кўтараётган халқнинг дардига малҳам бўлгулик иш қилиш, уларни тинглашни истар эди.

Абдуллаевга эҳтиёткорлик билан, худди у хорижлик меҳмону, хўжаликдан, колхозчиларнинг яшаш тарзидан хато, камчилик сезиб қолишидан чўчиган каби муомалада бўлишди. Нима ҳақида сўрамасин, раҳбарларнинг: «Яхши, бизда бор, етарли, шукр!» деган қисқа жавобларидан ранжиди. Кимни алдайди булар. Ясама, ўз фойдасидан йироқ жавоблари сиёсат мактабидан олинган бўлса-да, Абдуллаев уларнинг ўз сўзи, жавоби бўлишини, одам ажрата билишларини хоҳлар эди. Ахир, эрта-кеч - йил-ўн икки ой далада пахта деб юрган деҳқоннинг юрагида орзу-умиди йўқ, деб ким айта олади? Уларнинг қалбидаги қат-қат армонни ким тинглайди? Садо бермаган торни ҳеч ким қўлга олмайди, унутади. Шу ниятда хўжалик раисини кечки дастурхондан сўнг сайрга таклиф этди. Сўлим ишқомлар остида нари-бери юриб, мулойим, ётиги билан муддаога кўчди:

- Садри ака, - деди Абдуллаев, - кўнглингизга қаттиқ олманг, мен сизларга бегона эмас, энг яқин одамингизман. Мени ҳадеб овқатга тутавермай, юрагингизда нима бўлса очиқ айтаверинг. Сиз хўжаликнинг отасисиз, кўпчилик дардини сизга айтади. Балки уларнинг бирор битмаган иши, хизмати бордир, айтсангиз, балки ёрдамим тегар. Албатта, меҳмондорчилик урф-одатини тушунаман, қадрлайман. Ҳар ишнинг меъёри бор, буюрилганидан ҳам зиёда этиб бажардингиз меҳмондорчиликни. Раҳмат! Аммо, таътиган неъматларимиз Тошкентда ҳам бор. Харид қилишга қурбимиз ҳам етади. Икки кундан бери оғзингизга қулоқ тутаман, на сиз, на бошқа биров - ҳеч ким: «Ҳой, домла, Тошкентда ўғлим, қизим, жияним ўқийди, бизда ҳам ният бор, бирорта боламиз ўқишни давом эттирсин, шаҳарда қолсин, ёрдам беринг» деган сасни эшитмадим.

Нима бу, камтарликми ё сизларнинг болаларингиз ўқишни ис-тамайдими? Тошкентда янги-янги институтлар очаяпмиз, ким учун?

Албатта, сизларнинг - халқимизнинг ўғил-қизлари, фарзандлари учун...

Раис Садри Саломов пешонасини силаб:

- Энди колхозчининг боласи колхозчи-да, домла, - деди. - Тошкентда ўқиётган болаларимиз йўқ эмас, бор. Сиздек катта одамга иш буюриб, бошимиз нечта? Туманимиздан депутат бўлиб сайланганингизнинг ўзи бизга фахр, катта обрў! Иш бўлса, ўқиш бўлса қочиб кетмас. Бу ёгини бизга қўйиб берасиз. Ҳаммасини ошиғи билан бажарамиз. Аммо-лекин, тўғриси айтсам, домла, шу кунгача колхозга келиб-кетган меҳмоннинг саноғи йўқ. Сиз бирортасига ҳам ўхшамайсиз. Сизга нима дейишга ҳам ҳайронман... Бизга ҳар гапни валдирайверма, тилингни тийиб юр, дейишган. Келган меҳмонга қанча кўп ароқ ичирсак, шунча кўп олқиш оламиз. Шунинг учун биз раислар кимўзарга мусобақа бошлаганмиз. Э, домлажон, бугун мен енгилдим, гап эшитадиган бўлдим-да, йўқ деманг домла, бир мириқиб ичайлик. Кўнглим сезиб турибди, сиз, барибир, бошқача, яхши одамсиз!

Абдуллаев дастлаб раиснинг сўзларидан қаттиқ ўксиган бўлса, сўнггида чеҳраси очилиб кулиб юборди. У аслида гўл, ёмон одам эмас, йўқ, ёмонликдан йироқ, самимий киши экан. Юрагидagini яширмай айтди-қўйди. Ачинарлиси, Садри акадек кишиларни умр бўйи топшириқни бажаришга, тилини тийиб юришга, ўйламасликка ўргатишган. Булар сиёсатнинг қўли, оёғи бўлиб, керагида овози бўлиб хизмат қилади. Буниси энди даҳшат...

Эртасига клубга колхозчилар билан учрашув белгиланган эди. Йўл ёқасидаги деворлари оппоқ, ёғоч панжаралари кўк бўёққа бўялган болалар боғчаси ёнидан ўтаётганда Абдуллаев қизиқиб боғчага кириб ўтишни таклиф қилди. Йўқ, дейишолмади, ҳар эҳтимолга қарши боғчани тартибга солиб, тарбиячиларни «ўқитиб», ҳаммани ҳушёрликка чақирган эдилар. Чунки келаётган одам унча-бунча эмас, олимларнинг каттаси - академиянинг президенти-я! Агар у савол берсами? Шуни назарда тутиб, мактаблардан уч-тўртта билагон, тили бурро ўқитувчини топтириб, эгнига оқ халат илиб «боғча опа» ясаб қўйишган эди.

Президент Абдуллаевнинг маҳаллий ҳамроҳлар билан боғчага кириб келиши ҳовлида очиқ дарс - ўйин, ашула дарси пайтига тўғри келди.

Бир чекада ўйин: «Андижон полкаси».

Бир чекада шеър: «Ленин бобомлар».

Болалар боғча опаларининг «Салом берамиз!» деган ишораси билан меҳмонларга жўр бўлиб салом беришди:

- Ассалому алайкум!

- Ваалайкум ассалом! Баракалла!

Шундан сўнг болалар «ҳунар»ларини намойиш этиб, биринчи гуруҳ шеър айтиб, иккинчиси рақсни давом эттира бошлади.

Абдуллаев боғча опаларни саволга тутмади, зимдан болаларнинг ранги, бўй-баста, ҳаракатларини кузатиб турди.

«Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам аҳвол шу, - дея афсусланди Абдуллаев. - Нуқул ўйин-рақс. Қишлоқ шаҳардан нусха олади-да. Тушунмайман, келажакда ҳамма ишни йиғиштириб, раққослик қиламизми? Қиз болани-ку тушунса бўлар, лекин, ўғил болаларни бунчалик ўйинга тортиш... Озорсиз «ҳужум», озорсиз «тарбия», озорсиз қулатиш-йўқотиш бу! Ҳатто, занг ҳам темирни бу қадар - халқимизнинг боласини оммавий рақсга жалб этиш, сингдиришдек кемиролмади...»

- Гавҳар! - деди раис кўтаринки руҳда.

- Лаббай раис бобо.

- Ҳалиги, нима эди, келин саломинг бор эди-ку, «келин-куёв» ўйини. Ўшани қўй! - раис аслида ўша ўйинни намойиш этинглар, кўрсатинглар, демоқчи эди.

Боғча опа бўлмиш Гавҳар дарров уч-тўртта қизалоқни чақириб сафга тизди. Абдуллаев:

- Раҳмат, синглим, вақтимиз зиқ, колхозчилар кутиб қолишди, - деб «келин салом»ни тўхтатди. Унинг анчадан бери гашига тегиб юргани - шу, ёш-ёш қизчаларни келиндек безатиб, ёнбошига бешикча қўйиб, алла айтишга ёки букилиб, таъзим қилишга ундашлари. Катталарнинг бу эрмаги урфга айланиб, мусобақа шаклини олаётган эди. Ахир ёш келинчакнинг уйда боласига алла айтишини, ҳаёсини, ибосини, келинлик, оналик туйгуларини саҳнада бировлар кўз ўнгида намойиш этиш ҳеч бир урф-одатга сиймайди-ку! Буни зарур пайтда артистлар ижросида кўриш мумкин, ёзувчилар ёзса, тасвирласа мумкин. Бундай нозик туйгуларни кўз-кўз қилиш мумкин эмас. Алла санъат эмас, гурур, балки номусдир! Ҳали балогатга етмаган қизчаларни руҳлантириб, ҳаваслантириб эртароқ эрга тегишга, туғишга даъват бу! Бу кетишда болаларимизнинг кўзига уйланиш, қизларимизнинг кўзига эрга тегишдан бошқа нарса кўринмайди. Улар эрта уйғониб, эрта қарийдилар, турмуш нималигини билмай туриб, юк остида қоладилар, ззиладилар... Қойил қолмай иложингиз йўқ, бу дастурларга. Зўр ниқоб бу, маданий ниқоб! Қарши чиқиб кўр-чи, нақ душманга айланасан, аввало, ўзингники тушунмайди.

Абдуллаев безовталаниб у ёқ-бу ёққа аланглай бошлади. Чама-си, у излаганини топмади, ёнидаги кишига секингина: «Пичогингиз борми?» деб сўради. У кимгадир айтиб пичоқ олдирди. Абдул-

лаев чеккароқдаги тут дарахти томон юрди. Ҳамма домлани куза-тиб турарди.

У нима қилар экан?

Абдуллаев тутнинг эгилиб турган танасидан узун химич кесди-да, баргларини тиг билан чертиб, яна жойига қайтди. Тарбиячилардан бирини қақириб:

- Синглим, сиз ақлли, зукко муаллимага ўхшайсиз, - деди. - Тарбиячи ҳам муаллим-да! Сиздан илтимосим, болаларни ҳадеб дикир-дикир ўйинга ўргатманг. Қизиқроқ машғулотлар йўқми? Ахир, бизда болабоп ўйинлар кўп-ку? Ҳеч бўлмаганда булар ёғоч от минсин, биздан ҳам аскар чиқсин, чавандоз кўпайсин. Спорт дегани шу-да?

Абдуллаев тўладан келган қоп-қора бир болани ёнига қақирди-да, қўлидаги тут химични узатди:

-Қани полвон, отга мининг, чу, деб бир югуринг-чи!

Болакай Абдуллаевнинг қўлидан тортинмай химични олди-да, чап қўли билан «от»нинг «жилови»дан тутиб, икки оёғи орасига олди - минди. Атрофдагиларга бир қараб, чу отим, деб чангитиб югурди. Ҳамма бирваракайига кулишди...

Гогидзе эслатган Вобкент воқеаси аслида шу, шундай якуи то-ган. Унинг «темир дафтари»даги ёзувларда химич от минган қора-гина болакай улгайиб, чинакамига от суриб, Гогидзе ҳимоя қила-ётган тузумга қарши қилич яланғочлаб чиққан эди.

«Тўғри, тўғри, - дея ичида иқрор бўлди Абдуллаев, - аслида моҳият ўзгармаган, ниятимни тўғри англашган, хумпарлар! Ур-санг ҳам, сўксанг ҳам, қамайман, отаман деб қўрқитсанг ҳам биз, барибир, отга минишни истаймиз, қайтиш йўқ...»

«Биз томонимиздан таклифлар бор» дегани нимаси? Қандай так-лиф, у яна қандай гавғони бошламоқчи? «Ўйингиздагиларга эъти-бор бермаяпсиз, Ольга Николаевна ажойиб аёл, у сизникида ёлғиз туради» деди. Бу ёғи қизиқ бўлди-ку?...» шу лаҳза ноҳос чап кўксиди худди куйган каби кучли огриқ пайдо бўлди-ю, лаҳза ўтмай огриқ босилди. Домла чуқур нафас олиб, кўксини силади. Сал фурсат ўтмай огриқ яна такрорланди.

- Ўтириш ёқмаяпти чоғи, хорак дегани кўп қайсар-да, - деди у ўз-ўзига киноя билан. - Хўш, ана бўлмаса, турдик-да!

Ўй томон шошилмай борар экан, ёвлашиш - жамики келиш-мовчиликлар тарихи олисга эмас, уруш тугаган 1945 йилдан бош-ланганига диққат қилди. 40-45 йиллар оралигида қўлидан иш кел-ган ҳар бир ёш-қари ўлиб-тирилиб ишлади, галабага жонини тикди. Борини аямади, хотинлар тақинчоғигача топширди.

Абдуллаевга ўхшаган билимли мутахассис, раҳбарлар зимма-сидаги маъсулият - юкни тасаввур қилиш қийин эди. У уруш йил-

лари Ўзбекистонга кўчирилган завод, фабрикаларни ўрнатиш, ишга тушириш, хом ашё захирасини таъминлашдек оғир юмуш билан банд эди. Уруш тугаб, сал эркин нафас олиш имкони пайдо бўлганида саралаш бошланди, дўст ким, душман ким ажратиш бошланди. Ғалабага теппа-тенг улуш қўшган миллий республикалар камситила бошланди. Совет ҳукумати иккинчи бор қад ростлаб, мустақамланиб, Иттифоқдаги жамики миллатларнинг ягона ҳукмдорига айланди.

1937 йилда Файзулла Хўжаевдек мустақил – уйгоқ фикрли ҳамюртлар отиб ташланди. Уларнинг ўрнига таинланганларнинг боши, кўзи, албатта, Москвада турар, улар бошсиз тана билан Ўзбекистонга «раҳбарлик» қилар эди.

«Йўқотиш осонми? – Абдуллаев миллат тараққийси билан боғлиқ нозик жабҳаларда кечаётган айрича муносабатларни сезган кунидан бошлаб, ҳукмрон сиёсатнинг душманига айланган. – Секин-аста кўзимиз очиляпти. Катта оғаларимизнинг жамики ҳаракат-талвасаси, очилаётган кўзимизга тупроқ сепиб, узоқроқ аросатда тутиш, қулликдаги умримизни чўзиш. Кучсизмизми, озчиликмизми, барибир қарама-қарши икки куч тўқнашуви бошланди...»

Эшикдан кирар экан, илк бор Ольга Николаевнага кўзи тушди. У чиндан ҳам кўҳлик, қадди-қомати келишган, рисоладаги аёл қиёфасида эди.

– Салом, Ҳабиб Муҳамедович, – аёл биринчи бўлиб домлага салом берди. – Кечаги тартибсизлик учун узр сўрайман, акам Володьянинг бироз кайфи ошиб... – Ольга гапини тугатмаёқ зинада Абдуллаевнинг хотини кўринди.

– Вой, эшик ёпиқ эди-ю, қандай кирдингиз, домла?

– Сиз қийналманг деб, мана эшикбека топганман, – деди домла ҳозиржавоблик билан. – Ҳадеб ичавермай, хизматини қилсин-да!

Ольга Николаевна кинояга эътиборсиз ҳужрасига йўналди. Эрхотин бир-бирининг дийдорига шошилишди.

– Ҳазил ҳам бор бўлсин-е! – Ольга кўздан йироқлашгач, хотини давом этди. – Эшикога бўладими, эшикбека бўладими, булардан яхшилиқ чиқмайди, кўнглим сезиб турибди.

Эри секин зинадан кўтарилди.

– Тушликка ош дамлаб кутдик, котибангиздан сўрасам, домла тушликсиз ишламоқчилар, деди. Тинчликми?

– Фотимахон, ҳадеб тергайверасизми? – онасига кўзи тушиб домла овозини сал баландлатди. – Илгари ёлғиз эдим. Энди ёнимда онам бор, қўрқмайман.

Ҳазил-ҳузул билан уйга киришди. Шу кирганича домла эрта-лабгача уйдан чиқмади. Ҳеч кимга қўнғироқ ҳам қилмади. Наридан-бери тамадди қилиб чўзилиб ётди, жисмида қаттиқ чарчоқ сезди. Хотини, болалари - ҳеч ким оромини бузмади.

Эрта тонгда туш кўриб уйғонди. Тушда кенг майдон, майдон ўрта-сида осма қўл тарозига ўхшаш икки посангиси ўрнида икки сиртмоқ-ли қатор дорлар. Бошяланг, оёқяланг осилганларнинг бари таниш: олимлар, ёзувчи- шоирлар, якка-ярим раҳбарлар. Осишга-ку осиб яна оёгидан ёқишяпти. Қўлёзма, китобларни йиртиб ёқишмоқда. Гуриллаб ёнаётган олов атрофга учқун эмас, қорайган ҳарфлар сачратади. Сўзлар овоз чиқаради - инграйди. Қўллари кишанланган Ойбек, Иброҳим Мўминов, Ҳамид Сулаймон, Яҳё Ғуломов, Шайхзода, яна кўплаб олим, ёзувчилар. Уларни бирма-бир дор томон судрашмоқда. Ўртада - яна бир баланд дор турибди. Дор ортида Гогидзе, Мельников... Улар Абдуллаевни дор томон чорляпти:

- Кел, кел энди, навбат сенга!

Абдуллаев у ёқдан-бу ёққа югуради, осилганларни кутқазмоқчи бўлади-ю, дорга қўли етмайди. Унинг югурганини кузатиб турган томошабинлар тинимсиз хахолашади. Кимнингдир оёғи остидаги оловни ўчираётганида баланд дорнинг бир томон сиртмоғи қўл шаклига кирди-ю, чўзилиб Абдуллаевнинг елкасидан ушлади, қўйвормади...

Терлаб, нафаси сиқиб уйғонди. Ҳеч маҳал бунақа туш кўрмаган: осишга, отишга тайёр қўллар, дорлар...

Муздек сувга ювинди. Хотини эртароқ нонушта тайёрлади. Ёнига онаси Ибохон ая келиб ўтирди. Хотини Фотимахон эса эрини тузукроқ овқатлантириш ҳаракатида елиб-югурди. Домланинг кўнгли тусамаса-да, тотинган бўлди. Бугун иккинчи кун эри қўнликкан тартиб бузиляпти: кеча тушликка келмади, бугун эртароқ чиқиб кетмоқчи. Назарида, улар томон яна бир қора булут - улкан ноҳушлик бостириб келмоқда. Домла ҳарчанд хушчақчақликка уринмасин, барибир хаёлан олисларга кетиб қолаётгандек бўлар, кўзларида ўйчанлик аксланиб турарди.

- Бугун тушликка келасизми? - сўраб қолди хотини. Нимадир дейишга имкон топилган эди. Жим ўтириш ноқулай. Шунинг учун:

- Онажон, эшитаёпсанми келинингни, бунинг зулмидан борар жойга боролмайман, - деди жилмайишга уриниб. - Узун арқонни бўйинимга сиволиб, мени уйдан бошқаради-я! Ўзинг бир нарсга десанг-чи, ёнимга тушмасанг, ҳолимга вой!

- Келиним тўғри қилади, - деди Ибохон ая. - Сендек қайсар домлани Фотимахон йўлга солмаса, бошқасига кўзим етмайди.

- Тилларинг бир экан-да, мен бечора Ольга Николаевнага ўхшаб, бир кечада ёлғиз бўлиб қолганимни билмабман!

- Ёлғизликка кетсин, тезроқ даф бўлақолсайди! - хотини Ольга Николаевна турган уй томон алам билан гапирарди. - Безаниб, кеча-кундуз дайдилайдиган одат чиқарган. Юриш-туриши сирли, одамнинг оласи ичида, дейишади, ишқилиб бир гап чиқармасин-да!

Абдуллаев хотинининг овозини олисдан эшитаётгандек, яна хо-муш бўлиб қолди.

Ибохон ая ўглининг турмушидан кўнгли тўқ, меҳрибон келини, невараларидан шод эди. Эр-хотиннинг беозор ҳазиллари кўнглига хуш ёқар, ўглининг ширин турмушига ич-ичидан қувониб шукроналар айтарди. Она-да, онага фарзанднинг бахтидан ўзга ҳеч нарча керак эмас. У ҳали ўглининг бошидаги қора булутлар - рақиб-душманлар озорини билмас, бу ҳақида ўйламас, икки-уч кундан бери толенинг азиз кунларини хуш ўтказаётганидан боши осмонда эди. Кечагина ёнида пилдираб юрган бола бугун улғайиб, бутун Тошкентни сўрайдиган олим бўлиб ўтирибди-я!? Болаларини айтмай-сизми? Бири-биридан ширин...

- Йўғимни бор қилган, боримни зиёда этган Оллоҳга шукр, болам! - деди онаси ўғлига меҳр билан тикилиб. - Сизларни ҳамиша дуо қиламан, ахир, бу кунларга етишнинг ўзи бўладими? Тушим-ми, ўнгимми, деб қизинг Раънохоннинг сочини силаб-силаб қўяман, сизлар билан яшаётганимга ҳеч ишонгим келмайди.

- Сенинг бу сўзларингдан кейин овқат ейиш гуноҳ, онажон! - деди Абдуллаев руҳланиб. - Илоҳий сўзларингни нон чайнаб эшитиш мумкинмас, - у энгашиб онасининг пешонасидан ўпди. - Сендек онаси бор одам тоғни қулатади!

Омон бўлгур нималар деяпсан?-эътироз билдирди Ибохон ая-ётиб туриб Оллоҳдан сенинг соғлигини сўрайман. Бутун бойлигим, мадорим сенсанку болам!

Абдуллаев ишга отланди. У баъзан машинасини кутмай пиёда кетар, бугун ҳам шундай қилди. Ибохон ая ўглини дуо билан кузатди. Абдуллаев ҳовлидан чиқаётганида эшик ёнида Ольга Николаевнага дуч келди. Аёл кечагидан-да жозибали, ранги тиниқ, вужудида соғлом тароват, қарашларида ўзгача маъно бор эди. У Абдуллаевга кўзи тушиши билан ўзини чеккароққа олди-да, кечагидек биринчи бўлиб салом берди. Домла бош силжиб: «Ольгаси тушмагурга бизнинг уй ёқипти-да, бу кетишда хотиндан гап эшитишим тайинга ўхшайди» деб кулимсираб қўйди.

Одатдагидек, сокин, шошилмай кетар экан, бугунги синов - бир-бириши аёвсиз айблашган «шикоятчи»ларни қай тарзда ошкор этиш, уялтириш, инсофга тортиш ҳақида ўйлаб, Ольга Нико-

лаевнани унутди. Аммо, кўрган туши қора доғдек юрагини гаш қилиб турарди. Бундан қутилишнинг ягона йўли - чораси иш, агар, битта хатбоз - «Бўёқчи»ни тўғри йўлга бошласа, юрагини инсофга яқинлаштира, шунинг ўзи етади.

Абдуллаев арзон алдовга учиб, шикоят ёзган хатбозларга аллақачон «Бўёқчи» деб ном қўйган: оқни қора, қорани оққа бўяган рангчиларга бундан ортиқ ном бериш мумкин эмас, улар чиндан-да, бўёқчи эдилар.

- «Бир-биримизни гажишдан, сотишдан тўхтаган кун - биз учун галаба! Шу руҳни уларга етказсам, улар қабул қилишса - ўнта, йўқ, юзта докторлик ҳимоясидан ортиқ иш бўлади! Тушунгани тушунар, тушунмаганини мажбур қиламан! Ураман, сўкаман, уялтираман, хуллас, юрагидан бўёгини, қўлидан чўткасини тортиб оламан...» - Абдуллаевнинг фикри қатъийлашиб, қадами тезлашди.

* * *

Ўзбекистон Фанлар академияси президенти Ҳабиб Абдуллаев атрофида йигилган - бугуннинг, эртанинг миллий руҳини ўзида жамлаган Ойбек, Иброҳим Мўминов каби ишончли, билимли олимларнинг борлиги ижодий муҳитга таъсир ўтказиб турарди. Улар биргаликда тугал, биргаликда академиянинг юзи-қиёфаси эди. Катта-кичик илмий йиғин, кенгаш, баҳсларда улар айтган сўз, муносабат ёш олим, аспирантлар, илмий жамоатчилик орасида шовшувларга сабаб бўлар, узоқ вақт эслаб юришарди.

Кеча бўлиб ўтган адабиёт тарихига оид йиғинни Иброҳим Мўминов бошқарди. Ижтимоий фанлар бўлими раиси сифатида Иброҳим Мўминовнинг мавқеи баланд, адабиёт, тарих, фалсафа, тил каби мафкуравий фанлар ривож, уларни сиёсат хуружидан эсон-омон асраш, мумкин қадар тўғри, холис талқини унинг зиммасида эди.

Йиғин охирида адабиёт тарихи билан шуғулланаётган олим, институт партия ташкилотининг котиби Эргаш Йўлчиев минбарга чиқиб:

- Ўртоқлар, ҳар эрта «Ўртар»ни эшитамиз, - деди. - «Ҳай-ҳай» демасанг, «Сўнгги ахборот»да ҳам «Ўртар»ни қўйишади. Бу қанақаси, ахир, ҳеч ким билмаса, биз адабиёт тарихчилари Машрабнинг кимлигини биламиз-ку? Унинг диний-мистик ғазалларини қўшиқ қилиб куйлаш кимга ва нима учун керак? Машраб ҳақида

* Бобораҳим Машрабнинг:

«Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар»
- деб бошланадиган машҳур ғазали.

вақтида муносабат билдирмасак, кеч бўлади. Минг-минглаб хонадонга етиб борадиган сўз бугунга мос, бугуннинг гапи бўлиши керак! Назаримда радио ҳушёрликни қўлдаи берган, унутган кўри-нади. Акс ҳолда бу ерда тўпланиб гоаявийлик ҳақида сўзлашимизнинг фойдаси йўқ.

Банди этилган ёвнинг эшиги очилса борми, тасаввур қилинг, нима бўлади? Ҳамма жойни горат қилади, талайди, ейди! Машраб газаллари ҳам худди ёв каби халқ маънавиятига, тарбиясига қарши даҳшатли қурол, бундан эҳтиёт бўлишимиз керак!

Мен фикримни айтдим, марҳамат, бу ҳақда ким нима дейди? - нотиж ҳаммани лол қилган каби мавзуни очиқ қолдириб минбардан тушди.

Ҳамма жим қотди: сукунат. Сукут қоплаган залда фирқа котибининг саволи осилиб қолди:

- Бу ҳақда ким нима дейди?

Партиявий ҳушёрлик, садоқат намойиш этган котибнинг сўзига муносабат қандай бўларкин? Машрабни ким ҳимоя қилади?

Йигин аҳлининг кўпчилигида ҳақгўй шоир ҳимояси учун ички безовталиқ, заиф бир истак пайдо бўлса-да, аммо, бирортаси юрагидаги туйғуни тилига чиқаришга журъат қилолмас эди. Машрабга бўлган муносабат, меҳр ҳали ҳам қўрқув чангалида - эҳтиётнинг қалин пардаси билан тўсилган эди.

Юрагида Машраби борлар ҳам жим: улар ўзгадан жасорат куттишди. Вазият шундай. Илм аҳли юрагига қўрқув солиб турган мафкура узоқдаги Машрабни яқин йўлатмасди. Шунинг учун эҳтиётнинг нонини еб, кўзни кўр, қулоқни қар қилиб, бўйинни эгиб турган маъқул. Шунда марра сеники: ҳеч ким шубҳаланмайди, муҳими, ишончга кирасан, йўлингдан оғишмай бораверсанг, бир кунмас-бир кун назарга тушасан, албатта, сени кўз остига олиб қўйишади. Ютқазмайсан - ютасан...

- Ҳўш, бу ҳақида ким нима дейди? - ўрнидан турмай котибнинг сўзларини такрорлади раислик қилувчи. Кутди. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, Иброҳим Мўминов ўрнидан вазмин қўзғалди, алп қоматини хиёл эгиб минбарга юрди, то минбарга етгунча мажлис аҳлига қарамади.

Барчанинг нигоҳи Иброҳим Мўминовда эди. Кўпинча раислик қилувчи мажлисни минбарсиз - ўрнидан туриб бошқарар, у ёки бу масалага муносабат билдириб яна давом эттирар эди. Бу гал тартиб ўзгарди, раис минбарга чиқди.

- Биродарлар, - дея сўз бошлади Иброҳим Мўминов. У «Ўртоқлар!» дейиши ҳам мумкин эди, айтмади. Мажлис аҳлини ўзига яқин олиб, бир-бирига яқинлаштириб иккинчи бор шу сўзни барчага етказиб такрорлади: - Биродарлар! Мен Машраб девони билан

танишганимда олти ёшда эдим. Ўшандан бери Машрабнинг девони ёстигимнинг остида туради.

Биз Машрабни тарих қатларидан тортиб, чанг-губорлардан авайлаб тозалаб, халққа етказганда, сиз, адабиёт тарихчилари унинг пок номига соя ташламанглар!

Машраб эркисизликдан эзилган, жабрдийда, қашшоқ халқ тарафида турмаганида Балх ҳокими Султон Маҳмуд дорга осмасди! Машраб ҳақида гапирганда унинг фоже тақдирини ёдга олинглар: Машрабнинг умрини дор якунлади!

Иброҳим Мўминовнинг қисқагина изоҳи қўрқувни итқитиб юборди, тўпланганлар шундай кучга, овозга, дадилликка зор эдилар. У минбарни тарк этмаёқ гулдурос қарсақлар янгради. Кўкрак - нафасларда бўғилиб ётган ҳақ намойиши бирдан аланга олди. Ҳамма ўрнидан туриб, Машраб тирилиб келгандек, Иброҳим домлани олқишлади. Қўрқув чекинган чеҳраларда гурур тантана қилди.

Кўпдан бери кўнглида Бобур ҳаваси уйғонган, у ҳақида роман ёзишни ният қилган ёзувчи ёнидагиларга қарата:

- Зўр, зўр! - дея ҳайратини ошкор этди. - Иброҳим Мўминов дарё экан, уни тўсиш мушкул!

Чунки Бобурнинг ганимлари ҳам кам эмас эди.

Иброҳим Мўминовдек тоғлар якка-ярим олим, ёзувчини эмас, бутун бир миллатнинг ҳимоясига қалқон - бас келади. Шундай экан, Машрабдек, Бобурдек миллат юлдузларини билмаслик уят! Улар ҳақида ёзмаслик уят!

* * *

...Чақмоқдек чақнаган Машраб воқеасини Ҳабиб Абдуллаевга етказиш учун икки-уч олим қабулхонада эртaroқ йиғилишди. Улар гўё муҳим иш юзасидан келгандек кўринсалар-да, аслида ҳар бирининг нияти кечаги нозик воқеа ҳақида биринчи бўлиб сўзлаш, президентнинг муносабатига қараб «кун тартиби»ни - белгилаш, яъни катта нима деса, шу йўлдан бориш эди. Уларнинг иш услуби тез ўзгарувчан қиёфа, гап-сўз, ваъдалари сингари тутуриқсиз, аммо, ўзлари учун синалган, ишончли қўлланма эди.

Абдуллаев кириб келар экан, уларга кўзи тушибоқ:

- Президентдан олдин келадиганлар ҳам бор эканда-а, бу даргоҳда, - деб бирма-бир сўрашди. Олимлар тавозе билан:

- Сизни кутиб олиш биз учун шараф! - дейишди. Абдуллаев уларнинг учаласини ҳам яхши билар, ўртамиёна, замона зайлига илашиб олимман, деб юрган «Лаббайчи»ларга бош бу кимсаларга инсоф тилаб юарди. Ҳар нечук улар ўзбекнинг сонини кўпайтириб, ўринни банд қилиб юришибди-ку, ҳозирча, шунисига шукр...

- Қани, марҳамат, кириглар, - деб бирваракайига уларни ичкарига таклиф қилди президент.

Орадан журъатлироқ чиққан ўрта ёшлардаги тарихчи улоқни илиб, Абдуллаевнинг ортидан эргашди, ҳамроҳларига голибона тиржайиб эшикни ичкаридан ёпди.

Фурсатни бой берган икки ҳамкасб бирин-кетин қабулхонани тарк этишди. Чунки уларнинг бу ерда қиладиган иши қолмади, чиндан ҳам тарихчи журъатлироқ чиқиб, улоқни илиб кетди.

Абдуллаевнинг ҳамсуҳбати кеча бўлиб ўтган воқеани бироз чўчиброқ сўзлади. Унда ҳеч бир ўзгариш сезмагач, дадилланиб қўшиб-чатди. Абдуллаев уни диққат билан тинглаб, бугунги режасини амалга ошириш учун қулай фурсат келганидан энгил тортди. Охирида:

- Шундай денг, домла, биз беҳабар қолибмиз-да, - деди қизиксиниб.

Президент бу билан нима демоқчи? - ҳамсуҳбат ҳеч нима англаёлмади. Сал рағбатга ўхшаш ишора борга ўхшайди, яна ким билсин?

- Бугун соат ўн бирда Президиум аъзолари иштирокида кечаги йигинни давом эттирамиз, мавзу - гоёвийлик, - деди Абдуллаев кутилмаганда. - Саноқли кишилар иштирок этади. Қатнашишингиз мумкин, хоҳласангиз, сўз берамиз.

Ҳамсуҳбатнинг юраги гурс-гурс ура бошлади. Бир маромдаги иши жонига текканди. Ғалвали, бировларни зир югуртирадиган - босган қадами, айтган сўзига жавоб берадиган кунлар бошлансанига бу тоифа ўзини ишлаётгандек ҳис қилади. Тўғриси, бундай пайтларда улар шов-шувлар ичига йитиб кетишади. Уларни унутишади, биров сўрамайди. «Томоша»нинг зўри шуларники!

Бугунги қадам ҳар қолда зое кетмади: президентнинг жумбоқли йигини ва шахсан таклифидан кичикроқ бўлса-да, мукофотга ўхшаш ёқимли ғалванинг ҳиди келяпти. У домланинг хонасини шундай илинж билан тарк этди.

У кетгач, Абдуллаев бундайларга сабоқ бўларли йигин ҳақида ўйлар экан, хаёлига бири-биридан ўткир, кинояли, аччиқ чоралар келар, назарида, бугун кўп майдаликларнинг олди тўсиладиган, хижолат йироқлашадиган кун бўлиши керак эди.

Иброҳим домла жисман йўқ, номи тарих қатларида кўмилган Машрабни ҳимоя қилиб, «Лаббайчилар»нинг шохита урибди. Огриққа чидамаган исковичлар пайт пойлаб инидан чиқибди, уларга яна таёқ керак! Шу кунгача уларни ўз ихтиёрига қўйдик. Энди фурсат бермайман: жиловлайман, жиловлаб жиловини қўлимга тутмасам, ҳаракатларимиз зое кетади. Оқибатдан, аҳилликдан йироқ бу нусхалар халққа кулфат ёғдиради, юзимизни ерга қаратади...

Котиба кириб, ишга келганини маълум қилди. Абдуллаевдан топшириқ олиб, бугунги йигин иштирокчиларини телефонда излай бошлади.

Абдуллаев яна ўз юмушлари билан шуғулланди.

Соат ўнга яқин котиба безовта қилгани учун уар сўраб, деди-ки:

- Қабулингизга галатироқ бир киши келган. Кираверинг, домла бўшлар, десам, йўқ, яна кириб кўринг, ёлғиз бўлсалар, кираман, деб оёқ тираб олди.

Абдуллаев қогоздан бош кўтариб:

- Шунақасиз-да, оппоқ қиз, ҳар кун бир ғаройиб нусха билан юзлаштирасиз, - деди. - Кираверсин, аёл эмасми ишқилиб, билиб қўйинг, келинойингизга бошингиз билан жавоб берасиз-а!

- Йў-ўқ, аёлмас, - деди котиба ажабланиб, - қандайдир галатироқ, эркак башара бир киши...

Котибанинг «аёлмас, эркак башара бир киши» деганига завқи келди. Ўша галати башаранинг кимлигини тахминан эслашга уруниб кута бошлади. Зум ўтмай эшик очилиб, паст бўйли, тўлароқ, тепакал бир киши, қўлтигида чарм жилд билан кириб келди. Абдуллаев билан кўришди. Домла унинг башарасига зеҳн солиб тикилса-да, барибир эслаёлмади. Унинг ҳаракатлари чаққон, тиржайишга монанд башараси ниқоб кийгандек, гапирганида юз-кўзларидан сохталик сезилиб турарди. У Абдуллаевдан ҳол-аҳвол сўради-ю, тезда ҳужжат кўрсатиб, кимлигини маълум қилди:

- Майёр Владимир Жумаевман. - Ўзини таништиргач, секин кабинетга - шифт, деворлар, жиҳозларга разм сола бошлади.

Абдуллаев ҳушёр тортди: Сирли идора топшириғи билан келган ғаройиб нусхаларнинг кўпи билан учрашган, таплашган, баъзан бир кўришда уларни танир эди. Лекин, бугунгиси чиндан-да ғаройиб: юввош, жилмайиб турувчи бақалоқнинг кўзлари - ортида ким турганлиги, кимга хизмат қилаётганини яширмасди. Кўзларидан совуқ бир қаҳр, ниқобланган башарасидан менсимаслик аломати ёғилиб турар, қанчалик уринмасин, бирибир, хизматига нисбатан туғма содиқликни яширолмас эди.

«Бундайлар бешигида тарбия топади.»

Абдуллаев унга тикилиб, бутун бошли таржимаи ҳолини - ўқиган мактаби, олган сабоқларини башарасидан қийналмай ўқиди.

«Владимир Жумаев, қизиқ, - дея ўйлар эди Абдуллаев, - бу хил нусхалар шу қадар кўпки, ақл бовар қилмайди. Мен ўзимга керакли биргина аспирантни ёки мутахассисни йиллаб ахтараман. В.Жумаевга ўхшаганлар эса оёқ остида тиқилиб ётибди.

Владимирни қисқартириб «В» деб номлагани ўзига маъқул тушди. - Чунки исми ўзбекча бўлмагач, «В», «Ю», «С» деб чақирса

ҳам бўлаверади, - деган хулосага келди Абдуллаев. - Тўғри-да, нима фарқи бор? Ўзидан-ку, ёруғлик чиқмаса, номидан нима фойда?

Ота-оналарга тушунмайсан: жаллодми, фирибгарми, барибир, номи инқилоб билан боғлиқ машҳур қонхўр бўлса, бас - исмини ўғил-қизига қўяверади. Билмай, тушунмай - юракка ўғринча кирган ҳавас бу! Ота-бобонгни қириб, янчиб, яна бемалол тиржайиб «Улар сенга, бизга душман эди, йўқотдик, энди озодсан, биз сенинг оғанг, ҳимоячинг», деганидан туғилган ҳавас - ёлгон бу! - Абдуллаевнинг юрагида шиддат билан кечган алам қиёфасида бўртиб турарди. Владимир Жумаев Абдуллаевда юз берган ўзгаришни сезди-ю, аммо, хотиржам, тиржайган алфозда мақсадга кўчиб:

- Домла... тойс, ўртоқ Абдуллаев, - деди у атай, - бугун таклиф билан келишимдан хабардорсиз. Бу ҳақида сизни огоҳлантиришган. Ўйлайманки, сиз бизни тўғри тушунасиз, - Жумаев бироз сукут сақлади. Суҳбатдоши томонидан бирор-бир ишора, гап-сўз - маъқуллаш ёки инкор бўлмагач, у: «Абдуллаевдек жиддий, юрагидаги зумда башарасига ёйилмайдиган кристаллар бизга хизматга ўтса борми?» - дея ичдан тан берди. Ва сукутни чўзмасдан давом этди:

- Баъзан илмли одамлар хато йўлни танлашади. Жой, манзил, миллат талашиб, бошқаларга зиён етказишади, касаллик юктиришади. Аслида ер битта, қуёш, ой битта. Агар динга қулоқ тутсак, ҳамма бир ота, бир онадан тарқаган, кўпайган. Давримизнинг инқилобчи буюк доҳийлари Ленин, Маркс нима дейди: «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» Замонамизнинг ягона, одил, демократик шиори, мақсади аслида шу!

Ўзбекни зулмдан, қоп-қора ўтмишдан, қашшоқликдан олиб чиққан ким? Улуғ рус халқи! Келинг, узоққа бормайлик, сизни Абдуллаев даражасига кўтариб, кўксингизга юксак орденлар тақиб, мана бу, баланд курсига ўтқазиб қўйган ким? Партия!

Ҳаммасини инкор этинг: дейлик, сиз даҳо, буюк олим, талантсиз! Агар, руда ҳосил бўлиши ҳақидаги машҳур асарингиз рус тилида босилмаганида сизни дунё танирмиди? Йўқ!

Хулоса: шундай буюк, қудратли халқ, қудратли тил, қудратли давлат таркибида, ҳимоясида беҳавотир яшаш ўзбеклар учун шараф эмасми? Бунинг учун биз номимиздан, тилимиздан, жонимиздан кечсак ҳам озлик қилади-ку, - Жумаев яна бироз сукут сақлади...

«Аслида, Марказкомда Бобоевнинг ўрнида ўтиришга лойиғи В.Жумаев экан-ку, афсуски, болагина аёл жинсидан эмас-да», - Абдуллаев унинг тарғиботчилик талантини тан олди.

- Ўртоқ Абдуллаев, - дея унинг диққатини ўзига қаратди Жумаев, - сиз юртимга, миллатимга керакман, десангиз, бизнинг таклифга рози бўлинг. Шуни унутмангки, миллий ҳислар ўткинчи, чалғитишдан, хатодан, охир-оқибатда жазодан - ўлимдан иборат йўл! - Владимир Жумаев чарм жилддан машинкада ёзилган бир варақ қоғоз чиқазди-да, Абдуллаевга яқин тутиб:

- Ўқинг! - деди. У Абдуллаевга гапириш учун имкон бермади. Сўнгги ҳаракати, гап-сўзлари қатъийлашиб, буйруқнамо тус олди.

Домла сездики, хат ўқиш учун қўлга берилмайдиган даражада махфий. Хатга олисроқдан кўз ташлаб, ўқий бошлади: «Хотинингиз бемор, истасангиз, у қолган умрини тўшақда ўтказди. Истасангиз..., - жумла тугамай уч нуқта қўйилган ва хат қуйидагича давом этарди. - Сиз ёш, соғлом аёл билан яшашга ҳақлисиз. Шундай аёл эса уйингизда...

Иккиланманг. Уни никоҳингизга олиш учун гап-сўзсиз, шов-шувларсиз имкон яратилади. Бу... сизга берилган сўнгги имкон ва ишончдан фойдаланмаслик - нафақат онкўрлик, балки, ихтиёрий ҳалокатни танлаш демакдир! Энг ишончлиси, ягона йўл - таклифни зудлик билан амалга ошириш ва тинч, беҳавотир, катта унвоп, мансаблардан тўла умидвор яшаш! Ҳа, бунга ҳаққингиз бўлади.

Маслаҳат: шу кунгача йигилган барча айбингизни, хатоларни садоқат билан ювинг, садоқатга чўмилинг, номингизни поклаб ишончга қиринг! Шунда сиз бизники, ўзимизники бўласиз!

Таклиф фақат сизнинг фойдангизга хизмат қилади.

Жавобни ўзингиз маълум қиласиз».

Абдуллаев хатдан кўз узди. Таклифдан воқеликка кўчмаган даҳшат ҳали қоғозда эди. У чурқ этмай Владимир Жумаевга қараб тураверди. Жумаев бунга жавобан хатни хотиржам куйдириб, кукунни қора қутичага солди-да, оғзини маҳкамлаб чўнтагига бекитди. У тоншириқни хижолатсиз, одатдаги жўн ишни бажаргандек осойишта, ишончли яқунлагач, ҳали ҳам кўз узмай қараб турган Абдуллаевнинг нигоҳидан атай кўзини олиб қочди. Деворлар, шифтга шунчаки қизиқип билан қараётгандек, Абдуллаевни бир муддат ўз ихтиёрига қўйди.

Ҳабиб Абдуллаев бугуннинг - айни шу дамнинг даҳшатини жисмида, ўй-хаёлларида олдинроқ ўтказган, кеча тунда қўрқинчли туш кўриб уйғонган эди. Орадан бир кун, бир кеча ўтиб, аниқ таклиф - ҳукм билан танишгач, нечундир кечаги таҳлика, қўрқув чекингандек эди. Сезиб турибди, вазият жиддий, улар ўйинни, ҳазилни хушламайди, кўнмаса, бундан-да оғир таклиф - жазо кутиб турибди. Лекин, барибир, кўз ўнгида кечаётгани худди ҳазилдек, катталарнинг ҳазили, ўйинга ўхшайди.

Владимир Жумаевнинг иши битди, топшириқни бажарди, энди кетса ҳам бўлаверади, кетиши керак у. Нечундир кетмаяпти. Зимдан кузатиб, Абдуллаевни томоша қилмоқчимми?

Саволларига ўзи жавоб «топган» бу пакананинг ёнида жим туравериш малол - таклифни қабул қилган билан баробар.

- Ўртоқ Жумаев, - деди Абдуллаев ниҳоят, - мен артист эмас, олимман, томошани бас қилинг! - Абдуллаев ўрнидан турди. Кабинет бўйлаб уч-тўрт қадам юрди-да, асабийлашди, аммо ўзини босишга уринди. Шу фурсатда Жумаев ҳам ўрнидан турди, эшик томон йўналаётганида, Абдуллаев секин тирсагидан тутиб:

- Таклиф билан танишдим, оқилона тадбир, - деди сокинлик билан. - Сизга келсак, мақсадни равон, қисқа, файласуфона етказдингиз. Бизда телефон, почта хизмати яхши ишласа-да, жавобни эртага қолдирмай ўзимдан эшитганингиз маъқул...

- Баҳслашмаймиз, эртагача вақтингиз кўп, жавобга улгурасиз, - деди Жумаев совуққина.

- Шунақами? - деди Абдуллаев киноя билан. - Сенда на миллат, на ватан, на ном бор! Сен юракка жазиллаб ботадиган ўқ, қуролсан, - Абдуллаев бор нафратини «сен»га юклаб, Жумаевнинг башарасига отди:

- Шуни унутмаки, мен қурол бўлолмайман, сен бўлолмайман! Афсус шунча исқаб, ҳали ҳам Абдуллаевнинг кимлигини билмаб-сизларда-а?

- Баҳслашмаймиз, - деди у яна анвалгидек совуққина. Негадир унинг турқи-таровати ўзгармади, гўё Абдуллаев гапирмади, Жумаев эса эшитмади. Сиздан сенга ўтганига-ку мутлақо аҳамият бермади.

- Хотининг борми? - Абдуллаев унга таъсир этишнинг қалтисроқ йўлини танлади.

Жумаевга биров оғир ботди, аммо Абдуллаев кўзига тикилиб туравергач, истар-истамас:

- Бор, нима эди? - деди энсаси қотиб.

- Унда таклифга розиман, - деди Абдуллаев хотиржам. - Лекин, келинни ўзгартирамиз, Ольга Николаевнага эмас, сени хотинингга уйланаман, келишдикми? - Абдуллаев Владимир Жумаевни кутилмаган зарб билан урди. Жумаев қўлини силтаб бўшатди-да, чўнтагига суқди, кўзи совуқ чақнади. Чўнтагидан қўлини сугурмай туриб, тиржайди, яна олдинги қиёфасига кирди, хотиржам кўринди ва:

- Бу галча сал адашдингиз домла, - деди. - Номзодни сиз эмас, биз танлаймиз! - Жумаев эшикни одоб билан очиб, ортидан яна одоб билан ёпди.

У бир зумда ғойиб бўлди.

Бормиди, йўқмиди у - билиш қийин.

Абдуллаев котибани чақириб, хона деразаларини очишни буюрди.

- Чанг киради, домла, - котиба итоаткорона эътироз билдирди.

- Чанг киради, дейсиз-а, ҳозир келиб кетган кимсанинг кимлигини билганизда эди, чангни оёғидан ўпардингиз! Очаверинг, Тошкентнинг ҳавоси ганиматга ўхшайди.

Деразалар очилгач, Абдуллаев маъданли сув сўради. Хона ўртасида қаддини рост тутиб сув симираб экан: «Қани, «Лаббайчилар» билан орани очиб олайлик-чи, - деди... - Уйланиш бўлса қочмас. Келин нақд, уйда қош-кўзини сузиб, боришимни кутиб турибди. Вой, аблахлар-ей, топган йўлини қаранг, буни на бировга айтиб бўлади, на айтсанг, биров ишонади?! Юлдузни бенарвон уруш дегани шу бўлади!»

Ўрнига ўйчан чўқар экан, хотин билан боғлиқ хижолатли бир воқеани ёдга олди: ўшанда дўсти, ёзувчи Абдулла Қаҳҳорни излаб, ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйига борган эди. Улар ҳаргал телефонлашиб учрашардилар. Нима бўлди-ю, Қибрайдан ўтаётиб дўстини истаб қолди.

Аксига, Абдулла Қаҳҳор йўқ экан, хотини Кибриёхон «Уйга киринг» деб ҳарчанд қистамасин, Абдуллаев унамади:

- Эрингиз рашкчи, нақ Отеллонинг ўзи-ку, тагин мени деб, Абдулладан ажраманг, - деди ҳазиллашиб.

Кибриёхон ҳазилга уста эди, ҳозиржавоблик билан:

- Абдулло бўлмаса, Ҳабибулло-да, сиз кўнсангиз бас, кираверинг, айтмайман, - деди хандон отиб.

Шунда Абдуллаев «ҳазилни биров эшитмадими?» деган андишда атрофга аланглади. Кибриёхон унинг ҳолатини кузатиб завқланар экан, беш-ўн дақиқадан сўнг эрининг қайтишини айтди.

Абдуллаев дўсти келгунча боғни томоша қилиш узри билан нари кетди.

... Танҳо кезиб юрар экан, нечундир шоир Усмон Носирни эслади. Даврнинг, иродасиз, қўрқоқ худбинларнинг қурбони Усмон Носир тирик бўлганида, ёнида ихлосманд шогирдлари тўп бўлиб юришмасмиди ҳозир?

Девор бўйлаб қатор тизилган чинорларга тикилиб, адабиётимизнинг чинорлари эрта кесилганидан афсусланди, юраги куйди. Шоирлар халқнинг овози, номи. Уларни қадрига етиш керак... Сотиб,қулатиб, йўқотиб тинчимаган ўзимизникилар ҳамон эски яроғини ташламайди, қайрайди. Ойбекдек қудратли овозни, шарафли номни ҳалигача ўчирмоқчи бўлишади.

Бундайларни ўзимизники дейишга уяласан, ор қиласан киши. Улар нимаси билан ўзимизники? Номи, кўриниши, ранг-рўйи биланми? Йўқ, тоқатим етмайди, уларни жазолаш керак! Токи бошқаларга сабоқ бўлсин! Шундай жазо топсамки, узоқ азоблан-са, ёнса, куйса, пушаймон бўлса, қилмишини тушунса?!

Ўғрини ушлаймиз - жазолаймиз, порахўрни тутамиз - жазолаймиз. Сотқинни-чи, биламиз, таниймиз - жиммиз! Ўз давлатинг, қонунинг бўлмагач, сотқинлар ерда эмас, бошда юради-да! Улар тили билан яшайди...

Нарироқдан гуррос кулги эшитилди. Беихтиёр ўша томонга қараб, секин юрди. Яқинлашгач, таниди: катта-кичик шоирлар, ёш, гайратли адабиётшунослар тўп бўлиб гурунглашмоқда.

Ёшлар бироз тортиниб, одоб сақлаб, устозлари эса домла билан қизғин кўришдилар. Абдуллаевдан ҳол-аҳвол сўрашгач, бирга сайр қилиш - йўлка бўйлаб юришни таклиф қилишди. Абдуллаевга таклиф маъқул тушди. Йўл-йўлакай газета, журналларда шеъри эълон қилинган, илк тўплами чиққан ёш шоирларни унга таниш-тришди.

Қорача юзли, ингичка, чақноқ кўзли Абдулла исмли ёш шоирга алоҳида тўхталишди. Устозлар эътирофига сазовор бўлган шоирдан шеър айтишни сўрашди. Ёш шоир бироз сукут сақлади-да, олдинга чиқди: анчадан бери хаёлида етилган, ҳали ҳеч ким эшитмаган шеърни юракка тегадиган тарзда таъсирли айта бошлади:

«Муножот»ни тинглаб...

*Қани, айт, мақсадинг нимадир сенинг,
Нега тилкалайсан, баеримни, оҳанг,
Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим
Нечук керак, рубоб, сенга шунча гам!*

*Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,
Қайлардан келмоқда бу оҳу, фарёд,
Ким у йиғалаётган, Навоиймикин
Ва ё май куйчиси Ҳаёлимикин дод!*

*Бас, етар, чолғучи, бас қил созингни,
Бас, етар, кўксимга урмагил танжар.
Наҳотки дунёда шунча гам бордир...
Агар шу «Муножот» рост бўлса, агар.*

Шоирнинг ушбу шеъри 1964 йил санаи билан «Муножот» сайланмасига кири-тилган.

Агар алдамаса шу совуқ симлар,
 Гар шул эшитганим бўлмаса рўё -
 Сен бешик эмассан, дорсан, табиат,
 Сен она эмассан, жаллодсан, дунё!

Эшилиб, тўлеониб ингранади куй,
 Асрлар гамини сўйлар «Муножот»,
 Куйи шундай бўлса, гамининг ўзига
 Қандай чидай олган экан одамзод!

Шеър тугагач, катта-кичик ҳамма Абдуллаевга тикилиб жим қотиб қолди. Ёши улгурроқ шоирлар ёш шоирни ўзларига яқин олиб, президент Абдуллаев ҳузурида гўё шогирдларининг талантини намойиш этишгаётганидан мамнун эдилар. Гўё Абдулла эмас, улар - катталар шеър айтди. Уларнинг ҳар бири Ҳабиб Абдуллаевга шоир Абдулла қиёфасида кўринишни истар, олқишми, табрикми - нимадир эшитиш умиди ила ҳамон олимнинг сасига қулоқ тутишар эди.

Абдуллаев уларнинг юз-кўзларидаги хижолатсиз ҳавасни тушунди: «Ҳа, зўрга тан бермай илож йўқ, - у Абдулланинг истеъдодидан қувониб, унга зимдан қараб қўйди. - Бир қатим нур - биттагина шеър барчани баландга кўтарди. Талантли-талантсиз ҳаммани ҳаваслантирди. Шу шеърни мен ёзсам, меники бўлсайди, деган истак уйғотди».

Ёш шоир Абдулла Орипов чеккароқда ийманибгина турар экан. Ҳабиб Абдуллаев сокин сўз бошлади:

- Биз талант деймиз, истеъдод деймиз, булар бари тўғри, аммо, бировнинг кучига, ақлига, ботирлигига қойил қолган, ҳайратланган киши нима дейди? - домла барчага бир-бир кўз югуртириб, ўзи жавоб берди:

- Зўр!

- Зўр! - деб такрорлашди бошқалар ҳам.

- Қўлингизни беринг, Абдуллажон, - деди Ҳабиб Абдуллаев, - умрингиз узоқ бўлсин, балки сизга осон бўлмас, аммо йўлга тушибсизми, тўхтаманг! Баракалла!

Секин юра бошлашди. Ҳамма шеър таъсирида эди. Чап томонда қурилган алоҳида дала ҳовлилар ёнидан ўтишаётганда кимдир:

- Лочин домлани кўриб ўтсак, анчадан бери уйдан чиқмайди, - деб қолди.

Кутилмаган таклиф кимгадир ёқди, кимгадир ёқмади. Яна ҳамма Ҳабиб Абдуллаевга қаради.

Лочин. Ўзбекнинг таниқли шоири. Номи тилга олиниши биланоқ аксар ёш шоирларда иккиланиш, баъзиларининг юзида норозилик, нафратга ўхшаш ифода пайдо бўлди. Улар ошкора бир сўз

демасалар-да, «кириб кўрайлик» деган таклифдан ранжишгани билиниб турди. Ҳатто, икки- учтаси таклифни эшитиб, йўлни айри солди.

Нечун бундай бўлди? Ўттиз-қирқ йилдан бери шуҳрати тилларда дoston, шеърлари дарсликдан дарсликка кўчиб келаётган Лочиннинг номи нечук давра аҳлида иккиланиш ўйотди, ҳамкасбларини иккига бўлди?

Бугун, олтмишинчи йилларда ҳам Лочиннинг номи, шеърлари баланд янграса-да, нечук унинг истиқболига қучоқ очиб эмас, катталарнинг андишаси таъсирида оёқ тираб, зўрма-зўраки судралишди?

Лочин ўзбек сўзи, ўзбек номи, ўзбек имкони билан адабиётга кирса-да, у аллақачон ҳамтенг шоир-ёзувчиларнинг ёстигини қуриштишга улгурган, ҳукмрон мафкура яроғига айланиб, ўзиникини сотиб, кун кўрган, яшаган ва ҳамон яшаётган шоир эди. Унинг зарбаларига чидаб келаётган сўнгги жафокаш Ойбек Ҳабиб Абдуллаев билан ёнма-ён ишлар, у Лочиннинг қабиҳлиги ҳақида бировга зорланмас, айтмас эди. Шундай эса-да, «ёпиғлиқ қозон» очилган - 37-йил қурбонлари тарих қатларидан чиқиб, ўз қотиллари ҳақида «сўзлай» бошлаган эдилар. Лочиндек шоирларнинг ўз биродарларини йўқотиб, кўмиб, гўри устида уй тиклаб яшаётгани маълум бўлиб қолди. Даҳшатлиси, улар ўз қилмишларига бурканиб, қабоқ уюб яшасалар-да, ҳамон мафкура девори ортида ҳимояланиб, гуноҳларидан пушаймонлик сезмай, музқотган юракларини бировнинг қони билан илтишга мойил эдилар.

Ногоҳ номи тилга олинган Лочин хотирга ана шундай оғриқли ҳислар соларди!

У ҳамон яшаётган экан, кимгадир уни кўришга майл уйғонибдими, майли, бу ҳам бир синов. Лочинга осон эмас, уни бирор ваз билан оқлаш қийин, ҳеч ким кечирмайди уни, унга оғир. Имтиёз, унвон-у, мукофотлар уни қутқаролмайди. Ёнимдаги шоирларни тушуниш керак, Лочинга нисбатан ҳар бирининг кўнглида не бор, ўзларига аён. Буларнинг ҳар бири Лочинни ўз қалби билан кўриб, ўз қаричи билан ўлчайди. Шундай бўлиши ҳам керак-да, аммо, бир нарсга ишончим комил: шоирлар сотқинни кечирмайди!

- Майли, розиман, - деди Абдуллаев тикилиб турганларга, - шоирларга ҳамроҳ бўлдингми, уларни охиригача тинглаш керак.

- Раҳмат, домла!

- Қуллуқ!

Лочиннинг темир панжарали дарвозасини очиб, ичкари киришар экан, Абдуллаевнинг кўнглидан шундай гап кечди: «Бу ноёб нухани музейга жойламасларидан олдин бир кўрай-чи? Ҳамма нарсани тириги афзал, ўз кўзинг билан кўрсанг, янада қизиқроқ».

Шоир Лочин курсичага ўтириб ўт юларди. Жўякларни қалин ўт қоплаган: нима экилган, нима униб чиққан - бир қарашда илгаш қийин эди.

Шоирлар супа ўртасида туриб:

- Ассалому алайкум! - дея салом беришди. Кимдир югуриб бориб Лочин билан кўришди.

- Сизни кўргани келишди! - деб қўлидан тутди. Овози сал баландроқ чиқди шекилли Лочинга ботмади:

- Нима, мен касалмидим? - деб тўнғиллади-да, супа томон имиллаб юрди. У камдан-кам шогирдларини уйида қабул қилар, ҳар қанча садоқати бўлмасин, дарвозадан жўнатар эди. Бировлар ихлос қилиб, бировлар қўрқиб шогирд тушган, ҳар икки тоифа ҳам Лочиннинг таъсири остида ҳамиша ҳушёр туришга мажбур эди. Нима бўлмасин, бутун Лочин шоирни сўроқлаб келишди.

Супада, доира стол атрофида суҳбат қизимади. Абдуллаев билан Лочин бир-бирини яхши билишса-да, худди бегонадек, совуқ ўтиришди. Ўзининг хотиржамлиги учун «одам танимаслик»да, бети қаттиқликда Лочиннинг ёнига тушадиган топилмасди. Ҳуда-беҳудага жон койитиб лаб қимирлатмас, бундан кўра у тинглашни маъқул кўрар, шу кунгача жамики қўлга киритган «ов»и бировларни тилидан илинтириш «санъати» эди. «Тилидан илинди» ибораси аслида шунчаки гап эмас, Лочиннинг иш услуби.

Биров билан мулоқотда у жуда ҳушёр: ҳаяжонини ерга кўмиб, устига тош бостириб сўнг гапирди.

Бугун ҳам у кўҳна услубига содиқ қолиб, тўпланганларнинг ҳол сўрашига совуққина, узук-юлуқ жавоб қайтарса-да, бутун диққати Ҳабиб Абдуллаевда эди. Унинг шоирлар билан кириб келиши Лочинни довдиратиб қўйди. Ҳабибнинг Абдулла Қаҳҳор билан дўстлиги ҳаммага аён. Дўсти Абдулла Қаҳҳор туфайли Лочин ҳақида биров билмас «нозик» сирлардан хабардорлигига шубҳа йўқ. Бунинг устига у Ойбекни қадрлайди, ҳамиша ҳурматиини жойига қўйиб академиянинг тўрида эъозлаб олиб юрибди. Ишқилиб унинг ташрифи сабабсиз эмасдиров?

Сунгги пайтларда хонанишинликка кўникаётган Лочинга кўп нарса малол ботади: бировларни кўришга тоқати йўқ, овози, чеҳраси ёқмайди. У кўпдан буён биров билан яйраб суҳбатлашмайди, кўчада, давраларда яйраб кулмайди. Тунд башараси очилмайди. Ўз қобиғига ўралиб ниманидир кутади... Баъзида ўтаётган кунларнинг шиддати пасайгандек, юрагида киши билмас - пинҳон норозилик ниш уради. Ахир, кечагина эмасмиди, тилида, юрагида, шеърида миллат кўринган, тарих бош кўтарган ҳар қандай зўрнинг тили бир ишораси билан кесиларди. Ундан ном-нишон қолмасди. Лочиннинг панжасидан омон чиқаман деганларнинг бари тупроққа айлан-

ди. Бугун битта-яритм оёқда юрганлар бўлса, чала-жон, узоққа боролмайди. Улар Лочинни тушунмай янглишади. Лочиннинг яқка ўзи бир адабиёт-ку? Унинг номини ўчираман деганлар овози бўлишади. Унинг ортида партия, «содиқман» деб ичган оғти, хизматлари турибди.

Адабиёт дегани нима ўзи? Қўлингга қалам тутдингми, бировнинг айтганини қил! Бўйсин! Зўрман, деб бўйнингни чўзма! Ахир, Лочин ахмоқ эмаски, шу йўлни танлади, сенлар шу йўлни кўрмасанг, айб Лочиндами?

Ёши ўтиб қарийдими, замон ўзгарадими, барибир, унинг хизматлари унутилмайди. Аксинча, нархи ошади. Бунга ишончи юз карра, минг карра комил! Ойбекка, Абдуллаевга ўхшаши икки-учтаси бор экан, ҳозирча булар ҳам керак: сиёсат учун керак...

Бировлар ўйлаганидек, ҳали Лочиннинг дами ўтмаслашгани йўқ. У ҳамиша Лочинлигича қолади, қаршисида ўтирган мана бу тирранчалар «Ўзбекистон Ватаним, ўзбек миллатим» деб ҳар қанча чиранмасин, уларнинг овози Дўрмондан нарига чиқмайди. Абдулла Қаҳҳордан бошқаси эшитмайди. Буларга ўхшаганлари илгари ҳам бор эди. Лекин қани улар, йўқ, йўқ-ку, бугун йўқ улар!

Орага совуқлик тушди, ўтирганларнинг чеҳрасида хижолат кўринди. Давра аҳлини бошлаб келган мансабдорроқ шоир ўнғайсизланиб:

- Домла, соғлик қалай, бардам-бақувватмисиз, ёзаяпсизми? - деб қайта сўради Лочиндан.

- Ёзаяпман, нима эди? - дея хавотир билан тикилди у. Лочин ҳамиша саволдан ҳадиксирарди. Саволга тоқати йўқ эди унинг.

- Ҳа энди, сўраяпмиз-да...

Бу тахлит совуқликдан сўнг Лочин:

- Юра! - деб кимнидир чақирди. Иккинчи қават деразаси очилиб:

- Что папа? - деган овоз эшитилди.

- Завари чай, - деди унга жавобан Лочин.

- У меня нет времени ты сам завари!

Ота-ўғилнинг овозини эшитган Надежда Павловна - Лочиннинг хотини қўлида аллақандай ўсимлик билан бир зумда пайдо бўлди-ю, стол атрофида ўтирганларга мутлақо парвосиз тўппа-тўғри Лочиннинг теласига келди:

- Ты дурак, старый хрич, - деди шангиллаб, - не разбираешь где трава, где цветы. Я это цветы покупала за три рубля и посадила. А, ты дурак сорвал!

Лочин хотини гапини тугатгунча индамай бош эгиб турди, кетавермагач:

- Ну ладно Надя, ну ладно, мы хотим побеседовать, - деди.

- Какая беседа? - деди хотини ўнг қўлини Лочиннинг иягига чақўзиб. - Никто не читает что ты пишешь, и кому нужна твоя беседа? Лучше вставай и сарви траву!

Аёлнинг бу гапидан сўнг икки-уч ёш шоир ўринларидан учиб туриб, Лочин ўт юлаётган жўякка эгилишди.

Шу пайт қаердандир беш-олти ёшлардаги қизча:

- Где ты, бабушка? - деб чопқиллаб келиб қолди.

- Неварам, - деди Лочин. - Катта ўғлимнинг қизи.

- Исмнинг нима? - сўради шоирлардан бири. Қизча бувиси билан бобосининг ўртасига суқилиб индамай тураверди.

- Скажи, как тебя зовут, - деди Лочин.

- Ло-ола, - деди қизча «О»га ургу бериб.

- Ўзбекчани биласанми? - дея сўради қитмироқ бир шоир.

Лола яна жим тураверди...

Саҳнада фожиа кўраётгандек шоирларни ҳаяжон босди. Биров чурқ этмас, кутиб ўтиравериш оғир, ниҳоят, Абдуллаев хижолатга якун ясаб ўрнидан турди. Ҳамма ортидан эргашиб, дарвозадан йўлакка чиқишди. Тўрт-беш қадам юришди ҳамки, барча лол, ҳеч кимнинг тили айланмайди, ёппасига жимлик. Бир пайт:

- Э, бадбахт Лочин! - деган ўкинч барчанинг диққатини тортди. Атрофдагиларнинг бари ўзига тикилиб турганини сезган Абдуллаев билдики, бу сўзларни беихтиёр овоз чиқариб айтибди. Аслида у Лочинга ачинган эди. Ичдан ачинган эди.

Шоирлар «домла яна нима деркин» дегандай қараб туравергач, у секин хомуш юра бошлади. Хайрлашаётиб:

- Нега жимсизлар, шоирлар? - деди. - Ҳатто, марҳумни ерга қўйишаётганда «У қандай одам эди?» деб сўрашарди-ку? Қани, ўзларинг бир нарсa десанглар-чи?

Бироз жим туришгач, ёшлардан бири журъат қилиб:

- Лочин яхши одам эди, - деди.

Шу кун улар Лочинни дўрмондаги панжарали уйи ортига «кўмиб» қайтишгандан сўнг ҳам у узоқ яшади...

Ўшанда Ҳабиб Абдуллаев дўсти Абдулла Қаҳҳорни кутмаёқ йўлга тушганди. Кўнглига ҳеч нарсa ситмасди: на суҳбат, на кўнтил-хушлик - бари ортиқча эди. Ишхонага етгунча шоир Лочиннинг ҳолати кўз ўнгидан кетмади: «Э, бадбахт Лочин, - деб афсусланарди у. - Билмас эканмиз, сен аллақачон мусичага айланиб, Надежда Павловнанинг этагига қўнган экансан. Кимларнинг уволи тутди экан сени? Яна қандай кўргулигинг бор? Қарз қиёматга қолмабди: у дунёдамас, шу дунёда жазойингни олибсан-ку!»

Кўп ўгмай қулогига галати гап чалинди: Лочинга Надежда Павловнани тақдир рўбарў қилмаган, у бошқа томоннинг таклифи - буюртмасига кўра уйланган. Ўшанда бу гапга эътибор қилмаган эди, тез унутди.

Бугун эса Ольга Николаевнадек дуркун «келин»га дуч келгач, беихтиёр шоир Лочин «томоша»сини ёдга олди. Эслади.

Гап бошқа ёқда экан-да? Беҳудага уларни «Қуда томон» дейишмас экан-да? Барака топкур Надягами, Ольгагами уйлансанг - жиловнинг кераги йўқ. Зум ўтмай ёнингда икки-учта аскарча - қўриқчи пайдо бўлади, улардан тириклайин кечиб кўр-чи, кечолмайсан, чунки, ҳар бирининг пешонасига «Фарзанд» ёзувли ёрлиги туради.

Абдуллаев шундай ўйлар экан, тўрт томони тўрдан иборат тузоқни ҳис қилди. Тузоқ дегани ҳам шундай гўзал бўладими? Бир томонда Ольга, бир томонида Надежда, яна бир томонда Валя, Нина бир-бирининг қўлидан тутиб Абдуллаевни ўртага олишган: атрофидан гир айланиб қийқиришади. Сал бўшашсанг - таомом, эркинг қўлдан кетди, аввал бирини, сўнг иккинчисини баг-рингга босасан... Бу ёғи ойдин йўл - Коммунизм сари олға! Йўлинг-ни биров тўссин-чи?! Ким журъат қиларкин? Гапирганнинг тишини, юрганнинг оёгини синдирасан.

Абдуллаев столга мушт урди-да, шашт билан ўрнидан турди. Академия Президиуми аъзолари ва шикоятчи-хатбозлар тўпланган залга кириб борди.

* * *

Ҳамма ҳурмат билан ўрнидан туриб Абдуллаевни қарши олишди. У ўтирар экан, йигилганларга бир-бир разм солди. Шикоятчи-хатбозлар бир-биридан хабарсиз тўпланишган эди. Улар нишонга олганлар ҳам шу ерда. Тўсатдан чақирилган, кун тартиби номаълум йигин барчани таажжубга солди. Ҳар ким ўз тахминини илгари суриб, ичида фол очиб ўтирар эди. Кўпинча муҳим масалаларни Абдуллаев фавқулодда тезкорлик билан якка ўзи ҳал қилар ва рақиблари унинг журъатига ёпишиб, «Ўзбошимча, атрофидагиларни менсимайди», деб айб юклашарди.

Раҳбар сифатида фаҳм-фаросати етиб турган ишни соатлаб чўзиш, одам йигиб, расмийчиликнинг умрини узайтиришга тоқати йўқ эди. Зарурми, шу бугун, ҳозироқ ҳал қилиш керакми, демак, бу юмушни битказиш учун Абдуллаевга ҳеч ким, ҳеч қандай тартиб тўсиқ бўлолмас эди.

У бугуннинг таажжубини чеҳралардан сезиб турарди. Бугунги гап кўпчиликка малол ботар, дилини огритар, лекин нима қилсин, бугун айтмаса, эртага кеч бўлади. «Лаббайчи»лар ҳаддан ошди. Ҳаммага касалини юқтириб шикоят тарқатди. Осон йўлни танлашди. Ориятдан узоқ ифлос йўлни танлашди.

- Ҳурматли Президиум аъзолари, ҳамкасблар, биродарлар, - Абдуллаев ўрнидан туриб жиддий, босиқлик билан гап бошлади. - Бугун биз Академия тарихида шу кунгача кўрилмаган, шу кунгача

айтилмаган бир иллат ҳақида гаплашмоқчимиз. Йигинимиз норасмий - қоғоз-қаламсиз, протоколсиз, минбарсиз ўтади. Агар, ёзиш лозим бўлса, кимдир буни шарт деб билса, юрагида ёзсин, хотирасида ёзсин. Эсласин, бошқаларга ҳам эслатсин! - у бир лаҳза сукут сақлади.

Ҳамма жим. Гўё олтмиш-етмиш киши тўпланган хонада сукут бостириб кирган, ҳозир Абдуллаев нимадир дейди-ю, сукут портлайди.

- Маълумот учун деймизми ёки бугунги йигиннинг мавзуси деймизми, - Абдуллаев бир муддат тин олиб яна сўзида давом этди, - шуни маълум қиламан: ўтган ўн кунда бир-биримизнинг устимиздан саксон олтига шикоят ёздики...

Қатор охирида безовталиқ - шивир-шивир бошланди. Абдуллаевнинг сўзи бўлинди. Ёшлардан икки-учтаси кексароқ олимнинг елкасидан суяб туришар, кимдир:

- Узр, домлани мазаси қочиб қолди, - дея узр сўради. - Тапшқарига олиб чиқсак, балки ўтиб кетар...

Ҳамма улар томонга қаради.

Абдуллаев уларни кўриб, эшитиб турса-да, эътибор бермади. Қўли билан «Ўтиринглар» ишорасини қилди-да, сўзида давом этди:

- Марказкомга, Москвага, турли газеталарга жўнатилган хатлар ҳақоридаги саноқча кирмайди. Фақат, менинг номимга ёзилгани, саксон олтига!.. Агар, ўхшатиш лозим бўлса, ўтган ҳафта бошимиздан қор, ёмғир эмас, шикоят, туҳмат, игво ёғилди! Иттифоқ бўйича ёзилган барча шикоят хатлари ҳисобга олинса, ўрин белгиланса, шубҳасиз, биз биринчи ўринга чиқиб олдик! - Абдуллаев шундай дея сўзини тўхтатиб, боя говур кўтарилган жойга келди. Туйқус «тоби қочиб қолган» домлага қаттиқ тикилиб турди. У совқотгандек бурканиб олган, ёнидаги ёш «Лаббайчи» шогирдлари эса Абдуллаевга ботиниб қараёлмас эдилар.

- Бемормисиз, доктор чақирайликми, домла? - дея қатъий сўради Абдуллаев.

- Ҳожати йўқ, яхшиман, яхшиман, - деди «бемор» домла.

- Яшанг, менимча ҳам ҳожати йўқ! - деди Абдуллаев овозини сал кўтариб. - Бугун кўп беморларни ўзимиз тузатамиз, ҳар қалай ўзимизники беминнат-да!

Абдуллаев яна жойига қайтди. Кимгадир ишора қилган эди, икки қўлтигида қоғоз халта кўтарган киши кириб келди. Абдуллаев халталардан бирини Президиум аъзолари ёнига ағдарди: бир уюм хат тўкилди.

- Танишинглар, ўн кунлик «маҳсулотимиз!» - деди уларга қарата.

Хатлар қўлдан-қўлга ўта бошлади. Етти ухлаб тушига кирмаган игво, туҳматга учраган олимлар бу тахлит шикоятдан лол эдилар.

Абдуллаев чўнтагидан хат чиқазди-да, секин ўқий бошлади:

- Ниҳоясига етай деб қолган номзодлик ишимни ўйласам, шикоят ёзишим шарт экан. Агар, талабга кўнмасам, бошқа иш ахтаришимни маслаҳат беришди. Тўхматга ундаганлар номини ёзишни истамайман. Ҳурматли Ҳабиб Муҳамедович, бировга тўхмат қилиб, олим бўлгандан кўра одам бўлган маъқул. Тошкентга келишдан олдин кетмонимни керосин билан артиб, бекитиб қўйганман. Агар институтдан кетсам, шаҳардан иш изламайман, ялиниб олим бўлгандан кўра, чала ишимни қўлтиқлаб, кулиб-кулиб қишлоғимга қайтаман.

Ўзбекнинг кетмонига шон-шарафлар бўлсин!

Домла, Академия президенти сифатида мени эмас, итвога ёлланган олимларимизни қутқаринг, улар бемор каби сизнинг давоингизга муҳтождирлар».

Низомиддин ВАЛИЕВ,
аспирант

Абдуллаев хатдан кўз узиб қаршисидатиларга қаради. Эҳтиёт-корона шивир-шивир бошланди.

- Ким бу йигит, шу ердами у? - Абдуллаев елкасидан юк ағдарилган каби енгил тортиб сўради.

Орқароқда ўтирган аспирант ўридан турди.

- Баракалла, ука! - деди Абдуллаев унга фахр билан тикилиб. - Битта бўлса ҳам бор экан-ку? Қани, бу ёққа келинг-чи, йигит, бугун сиз жаллод, мен подшоҳ бўлай! Келинг, хатларни бошини олинг!

Аспирант Низомиддин Валиев домлага яқинроқ келиб турди. Ҳамманинг кўзи унда эди. Абдуллаев иккинчи қогоз халтадан бир даста хат олиб:

- Агар бу хатлар, иғволар мен ҳақимда ёзилганида, сизларни тўплашга ҳожат йўқ эди, - деди. - Бугун Ойбек, Иброҳим Мўминов, Қори Ниёзийдек улугларимиз, Хадичахон, Убай Орипов, Обид Содиқов, Гани Мавлоновдек сафдошлар, Ҳосил, Иброҳим, Ёлқин, Саъди, Обид, Восил, Обидхўжа каби талантли давомчиларимиз бор экан, ахир, булар биргаликда тугал, биргаликда халқимизнинг фахри, бизнинг фахримиз-ку? Буларни таниш, билиш учун алоҳида кўз, ақл-заковат керакми? Буларни йўқотсак, ўрнида ким қолади? Сизми? Жой тақчилми, нима етишмайди сизларга? Мансабми, маошми? Айтинглар! Сизларга тўсиқ бўлаётган қай талабни эшитмадик?!

Чумчуқнинг бошидек манфаат, нафс, садақа деб, шу қадар паст кетдингларми?

Бир ер, бир ном, бир халқнинг фарзанди, бош бўлишга ўргатишга қодир олимларсиз, номингизни сотиб биродарингизни сотиб, кун кўрмоқчисиз, шу йўл билан нон топиб, нон едирасизми?!

Чорасиз қолган, ночор одам бировга ёлланади! Пул берса, ваъда берса, ишонтирса - бировни ўлдиришдан тоймайди у! Шикоят ёзган ҳар бирингиз пайт пойлаб, ўз устозингиз, шогирдингиз, раҳбарингизга қутурган ит каби ташланиб турибсиз.

Кимни йўқотмоқчисизлар, айтинг, кимни йўқотмоқчисизлар?

Темур сағанаси ёнида йиғлаган Фитрат ёдингиздами? Орзуси Отабек билан кўмилган Қодирийни унутдингизми?

Бировингиз ўлган Машрабни қайта дорга осмоқчи бўласиз, бировингиз Бобурга чоҳ қазийсиз!

Бас, ўртоқлар! Ўлганни нимталаб, осилганни қайтадан дорга осдик! Энди қолганига тегмайлик! Тегманлар уларга, билсангиз улар сиз, улар биз-ку ахир?!

Агар, Бобур эслариндан чиққан бўлса, бугун унинг руҳини шод этиб, жирканч касалликдан қутулайлик!

Абдуллаев тагин ҳаммага ҳайрат улашди.

Нечун у Бобурни ёдга олди?

- Биласизлар, Бобур ҳал қилувчи жангда қадаҳ синдириб, навкарларни ичкиликдан воз кечишга ундаган, ўзи бош бўлиб олий фармон ёздирган, - Абдуллаев бир даста хат олиб ёнида буйруқ кутиб турган Низомиддинга узатди. - Бугун биз қадаҳ синдирмаймиз, фармон бермаймиз, аммо, тухматга, ифвога ботган хатларни йиртамиз, ёқамиз! Шоядки, эртага фарзандларимиз отасидан, шогирдларимиз устозидан, устозлар эса шогирдидан уялмай, қаддини тик тутиб, кўзига тик қараб юрса!

Кўпчилик чапак чалди. Залда кўтаринки руҳ пайдо бўлди. Аспирант Низомиддин Ҳабиб Абдуллаев узатган бир даста хатни қўлига тутганча нима қиларини билмай жим турар эди.

- Қўзибой, шу ердამисан? - ўтирганлар ичидан кимнидир излади домла.

Ориқроқ бўйчангина йигит ерга қараб ўрнидан турди.

- Кел, дорга биринчи бўлиб сени осамиз!

Кулги кўтарилди.

Қўзибой Аҳадов устозлар эътиборига тушиб келаётган ёш тарихчи эди. У ориқ гавдасини зўрға кўтариб бошини эгтанча Абдуллаевга яқинлашди.

- Қўзибой, укажоним, - деди Абдуллаев унга астойдил ачиниб, - биз сени умид билан Ленинградга жўнатаялмиз. Сени бу ботқоққа кимлар тортгани менга маълум. Кетиш олдидан юкинг енгил бўлсин: ма, ёзган хатингни ўз қўлинг билан йирт-да, Иброҳим Мўминовдан кечирим сўра! Мард бўл!

Қалтираб турган Қўзибой Аҳадов хатни қўлига олиши билан гижимлаб кўксига босди-да, йиғлаб зални тарк этди - қочиб чиқди.

Кўпчилик унинг ортидан ачиниб қараб қолди. Абдуллаев:

- Мардлик етишмади, - деди афсус билан бош чайқаб, - мардлик етишмади. Эшитиб қўйинглар, агар қачонки Иброҳим Мўминов устидан яна шикоят ёзилса, худди шу йигит - Қўзибой ёзади, у бугун қочиб қутилди!

Баъзилар Иброҳим Мўминовни кузатиб турди: домла дарёдай сокин, хаёлга чўмиб ўтирар эди.

Абдуллаев сабоқ бўлсин, деб жазолашни ёшлардан бошлаган эди. Бугунги йиғинда камида тўн кийиб, қутлов эшитишни кўзлаган «лаббайчи»лар ва устозларининг дами ичига тушди. Навбат ўзларига етганидан хавотирда, Қўзибой Аҳадовнинг ҳолига тушишдан қўрқиб-қисиниб ўтиришарди. Ҳабиб Абдуллаев уларнинг ичидагини билгандай ниҳоят, каттасини чақирди:

- Домла Абдиев, Рўзи ака бормисиз?

Рўзи Абди номи билан танилган олим ҳадиксираб ўрнидан турди. У кўзини, ўзини қаерга яширишни билмас, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига ташлаб, ҳар бир дақиқани азоб билан ўтказётган эди.

- Домла Абдиев, - деди Абдуллаев унинг кўзларига тикилиб, - Қўзибойнинг ҳолига куласизми ё куясизми? Ёшни - ёш, кексани - кекса, деб аясак, ахир, ўртада адолат куяди, виждон ёнади-ку, майлими, дунёга ўт кетсинми?!

Қари эшак юк кўтаролмайди. Юкингизни эплаб тортолмайсиз экан, ёшларни йўлдан уриб нима қиласиз?

Саккизта хатда имзоингиз бор! Ўн олтита шикоятга аспирантларингиз қўл қўйган! Уялмайсизларми?

Булар, - Абдуллаев қўли билан қатор олимларни кўрсатди, - отангизни ўлдириб, онангизни...? Мени тўғри тушунинглар, дўстларим, бу хатларни кўриш, ўқиш мен учун азоб! - Абдуллаев ўтирганларнинг чеҳрасига бир-бир қараб чиқди-да:

- Ахир, бу қандай иснод, эркакка ярашмаган иш! - деди. - Одамларни кулдираман, деб бошига аёлнинг рўмолини ўраб, лозимини кийган эркакдек аянчли, уят-ку, бу! Бундайларга эссиз эркаклик, дегинг келади-ю, афсус, улар бу сўзнинг қадрини билишмайди...

Рўзи Абди ерга қараганича жим тураверди.

- Агар, сўзларим оғир ботган бўлса, ташқарига чиқинг-да, яхшилаб ўйланг, сўзма-сўз такрорланг, шунда ҳам мени айбдор, шаккок, деб билсангиз, унда сиздан гинам йўқ, - деди Абдуллаев.

Рўзи Абди ҳамон ўша-ўша - қотиб турарди.

- Манг, - Абдуллаев ажратилган хатларни олди-да, қарияга узатди. - Хоҳланг йиртинг, хоҳланг «асдаликка» олиб қўйинг!

Қария пилдираб келиб, хатларга қўл чўзди. Абдуллаев чолнинг узатилган қалтироқ қўллариини ҳамма кўрсин, ишонсин, деб хатларни бироз юқорига кўтариб турдида:

- Сизга огирлик қилади бу хатлар, кўтаролмайсиз, - деди. - Қани, Низомиддин ука, бошланг, энди навбат сизга етди! - Абдуллаев қўлидаги хатларни Низомиддиннинг оёқлари остига ташлади.

Аспирант Низомиддин Валиев енг шимариб ишга тушди: «калласи узилган» хатлар бир уюм бўлиб, бир пасда полдан юқорига кўтарилди.

«Бу ёғи нима бўларкин?» деб кутаётган йиғин аҳлини лол қолдириб, президиум аъзоларига:

- Кетдик! - деди Абдуллаев. Ва ўзи биринчи бўлиб хонани тарк этди.

Тушда кечгандек бу воқеани узоқ эслаб юришди...

* * *

- Шунақа ҳам бўладими, Ҳабиб? - Эртасига Ғани Мавлонов эътироз билдирди. - Ахир, Рўзи Абди ўлиб қолса, нима бўларди?

- Бошқа иложим йўқ эди, дўстим, - деди Абдуллаев куюниб. - Хатбозларга бу ҳам кам... Қани, ўзинг айт, нима қил, дейсан? Нима қилсам, улар ўз гўштини ейишдан тийилади? Ҳеч бир замонда сотқинлик бу даражада болалаб кетмаган! Уларга айтмоқчи бўлганларимнинг кўпи ичимда қолиб кетди, айтолмадим. Андишани билмасам, ҳақоратни тушунмасам булар, нима қилай?! Қарисидан ёшигача кўзи кўр бўлса, юртни кўрмасам, миллатни танимасам, нима қилай?

Юрт бўлишимизга, эл бўлишимизга ҳали узоқми дейман?..

* * *

Ниҳоят, пайсалга солиб келинаётган дала ҳовлининг жамоли кўринди: иш тугашига ўн-ўн беш дақиқа қолганида архитектор бир даста қоғоз ўрамларни кўтариб кириб келди. Икки қаватли ихчам, чиройли дала ҳовли лойиҳаси Абдуллаев режаси асосида қоғозга кўчган эди. Дид билан чизилган лойиҳа домлага маъқул тушди.

У хорижда президентлар, министрларнинг шахсий виллаларида, барча қулайликлар жамланган уйларда меҳмон бўлиб, иш борасида суҳбатлашиб, шахс эркинлигини жамият мисолида кўриб, кўпгина афзалликларни дилдан туяй эди-ю, аммо... Чунки, мулкнинг инсонга, тафаккур ривожига хизмат қилишини бизда муттасил инкор этишар, ёлгон ва зўрлик асосида қурилган тузумни мақтаб кўкларга кўтариш шарт эди.

Социализмда мулкдорлар синф сифатида аллақачон тугатилган. Демак, бу ҳақида баҳсга ҳожат йўқ. «Тенглик» мезонидан келиб

чиқиб, аҳолининг айрим табақаларига - раҳбарлар, ҳазрат ишчи сулоласи, кўп болали оилалар, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари ва партия, ҳукумат тизимидаги алоҳида шахсларга дала ҳовлидан фойдаланиш ва қуришга руҳсат этилган эди. Ўз тамойилларидан кунма-кун воз кечиб бораётган партия раҳбарлар фойдасини кўзлаб, баъзан таъқиқланган ишларга ҳам зимдан фатво берар ва ҳимоя қилар эди.

Оддий аҳоли ишонч билан ишончсизлик — аросат ўртасида сақланиб, ўтаётган ҳар бир кун учун юрагида шукрона, содиқлик жойланган эди. Партия бир юмалаб тўн алмаштиришга мойил, у истагидаги ҳар қандай ҳузур-ҳаловатни имконга айлантиришга қодир эди. Ҳа, имкон ўзгаларга эмас, партияга хизмат қилсин, партия дегани, бу — биз. Биз эса партиямиз! Жамики имкон партия назоратида!

Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Абдуллаев хорижлик меҳмонларни ҳукуматнинг жиҳозланган махсус уйларида кутар, албатта, буни ўз хоҳиши билан эмас, тузумнинг партиявий усули - ёлгонни чин деб айтиш, кўрсатиш шартига кўра бажаришга мажбур эди. У йиллаб хос уйларда «хўжайин» ролида кўрияди. Хорижлик битта меҳмоннинг кетидан ўн жойда назорат, юз жойда кўз, қулоқ ўрнатишарди. Улардан буюк инқилоб юрти фуқароларининг асл турмуши бекитилар, парда очилиб қолишдан ҳаминша қўрқишар эди. Аслида бекитишга ҳожат йўқ, хориждан келаётганлар биз ўйлаганчалик гўл эмас эдилар. Уларнинг кўз ўнгида ўйнаётган ролимиз - ҳаваскорлар саҳнасидек ўта жўн эди. Ўзини ҳурмат қиладиган одамга бу тахлит ўйинлар азоб эди. Ҳар гал ночорликнинг башараси очилиб қолаверарди.

Шундай кунларнинг бирида шахсий дала ҳовли қуриш режаси узил-кесил битди, лойиҳа тайёр. Бир кун бўлса-да, ўз уйингда лйраб ишлаш, болаларнинг қийқиригини эшитиб, кузатиб, чарчоғни ёзишга нима етсин?

Ахир тоза ҳаводан симириб, кўм-кўк майса, гулларга термилиб ҳордиқ олиш сиёсатга кирмас? Шаҳарнинг гала-говуридан олисда бир пас хаёл сурсанг, ўйласанг - сиёсатга кирмас?

Ҳозиргина уни қаттиққўлликда айблаб кетган дўсти Гани Мавлоновга қўнгиноқ қилиб чақирди. Дала ҳовли хабарини у билан баҳам кўриб, гурунглашиб, чарчоғини ёзгиси келди. Дўст - дўст-да! Ёнингда Ганидек дўстинг турса, ўзингни янада мустаҳкам, қудратли сезасан. Ғам-ташвишлар кичраяди. Куч-қудрат, қувонч бос-тириб келади...

* * *

Икковлон архитектор йигитни ёнларига олиб, қурилажак далаҳовли саҳнини бориб кўришди. Агар сиёсат, бойлик, имконни аралаштирмаса – бир парча ер, агар, қурилса – икки қаватли уй. Ҳали қурилмай, битмай туриб бошланажак галваларни ўйласанг, баридан воз кечгинг келади. Одамзод қизиқ-да! Орау-ҳанасга, оддийгина яшашга ҳам тўғон қўйишади, тўсмоқчи бўлишади-я?!

Шундай ўйлар билан иккиси ҳам жим бўлиб қолди. Аммо янги уй остонасида хомуш туриш ярашмайди. Иккинчи стационар (ҳукумат шифохонаси) ёнида қуриладиган дала-ҳовли Ғани Мавлоновга нечундир ёқмади:

- Нега атай шу жойни танладинг, бошқа жой қуриганмиди, дўстим?

Абдуллаев бирпас ўйланиб жавоб берди:

- Қўлида тош билан пойлаб турадиганлар жонга тегди. Битта-яримтаси тош отиб қолса, доктор чақириб юраманми? Сендек дўстлар-ку, бир иш тушса, дарров қочасан! Иззат-ку, бўйини кўрсатмайди, йитади!

- Ораларингда хокисори ўзимман, – деди Ғани Мавлонов дўстининг қочиримини дарров илгаб. Отахоновичга келсак, ҳам Иззат, ҳам Султон-да, у киши! Ўз қадрини билади, ҳаммага ҳам хизмат қилавермайди!

Яйраб кулишдилар. Дўстлар ҳамиша юракда, бегараз, бекидр юракнинг тўрида эди.

Архитектор майдонни яна бир бор кўздан кечириб, ўлчаб, чамалаб, эртагаёқ қурувчиларни бошлаб келишга ваъда берди. Домла билан хайрлашиб, кетишга рухсат сўради.

* * *

Тўғри Абдуллаевнинг уйига йўл олишди.

- Зўр коньягим бор, сен учун асраб қўйганман, – деди Абдуллаев шодон. – Агар бировга айтмасликка ваъда берсанг, сенга бир сирни очмоқчиман...

- Хўш-хўш, қандай сир экан?

- Дўстинг Ҳабибни уйлантиришмоқчи, келин ҳам тайёр, фақат ёнимда сендек куёвжўра топилмай турибди.

- Қўйсанг-чи! – Ғани Мавлонов эътироз билдирди. – Бу ёғи энди майнавозчилик бўлиб кетди. Ҳазилга ярамасанг, мендан қарз ол, ҳали ҳам хасисмасман!

- Ишонмаяпсанми, ҳеч замонда сени алдаганмидим? – Абдуллаев сирли жилмайиб тураверди.

- Аслида-ку, сенинг хурсандчилигинг ҳар нарсадан устун, – деди Ғани ака самимият билан. – Кўпдан бери шодон чеҳрангни кўрмайман. Қани эди, шу уй сабаб, барча ташвишлардан қутулсанг...

Машина уй томон яқинлашгач, Абдуллаев тўхташни буюрди. Шофёрга жавоб бериб, шошилмай пиёда юришди.

У дўстига Гогидзе таклифи ва уч-тўрт кундан бери уйида яшаётган Ольга Николаевна ҳақида сўзлади. Эшитгач, Ғани Мавлонов юраётган йўлида тўхтаб қолди:

- Бу қандай гал? Яна қандай синов? Ахир, бир кишига шунчалар осилишадими? Йўқ, буниси энди ортиқча! Ёвузлик бу!

Ҳабиб Абдуллаев хотиржам кулимсиради:

- Биринчи марта эшитганингда этинг жимирлайдиган гал бу. Қани, кетдик, - у дўстининг тирсагидан тутиб юришга ундади.

- Биласанми, Ойбекнинг: «Кулфатдир ҳаётнинг ҳамроҳи...» деган сатри бор. Худди мен учун ёзгандек. Аммо мен барчасига чидадим, унча-мунча таклиф, ҳийла қўрқитолмайди мени. Қўрқсам, Абдуллаев бўлмасдим!

- Бу нимаси тагин, яна ўйинми, инсоф борми уларда? - Ғани Мавлоновнинг тоқати тоқ бўлди. - Ёки қисмат деганлари шумикин? Барча очиқ-юмуқ кўзлар сени кўради, барча ёвузлар сенга ташланади! Бир чорасини топишимиз керак. Огзини юммасак, қутирган ит каби сени қопаверади!

- Чорасими, чораси бор, - деди Абдуллаев киноя билан. - Унда мен Абдуллаев эмас, бошқа кишига айланиб, уларнинг тегирмонига сув қуйишим керак. Нега улар айнан мени шундай таклиф билан «сийлашапти»? Чунки уларга мен керак, минг қўйли бойдек, мен керакман! Аммо ишонаманки, бу гал ҳам ўқи нишонга тегмайди!

- Баъзан ўйлаб қоламан, юзингга айтишга ботинолмайман, - Ғани ака дўстининг ранжишидан қўрқиб, юмшоқроқ сўз изларди. - Барча галваларга ўзинг сабабчидек туюласан. Ахир, сендан бошқалар ҳам бор эди-ку! Ҳаммаси ўйнаб-кулиб даврон сурди, муроаса билан нималаргадир эришди, ишлади...

- Ҳақсан, дўстим - деди Абдуллаев дилдан. - Галвали тақдиримга ўзим сабабчиман. Бировнинг гўрига биров қирмайди. Ҳар кимга олдиндан бичилган тўн - қисматнинг ҳақлигини тан оламан! Аслида булар айтиб ўтиришга арзимайди. Четдан қараганда мен, сен, кирилда саводи чиққан ҳар бир киши уларнинг тарбияси билан одам бўлгандекмиз. Лекин жиддийроқ ўйлаб кўр-чи, улар келмаганида биз номаълум қолармидик?

Ҳиндистонни истило қилган инглизлар, ҳиндларга маданият қолдирдик, давлатчилиқни ўргатдик, деб зулмини оқлайдилар. Кимни ким босиб олиб асоратга солса, берганини айтади-ю, олганини айтмайди, яширади!

Ёлгонни сезган кундан бошлаб мен Абдуллаевман. Шу кундан бошлаб, ёлгоннинг тузогидан чиққанман, бошқаларни ҳам ёлгондан халос қилгим келади...

Бошқаларга ўхшамаган дўстнинг нияти, собитлиги Ғани Мавлоновга фахр билан кўчди-да, юракдан тан берди:

- Сени кунма-кун, қаричма-қарич бошқариб турадиган куч ҳам шу-да: бизни ёлтондан кутқармоқчи бўласан. Виламан, бошқа йўл, чоранг йўқ сенинг! Лекин биз бандамиз-да, баъзан қўрқамиз, баъзан жон ширинлик қилади, биринчи бўлиб ўққа учини истамаймиз...

* * *

Уларни Фотимахон кутиб олди. Ихчамгина ҳовлининг бурчида стол безатилган. Худди меҳмон кутишаётган каби ҳамма жой саришта: супага сув сепилган, салқин. Тўрт-беш бута райхон барглари ювилгандек ялтирайди, атрофга хушбўй таратади.

Хонадон соҳиби Фотимахоннинг чеҳрасидан ўзгача хурсандлик, меҳр ёғилади.

Абдуллаев хонадонидаги фавқулодда ўзгаришни дарров сезди: ажабланди.

Дўсти Ғани Мавлонов эса буни одатдаги ҳол каби қабул қилди: эътибор бермади. У аланглаб ҳовлидан Ольга Николаевнани изларди. Кўзи тушавермагач:

- Фотимахон, кундошни чақиринг-чи, бир кўрайлик, -деди сабри чидамай. - Ҳозирча қуруқ қўл билан келдим, агар ёқса...

- Нега энди сенга ёқиши керак, уйланадиган менми ёки сенми? - дўсти эътироз билдирди.

- Ҳой биродар, аввал уйланиб ол, рашк бўлса, қочиб кетмас! - бўш келмади Ғани ака. - Ўзимни Фотимахон келинимдан қўймасин экан, ҳали бармоғини ушламай туриб, феълинг ўшаларга тортибди-я. Агар уч-тўрт кун яшасанг. Худо кўрсатмасин, Ғанибойни бу уйдан қадами узиларкан-да!

Аскияга мавзу топилган эди, аммо Абдуллаев аёлини аяб дўстига жавоб қайтармади.

- Э, эссизгина, кеч қолдинглар, - деди Фотимахон уларнинг ҳазилига мутлақо бепарво. - Қурғур, Ольгахон қочиб кетди! Угинани бирров кўриш насиб этмади-я, сизларга? Бирпасда гойиб бўлди у! Яна бир янгилик: Тегирмончи - Мельников ҳам кетди! Ҳаммасидан биратўла қутулдик!

Икки жўра қотиб қолишди.

Марказком аъзоси билмаган гапни Фотимахон қаердан эшитган?

- Вой, нима қилиб турибсизлар, ўтирмайсизларми, марҳамат! - голиба Фотимахон дастурхонга таклиф қилди. Унинг астойдил хизмат қилгиси, дўстларнинг қувончига қувонч қўшиб, ўзининг ҳам андуҳлардан халос бўлгиси бор эди.

- Бу ёғи қизиқ бўпти-ку, Фотимахон? - Абдуллаев аёлининг неча кунлардан буён эзилиб юрганини биларди, шунинг учун ҳам унинг қувончини узоққа чўзиш, қандай қилиб бўлса-да, юрагидаги гашликни қувиб чиқариб яна аввалги Абдуллаев бўлиб, ёнида эркин, собит, содиқ қолишни истар эди.

- Нега ундай дейсиз?

- Ижара ҳақини тўламай қочиб қолишдими? Улар биздан қарадор эди-ку?

- Пул керакми сенга, мана! - Гани Мавлонов икки дона ўн сўмликни чўнтагидан чиқариб, дўстининг бошидаги бало-қазоларни даф қилмоқчидек айлантира бошлади. - Фотимахон, сиз келинимсиз, шу кунгача иш буюрган эмасман. Бугун мени маъзурутасиз, шу пулларни бирор муҳтожгами ё бир аёлманд кишигами садақа қилинг, уларнинг кетгани рост бўлсин!

Фотимахон чопқиллаб келиб Гани акага таъзим қилди:

- Жоним билан, ҳаммаша хизматингизга тайёрман! - дея узатилган пулларни олди. Кўча эшиги томон юрган эди, эри тўхтатди:

- Йўл бўлсин?

- Боринг, бораверинг келин, мен рухсат бердим!

Аёл иккиланиб қолди:

- Ишониб бўладими бунга? - деди Абдуллаев Гани акани кўрса-тиб. - Коммунист одам бўлса, билиб-билмай олаверасизми пулини, балки у бизни синаётгандир?

Уларнинг ҳазил-ҳузулига Фотимахон дош беролмади:

- Э, боринглар-е, шуям ҳам ҳазил бўптими? - дея ошхонага кириб кетди. Улар иккита стулни супа ўртасига суриб, аския бошлашга шай турган тарафлардек мамнун ўтиришди. Дунёнинг роҳати бир лаҳза шу жойда жам бўлди. Икки дўст бир-бирларига маъноли қараб қолдилар. Кўзлар сўзлашди, кўзлар йиғлади. Кутилмаганда кўча эшик очилиб, қўлида тугун билан Ибохон ая кириб келди:

- Ассалому алайкум, онажон! - Гани Мавлонов учиб ўрнидан турди-да, аянинг истиқболига пешвоз чиқди. - Нималар қилиб юрибсиз, тугун кўтариб?

- Савоб иш болам, савоб иш, - Ибохон ая Гани ака билан кўришди.

- Миролимни уйлантирамиз, оқлик олиб қайтдим. Кўп яхши хонадон экан, илоё бахтли бўлишсин, қани омин... - Кампир келинкуёвни узун дуо қилди. Охирида ўзгаларни ҳам тўйга етказсин, дея ният қилди.

Аввалига ҳеч ким ҳеч нарса тушунмади. Жим қараб туришди.

- Миролим бор-ку, ўзимизнинг ўшдан, Ҳабибуллога шогирд тушаман, деб Тошкентда қолган бола бор-ку? - Ибохон ая қайта тушунтиргач, гап нимадалиги аён бўлди. - Бирам одобли, хушсурат йигит! Ана ўшани деб совчиликка бордим.

- Э кампири тушмагур-ей, - деди Абуллаев таажжубланиб, - Тошкентта келганига тўрт кун ўтмай совчиликка ҳам улгурибди-да! Қойил! Ўзингга мос машгулот топибсан-да, онажон! Ҳа, майли, бу ёқда ўглингни уйлантирамиз, деб шошилтиришяпти-ку, сен бўлсанг, мен қолиб, бошқаларга югурасан-а?

- Ғанижон, бугун ўртогингга бир гап бўлганми?

- Э, сўраманг, онажон, - деди Ғани Мавлонов қувлик билан, - шаҳарда онасиз юравериб, кўп бебош бўлиб кетган бу ўглингиз. Сиз келиб кўнглим сал тинчиди. Энди гуноҳларини сизга бемалол айтсам бўлаверади....

Она-боланинг, содиқ дўстнинг таърифга сиғмас хуш онларини ошхонадан кузатиб турган Фотимахоннинг кўзларидан ёш оқарди. Ғаним кетдими, гам кетдими, ишқилиб хонадонларига қувонч кирди.

Бу онларнинг чинлиги рост бўлсин, кўз тегмасин. Фотимахон Ғани ака узатган иккита ўн сўмликка яна шунча қўшиб, эртага хайрни каттароқ қилишни дилига тугиб қўйди.

Меҳрдан тузилган дастурхон атрофида узоқ ўтиришди. Ҳар қанча хурсанд бўлишмасин, барибир, Абдуллаевни кимдир тизгинлаб тургандек, кўнглида қандайдир ғашлик борга ўхшарди.

- Энди ҳам қувонмайсамми, Тегирмончининг кетгани рост-ку! - деди Ғани ака қадаҳга қўл чўзиб.

- Мельников кетса, ўрнига бошқаси келади, - деди Абдуллаев. Тақдиримиз бир кишига боғлиқ эмас, Мельников уларнинг мингдан бир вакили, холос! Агар ўзбекнинг душмани биргина Мельников бўлганида-ку, гап бошқа эди!

- Ғанимнинг биттаси ҳам кўп, афсуски, улар юртимизга фақат шум ниятда қадам босади.

- Тегирмонни биласан-ку, - деди Абдуллаев суҳбатга якун ясаб, тўғри, ғанимнинг остида бир тош, ўстида бир тош - ўртада бургдой. Тош тинмай айланиб бургдойни янчади, унга айлантиради. Бизнинг теламиздаги тош, бу партия, остимиздаги тош КГБ, - Абдуллаев қўли билан бир томонга ишора қилди: - Маҳаллий номи «Қуда томон!»

УЧИНИЧИ ҚИСМ

ҚАТАҒОН

Ҳабиб куп яшамади, 49 ёшида умри хазон бўлди. Қатор йиллар давомида ҳужумлар, қуруқ тухматлар, ҳастидаги аччиқ ва огир курашлар ўлимига сабаб бўлганлигига шубҳа йўқ...

Ҳабиб Муҳамедович ҳалоллик, ҳақгўйлик ва юксак инсоний қатъият намунаси эди. Лаганбардорлар, амаллараствлар, иккиюзламачи, нопок одамлар билан сира-сира муроса қилаолмас эди. Шунинг учун ҳам уни айрим раҳбарлар ва олимлар кўраолмасди, ундан ўч олишга ҳаракат қилишарди.

Ҳабибнинг бошидан огир адолатсизликлар кечди.

Сўнгги ойларда Ибоҳон ая муттасил туш кўрар, тушида ўгли Ҳабибуллоки чуқур қоронғи ертўлага ташланар, баъзан қўл-оёғини кесишар, кесилган жойидан қон чиқмас, баъзида эса гала итлар этагидан тишлаб, тортқилар эди.

Аввалига онаизор буни жойи алмашганига йўйиб, ҳар туш кўрганидан сўнг турли дуолар ўқиб, ирим-сиримини ўрнига қўйиб юрди. Борган сари тушлари ваҳимали тус олавергач, ахийри чидаёлмади: келини Фотимахонга «ёрилди».

Келини Ҳабиб Абдуллаев ҳаётида кечган ва бугун яна қайта бошдан бошланаётган жанжаллар ҳақида иложи борица юмшоқроқ тарзда айтиб берди. Кампир душманлик, рақиблик нима эканини англаса-да, шундай эътиборли, илмли ўғлини ҳукумат ҳимоясига олмаганига ўкинди. Нега бундай, ўгли Ҳабибуллонинг илми, меҳнати керак эмасми уларга?...

Ҳукумат... Дарвоқе, Ўзбекистонда ҳукумат бор эдими?

ВКП(б) Марказий Комитетининг вакили бошлиқ гуруҳни Ўзбекистонга тез-тез юбориб, миллий-маънавий, мафкуравий қатағонлар синовини шу жойда синаб, сўнг Иттифоққа қўллашарди. Олдиндан тайёрланган сиёсий айбномалар қўйидаги тартибда саналарди:

Биринчидан - Партиянинг миллий сиёсатини бузиб кўрсатиш;

Иккинчидан- ўзбошимчалик, сарой шеърляти ва мусиқасини омалаштириш;

Учинчидан- Ўзбек маданиятини маҳдудлаштиришга ва уни Иттифоқдан ажратиб олишга интилиш.

Манфаат ва сиёсатнинг талабига кўра юқоридагидек айбловлар мавзуси давом эттирилар, қисқартирилар ва керагида узайтири-

* Мирвали МУҲАММАДЖОНОВ, академик.

лар эди. 1947 йилдаёқ ВКП(б) Марказий Комитети, Тошкентда ўзининг Ўрта Осиё Бюросини жорий этганди. Унинг бошлиғи С.Д.Игнатъев ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё Бюросининг вакили деб аталди. Вакил Игнатъев билан бирга Ўзбекистонга ўтгиздан ортиқ мутахассис жаллодлар ўзбек онги, ҳатти-ҳаракатида уйғонаётган миллий эпкини жиловлаш, айб қўйиш, хабар бериш, муттасил маълумотлар тўплаб туриш учун юборилади.

Тарих ёдга олинса, бундан анча йиллар олдин, Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Бутун Россия Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг Туркистон бўйича Турккомиссия тузилиб, ўлкада шафқатсиз қирғинлар олиб бориб, диктатура ўрнатган эди. Рус босқинчилигининг далилий тарихи сифатида эсда қолган Турккомиссия эллигинчи йилларда на қиёфа, на мақсадини ўзгартирмай яна Ўзбекистонда фаолият кўрсата бошлади. Бундай вакилликнинг бошқа республикаларда эмас, фақат Ўзбекистонда жорий этилиши Москванинг ўзбек халқи, ўзбек миллати, ўзбек тарихига нисбатан қўллаган жазоси эди.

Вакил Игнатъев бошлиқ тўда вақти-вақти билан Сиёсий Бюрога Ўзбекистонда миллатчилик ва совет ҳокимиятига қарши ҳаракатлар кучайиб бораётгани ҳақида махсус хат билан мурожаат қилиб турди. Оқибатда Игнатъев ташаббуси ва маҳаллий раҳбарларнинг жимлиги - розилиги билан 21 киши ҳибсга олинди. Улар олим, ёзувчи, шоирлар бўлиб, 20 йилгача озодликдан маҳрум этилдилар.

Қатағон ҳар уч-тўрт йилда такрорланиб турди. 1951-52 йиллари Туркистон ҳарбий округининг қўмондони, генерал И.Е.Петров атрофига Тошкент Давлат Университети ўқитувчиси Бондаревский бошчилигидаги шовинистларни йиғди. Улар Ўзбекистонда «Пантуркизм» «Панисломизм» аксилинқилобий, яширин миллатчи ташкилот борлиги ҳақида хабар тарқатди.

Бундай ташкилотнинг бор-йўқлиги ҳақида ҳеч ким асосли маълумотга эга бўлмаса-да, улар зиёлилар қалбида уйғонаётган миллий руҳдан қўрқишар, олдиндан чоралар белгилаб, зиёлиларни ҳар хил «изм»лар исканжасида тутиб туриш усулидан фойдаланишар эди. Партия ва махсус идоралар ишга тушиб, тезда «Миллатчи» ташкилотнинг раҳбари ва аъзоларини аниқлади: Ҳабиб Абдуллаев яширин миллатчи ташкилотнинг раҳбари ва 150 га яқин зиёли аъзо сифатида рўйхатга олинди. (Кейинчалик рўйхатнинг ишончлилигини ошириш мақсадида аъзолар сони камайтирилди...)

* Семён Данилович

1948-49 йилларда бир гуруҳ илм-фан ва адабиёт арбоблари С.Д.Игнатъев Тошкентда иш бошлаганига бир йил тўлиши арафасида қамоққа олинган. 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум этилиб, Сибирь қамоқхоналарига пияҳона жўнатиingan.

1952 йилда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг X пленуми республикада гоявий-сиёсий, мафкуравий ишларни кучайтириш масаласини муҳокама қилгандан сўнг «Миллатчилар» - Ўзбек зиёлилари билан кураш сиёсий ва ҳуқуқий кучга кирди.

- Ўша кунлари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби билан менинг ўртамда жиддий суҳбат бўлиб ўтди, - деб эслайди Н.А.Муҳитдинов ўз эсдаликларида. - Бу гал «сену мен»га бориб қолдим.

Марказкомнинг бўлим мудирини менга папка берди-да:

- Фақат танишиб чиқишингиз учун... - деб огоҳлантирди. 60 кишидан иборат рўйхатни ўқиб чиқдим - исми шарифлар, эгаллаб турган лавозимлар, Вассалом. Имзо йўқ. Икки карра диққат билан ўқиб чиқдим. Рўйхатда энг малакали, обрў-эътиборли, хизмат кўрсатган, ҳурматли олимлар, шоирлар, зиёлиларнинг бошқа вакиллари исму шарифлари кўрсатилганди. Биринчи котиб ҳузурига кирдим. Рўйхатни кўрсатдим.

- Бизга хабар қилишларича, бу одамлар партия сиёсати, давлат манфаатларига зид миллатчилик фаолияти билан шуғулланишади, - деди у менга. - Улар бир-бирлари билан мунтазам учрашиб туришади, хуфиёна тарзда масалалар муҳокама қилишади, ўз қарашларини мувофиқлаштиришади, зиёлилар ва ёшлар орасидан тарафдорларни ёллашади.

- Биродар, уларнинг кўпчилиги фақат Ўзбекистондагина эмас, Иттифоқда, дунёда ҳам машҳур. Улар ижодий фаолиятини халққа хизмат қилишга бағишлаган одамлар. Қандай қилиб уларни мафкуравий зараркунандаликда айблаш мумкин?

- Тўғри ука, мен уларни биламан, - жавоб берди биринчи. - Аммо тегишли идоралар уларнинг, миллатчилик фаолияти, хуфиёна учрашувлар ва гурунглار ўтказиб туришлари ҳақида ишончли далил-исботларга эга. Сизу биз бу ҳақиқат билан ҳисоблашмаслигимиз мумкин эмас.

- Рўйхатни ким тузган?

- Рўйхат тегишли идоралар томонидан ижодий ташкилотлар ва Фанлар академиясининг айрим ходимлари билан биргаликда тузилган...

«Ижодий ташкилотлар»дан бири, бу, Ёзувчилар уюшмаси эди...

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг машғум X Пленуми қарори лойиҳаси ва маъруза матнини ҳам Марказком бўлимлари билан биргаликда ёзувчилар уюшмасининг сотқин раҳбарлари тайёрлаган. Улар Ойбекни «Навоий» романи билан қўшиб

* Ўша асар, 59-бет.

дафн этишга ошиқдилар — 60 кишилик рўйхатда ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг номи ҳам бор эди.

Худди шу йиллар Ҳабиб Муҳамедовичнинг номи дунёга танила бошлаган эди. Аммо машҳурлик уни асраб қолаолмади: Марказий Комитетнинг котиби Г.М.Маленковнинг муруввати билан рўйхатдаги 60 кишининг ҳаёти омон қолса-да, «Лаббайчи»ларнинг содиқлиги билан аввал Бюро аъзолари қатнашган Секретариат мажлисида, сўнг Бюро мажлисида муҳокама қилинди, бунга қаноат қилишмай машғум X Пленумни уюштиришди. Рўйхатдаги 60 киши битталаб бадном қилинди, жазо олди. Ҳабиб Муҳамедович 1952 йил апрель ойида академиянинг I - вице президенти лавозимидан бўшатилади. У билан яқин бўлган дўст, биродарларига, институт директорларига, барча ўзини таниган ўзбек раҳбарларига шарт қўйилди:

- Бугундан бошлаб Ҳабиб Абдуллаев билан дўстликни узасиз, борди-келдини бас қиласиз, учрашмасиз, чунки, у бизнинг одам эмас, ашаддий миллатчи!

Тўғри, Партиянинг йўлини оғишмай амалга ошириш учун раҳбарлик лавозимларини эгаллаб турганлар бир нарсада ҳақ эдилар: Ҳабиб Абдуллаев ҳеч қачон уларнинг одами бўлмади, «Ашаддий миллатчи» - ўз халқи ўзбекларни жонидан ортиқ севди, ҳимоя қилди, қўрқмади. «Тегипли идора» эса Ўзбекистондаги маъсул раҳбарларни Абдуллаевга қарши маълумот ва буйруқ билан таъминлади. Абдуллаевнинг ҳар қадами хуфиёна ҳисобга олинди, ҳар сўзи ёзиб борилди. Миллий ўзликни англаш ва тарғиб қилишда айбланган Абдуллаевга бўлган муносабат охиригача кескин ва ўзгармас бўлиб қолди.

Ҳабиб Абдуллаев «Лангар вольфрам кони геологияси ва генезиси» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган 1939 йилдан то 1960 йилгача ўтган 21 йил давомида - Совет мафкураси исканжасида ўз миллати манфаати томон қаричлаб йўл очди. Тарихан қисқа муддат - 21 йил Ҳабиб Абдуллаевнинг оёққа туриш, ўсиш ва машҳурлик даври бўлди. У институтни битирган 1935 йилда геология соҳасида миллий кадрлар деярли йўқ эди. Лангар вольфрам конидаги геология-қидирув гуруҳининг раҳбари Н.В.Нечелюстов соҳанинг ягона билимдони сифатида эркин, яйраб иш олиб борар, ўзбеклардан яқин орада унга тенглашадигани топилмаслигига ишонарди. Москва Геология-қидирув институтининг аспиранти, инженер-геолог Ҳабиб Абдуллаевнинг 20 ёшда Нечелюстов ёнида пайдо бўлиши кутилмаган воқеа бўлди. Ўзидан 11 ёш кичик Абдуллаевни Нечелюстов Лангар конини ўрганишда рақиб сифатида кутиб олди. Аввалига шунчаки рақибликдан бошланган низо тез орада миллий адоватга айланди. Уч йил давомида қидирув ишлари бўйича ёзил-

ган ҳисоботда Ҳабиб Абдуллаевнинг ишлари атай унутилди - ҳўрса-тилмади. Бу орада у номзодлик ишиви ҳимоя қилди.

Кейинчалик Ҳабиб Абдуллаев ва Нечелюстовларнинг йўллари айри тушса-да, ҳар иккиси ҳам вольфрам конларига бўлган қизиқиш, ўрганишни давом эттирдилар. Дастлаб, Абдуллаев илмий-педогогик, кейинчалик раҳбарлик лавозимларида хизмат қилди. 1946 йили «Ўрта Осиёнинг шеелитли скарнлари» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлади. 1943 йили Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилгач, мухбир аъзо, 1946 йили эса ҳақиқий аъзоликка сайланди.

Унинг илмий фаолияти асосан руда ҳосил бўлиши каби муҳим баҳсли муаммога йўналтирилган эди. «Руда ҳосил бўлишининг гранитоид интрузиялар билан генетик алоқаси» номли кашфиёти олимнинг узоқ йиллик меҳнати, орзуларини рўёбга чиқарди. Руда ҳосил бўлиш қонуниятини кашф этган олим геологияда Ўзбекининг номини абадул-абад муҳрлади. Унгача бу муаммо билан қизиққан, шуғулланган олимлар кўп эди. Руда конларини тадқиқ этиш асосчилари В.А.Обручев, С.С.Смирнов, Ю.А.Билибин, Д.С.Коржинский, В.И.Смирнов каби машҳур рус олимлари Абдуллаев асослаган муаммо устида йиллаб бош қотирган эдилар.

Совет геологиясида улкан янгилик бўлиб қўшилган Абдуллаевнинг иши пухта назарий ва амалий билим, истеъдод натижасида юзага келди. Ўрта Осиёда 60 та вольфрам конларининг аниқланиши ва расмийлаштирилиши унинг иштирокида ўтди. Шунга қарамай Абдуллаевнинг хизматларини камситиш, назарга олмаслик узоқ давом этди.

Агар, бироз ортга чекиниб, далилларга таянсак, 1941 йилда Геология институти вольфрам конлари бўйича тўплам чоп эттирди. Нашр ташаббускори В. Э. Поярков, Н. В. Нечелюстов ва А. В. Пуркин эди. Тўпламдан вольфрам конларини ўрганишда иштирок этган ўн нафар геолог номи, иши ўрин олди, аммо, бу гал ҳам Абдуллаев «унутилди». Айни пайтда у шу типдаги конлар бўйича ягона фан номзоди эди. Ўзларини «демократ», «маданиятли» ҳисоблаган гуруҳнинг навбатдаги иши Абдуллаевдек маҳаллий ходимларни очик-ойдин камситиш, рўёбга чиқармасликнинг далили эди.

Уруш тугаши билан бир гуруҳ геологлар (яна ўшалар) Н. А. Смолянинов, Н. В. Нечелюстов, А. В. Пуркин ва В. М. Бирюков Ўрта Осиё вольфрам конлари геологиясини ўрганишдаги хизматлари учун Сталин мукофоти билан тақдирландилар. Ушбу конни ўрганишда катта хизмати сингган Ҳабиб Абдуллаев бу гал ҳам «унутилди».

* Материали по геологии контактных зон Средней Азии. - Изд. Узфана, Ташкент, 1941г.

Ҳолбуки, геология жамоатчилиги Абдуллаевнинг номини мукофотланадиганлар рўйхатиға биринчилар қаторида ёзишган эди.

Илм бир томонда, мафкура бир томонда, қоғозларда эса миллий кадрлар ҳақида ғамхўрлик, уларни тарбиялаш, тайёрлаш, партия ва давлат идораларини туб жойлаштириш қизғин амалға ошаётгани уқтириларди. Сталин мукофотини олган бир гуруҳ шовинистлар Абдуллаевға очиқчасига ҳужум бошладилар. Уларнинг сафи йил сайин кўпайди: 1949 йили Грушкин, 1951 йили Шехтман «жанг» бошлади. Абдуллаевнинг улкан қобилияти, кетма-кет илмий мувоффақиятларини ҳазм қилиш рақиблар учун оғир кечди. Чунки, Грушкин ўн тўрт йил давомида флюоритлар билан шуғулланиб Ўрта Осиёда ушбу турдаги конлар истиқболини аниқлашда арзирли натижаға эришмади.

Ҳабиб Абдуллаев ҳар қандай шароитда илмий ишни давом этказди. 1949 йили у «Ўрта Осиё металлогенияси» очерклари тадқиқотини эълон қилди. Унда Ўзбекистон, умуман, Ўрта Осиё тоғларида темир, вольфрам ва қалайнинг вужудға келиш шароитлари ва жойланиши муфассал баён этилди. Ушбу тадқиқот натижасида Лангар, Ингичка, Қўйтошдаги вольфрам конлари, Тошқозғон графит кони очилди.

«Дайкалар ва руда ҳосил бўлиши», «Руда ҳосил бўлишининг интрузиялар билан генетик алоқаси» каби машҳур асарлар геологлар учун қўлланмага айланди. Рақиблар хуружига китоб билан, кетма-кет тадқиқотлар билан жавоб берди. Аммо бир кун бўлсин, уни тинч қўйишмасди, обрўсига, соғлиғига тажоввуз давом этди. Шу ўринда бир хатни эслаш жоиз: хатни Сталин вафотидан уч ой олдин - 5 декабрь 1952 йили геология институтининг лаборатория бошлиғи, фан номзоди Петров Николай ёзган. У Ҳабиб Абдуллаев фаолиятининг дастлабки кунларида ноқ бошлаган келишмовчиликлар ҳақида ёзиб, сабабларини қуйидагича изоҳлайди: «...Бу гуруҳни нима бирлаштиради? Ҳасад бирлаштиради. Ушбу ўзбек олими Ҳабиб Абдуллаевнинг геология фанида эришган муваффақиятлари олдида ожизликларини жиловлай олмадилар. УЛАРНИНГ МАҚСАДИ:

Абдуллаевни қулатиш;

уни тиз чўктириш;

ундан фан доктори илмий даражасини олиб ташлаш;

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси унвонидан маҳрум этиб, партиядан ўчириш...

Маҳаллий геологлар бош кўтарса, мустақил овозға эға бўлса, уларнинг ортидан эргашмаса, шубҳасиз, ҳар бирини шундай қис-

* Нечелюстов, Пуркин, Грушкин, Шехтман.

мат кутаётганидан огоҳ этиш, қўрқитиш...

Ҳабиб Абдуллаев докторлик ҳимоясидан сўнг иккита йирик асар ёзди ва эълон қилди. Ҳозирда у яна бир йирик, ўта муҳим иш — СССРнинг металлогеняси устида ишляпти.

Азиз устозимиз Иосиф Виссарионович!

СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзолари Ю.А.Билибин, А.Г.Бетехтен даражасига кўтарилган ўзбек олимини қандай йўқ қилиш мумкин? Бунга йўл қўйиб бўлмайди. Тошкенда унинг профессорлар А.С.Уклонский, О.К.Ланг каби, Москвада А.К.Ферсман, Е.Е.Захаров, Д.И.Шербаков, В.А.Обручев, Н.Н.Смолянинов ва В.А.-Николаев каби устозлари бор...

Бу гуруҳ руда конлари бўйича 20 йиллик иш малакасига эга ҳолда биронта ҳам ўзбек геолог-разведкачисини тайёрламади.

«ЎртаОсиёрангллиметалразведкаси» трестига юборилган 5 нафар маҳаллий миллат вакиллари бўлиш инженер-геологлар (Мирбобоев, Мусин, Хўжааҳмедова, Ҳамробоев ва Бобоев) ни тарбиялаш ўрнига улардан қутилишга интилишди. Айни кунда уларнинг таркибида биронта ҳам ўзбек геологлари йўқ...

Улар Ҳабиб Абдуллаевни қулатиш учун турли усуллардан фойдаланмоқдалар, масалан қўрқитиш, игвогарлик, шантаж каби воситалар ўзбек олимини йўқотиш қуролига айланди. Савол туғилди. Масалани партиявий, адолатли ҳал қилиш қаёқда қолди? Партиявий принциплар бузиляпти — раҳбарлар эса жим, кўрмаган, эшитмаганга олишади? Ахир, бу игвони, тўхматни қўллаш эмасми?

Улар ўйлайдиларки, фақат биз Ўрта Осиёда вольфрам масаласини ҳал қилдик.

Улар ўйладиларки, фақат биз қўрғошин масаласини ечаямиз.

Улар ўйлайдиларки, фақат биз руда пайдо бўлишининг назариясини яратишга қодирмиз. Уларнинг маслаклари шундай. Улар ўзларидан бошқа миллатни тан олишга, ҳалол меҳнатни, ғалабани эътироф этишга ожиздирлар.

Тошкент геология жамоатчилиги уларнинг бундай қарашларини ёқламайди.

Ўйлайманки, улар тўрт-беш кишилик гуруҳлигича қолади.

Мақгубимда ҳолис бўлишга интилдим. Икки томоннинг ишларидан огоҳман, уларнинг илмий, касбий фаолияти кўз ўнгимда кечди. Икки томон ҳам мен учун теппа-тенг — касбдош. Қийин вазиятни яхши билганим учун ҳам ёзаялман. Иккала томон ҳали давлатимиз учун фойдали ишлар бажаришига ишонаман.

Қадрли Иосиф Виссарионович!

Тошкентда Абдуллаевга қарши жангга кирган гуруҳни тўхта-тишга қодир куч йўқ. Улар бу ерда ҳеч кимдан қўрқмайдилар, ўзларини ҳамиша ҳақ ҳисоблайдилар. Афсус, ундай эмас...

Ҳаммани «жанг»нинг охири қизиқтиради.

Назаримда, кўпчилик томошабин...

Илтимосим: КПСС Марказий Комитети ходимларига ушбу келишмовчиликни кўриб чиқиш ҳақида кўрсатма берсангиз.

1940 йилдан буён КПСС аъзофи,
партбилет № 4753508
(Петров В.Н.)»

Хат хатлигича қолиб кетди. Улар, тўрт-беш кишилик гуруҳ эса ҳукмрон мафкуранинг яроғига айландилар.

* * *

1960 йилнинг илк кунлариданоқ Абдуллаев бошида яна тегирмон тоши айлана бошлади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи секретари Мельников узоқ йиллар давомида ўрганиб, баҳслашиб, жазолаб келгани - Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаевни ўзининг ўрнига тайинланган Титовга «тортиқ» этиб кетди.

Янги котиб Абдуллаев масаласида ҳеч қийналмай, собиқ иккинчидан қолган ҳужжатлар асосида иш бошлади. У кимни ишдан олиш, кимга амал бериш, кимни жазолаш—Ўзбекистонни бошқаришни дарҳол қўлга олди. У ҳамма, ҳамма соҳага кўрсатма бера бошлади. Махсус идора ёрдамида маҳаллий раҳбарларга туҳмат тиркаб йўқотишга тушди.

Титов уюштирган туҳматлар билан қисқа муддатда республиканинг кўзга кўринган раҳбарлари вазифасидан бўшатилди. Титов томонидан қўйилган масалалар, таклифлар мутлақо нотўғри, бири-бирига зид бўлса-да, Бюро аъзолари оғизлари тўрланган каби «миқ» этмай ўтиришар, уни сукут билан, баъзида очиқ-ойдин маъқуллаб, қувватлашарди.

Уларнинг қўрқоқлиги-ю ноаҳиллигини сезган Титов кўнглига нима келса, шуни бажарди: ўзбекларнинг кушандасига айланди. Мельниковдан фарқлироқ у «Каллакесар» деган ном олди. Ном билан фахрланиб юрди.

Ўзбекистонга юборилган аксарият ДХК раислари ва Марказком иккинчи котиблари «Шафқатсиз!», «Жаллод!» деган номга муносиб бўлиб, охиригача шу номга содиқ қолишар эди. Улар тузоққа илинган ҳар бир ўзбекни жазолаб, камситиб, хўрлаб хуморидан чиқишар, лаззатланишар, айниқса, ўзбеклардан қўйилган

раҳбарларнинг қўғирчоқлиги, юввошлиги, нима десанг ҳўп бўлади, деб туриши қўл келарди.

Узоқ Россиядан келган Ф.Е.Титов ўзбекнинг бошида ёнғоқ чақарди. Япавор Федя! Бўш келма! Урсанг - индамаса, сўксанг - индамаса, бундай жонзотни яна қаердан топиш мумкин? Бир-бирини сотишга, ейишга-ку ўзбекка тенг келадиган йўқ экан! Буларнинг худоси сукут, хўрлайвер, қулга қулдек муносабат, ҳукм лозим!

Титов ана шу ақидага маҳкам таяниб, ўзбекнинг қайсар ҳимоячиси Ҳабиб Абдуллаевга ташланди.

1960 йил. Ишдан олиш навбати Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Абдуллаевга етди. Марказкомда ишлаб, ўзини ўзбекнинг вакили, жонкуяри, раҳбари ҳисоблайдиган зотлар Абдуллаев устидан айбнома шаклида йигилган жамики ҳужжатларни Титовга қўш-қўллаб топширдилар. Қун тартибда яна Абдуллаев масаласи...

Яна аввалгидек синалган, ишончли усул- ўзиникини ўзига қайраш билан иш бошладилар. Аввалига, Абдуллаевдан олдин президент лавозида ишлаганлар кўнглига қўл солишди. «Лаббайчилар»га янги топшириқлар беришди. Ва охирида Титов Абдуллаев масаласини Бюрода кўриш, ишдан олишга фурсат етди, деган қарорга келди. Бюро олдида Марказком котибаси Бобоевага Абдуллаевни ўз аризаси билан кетишга кўндириш топширилди. Албатта, мудҳиш фисқу-фасод Абдуллаевнинг қулогига етган эди. Шундай кунларнинг бирида Бобоева у билан телефонда гаплашди:

- Ўртоқ Абдуллаев, тезда Марказкомга келинг...

- Тиячликми? - сўради Абдуллаев унинг нима демоқчилигини олдиндан тахмин қилиб. -Телефонда айтишнинг иложи йўқми?

- Йўқ, - дея гапни тугатди Бобоева.

Эрками, аёлми, агар, у ўз соҳасига муносиб - билимли, фаросатли бўлса, ундайлар билан Абдуллаев жиддий, юракдан гаплашар, ҳурматини жойига қўярди. Раҳбар аёллар ботида у жуда талабчан, адолатли эди. Зухра Бобоевага келсак, сиёсат қўғирчоғига айланган бу аёлга ҳам раҳми, ҳам қаҳри келарди. У доим «мен» эмас «миз»га таянар: «Партиямиз», «Давримиз», «Фанимиз», «Ишимиз», «Келажакимиз» тарзида сўзлар, раҳбарлар партия номидан нима буюрса, ўйламай югуриб бажарувчи нусха эди.

Шу кунгача - узоқ йиллар уни Абдуллаевнинг оёғига боғлаб қўйишди. Садоқатига балли, бу аёлнинг! Абдуллаев юмушлар билан банд бўлиб, уни ойлаб унутган пайтлари бўлгандир, лекин Зухра Бобоева Абдуллаевни бир зум назаридан қочирмасди. Унга нисбатан йиғажак айбномани тўлатиш пайида бўларди...

Исми Зухра бўлгани боис, баъзан Абдуллаев уни шунчаки эрмак учун хотини Фотимахонга қиёслаб :«Шўрим қуриб, Фотима-

хон қолиб, Зуҳраҳонга уйлансам нима бўларди? Тавба қилдим, тавба қилдим, аёл ўз эгасини - эрини топиши керак!» деб қўяр эди. Йўқса, бундайин аёлни қўғирчоқ мисол ўйнаш, устидан кулиш, охири-оқибатда кераксиз латтадек четга суриш, воз кечиш ҳеч гап эмас. Зуҳраҳон ўзини от устида фараз қилади-ю, аммо уни от мисол минаётганларини фарқламайди. Умуман, совет мафкурасини юритишда Зуҳраҳонлар буюртма каби тугилгандек жуда мос, нодир нусхалар.

Фариштаси қочган бу аёл билан Абдуллаев ҳеч маҳал тортишмаслик, сен киму, мен ким, деб баҳслашмасликка аҳд қилгач, сўзига ҳам, ўзига ҳам, мансабига ҳам эътиборсиз эди. Зуҳра Бобоевага эса бигиздек ботадигани ҳам шу эди: нечун Абдуллаев уни менсимайди? Нечун Абдуллаев ундан қўрқмайди? Унинг ортида Мельников, Титовдек забардаст ҳимоячилар, қудратли Партия турганида, Абдуллаев кимга ишониб бунча думогини кўтаради, ҳеч кимни менсимайди, унга ўхшаган олим камми? Нимасига ишонади у? - шу тахлит қаҳрли саволлар аёл бошини гангитиб, юрагига алам солар, аммо, бирор марта у Абдуллаевнинг кимлиги ҳақида жиддий ўйламади, унинг кимлигини билмади, билолмади. Тақдир унга бундай марҳаматни бермади.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Обид Акрамхўжаев ўзи шоҳиди бўлган академик Ҳабиб Абдуллаев билан боғлиқ воқеани шундай ҳикоя қилади.

Академия партия қўмитасининг фавқулудда мажлиси чақирилиб уни Марказқўм котибаси олиб борди. Айримлар Ҳабиб Абдуллаевни миллатчиликда айбладилар. Энг одилонга гапни Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий гапирди. У сўзлар экан, худди хорижлик оқловчилар сингари ўрнидан туриб, дастлабки икки нотиқнинг ёнита навбат билан бориб, уларнинг фикрларини бирма-бир таҳлил қилиб, сўзлари гирт тухмат эканлигини исботлади.

- Константин Евлампиевич! - деди у Житовнинг тепасига бориб, - гарчи сен Туркистоннинг янги тарихи бўйича мутахассис бўлсангда, ҳеч вақони билмайдиган одам экансан. Жаҳидлар сен ўйлагандек ёмон одамлар эмас, ўзбек зиёлилари орасидан етишиб чиққан маърифатпарвар, билим ва маданият тарқатувчи фаол кишилар бўлишган. Жаҳид - янгилик дегани....

Шундан сўнг Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий иккинчи нотиқнинг тепасига борди:

- Виласиз, Академияга сиз ҳам, мен ҳам президент бўлганмиз, - деди. - Аммо тўғрисики айтиш керак, Абдуллаев биз қилолмаган зарур ишларни рўёбга чиқарди. Академияни юқори даражага кўтар-

* «Фан ва турмуш», 13-б., 5-сон 1997 йил.

ди. Сиз эса унинг яхши ишларидан кўз юмиб, туҳмат билан шугулланаяпсиз? Қани айтинг-чи, бу туҳматларни Сизга ким ўргатди?!

Марказқўм котибаси жаҳолат билан:

- Ҳақорат қилинмасин! - деди.

Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий Марказқўм котибасига ўғирилди:

- Сиз ва булар (у дастлаб сўзлаган икки туҳматчини қўлини бигиз қилиб кўрсатди) ҳақорат, туҳмат қилсаларинг майли. Бизга ҳақ сўзни айтиш мумкин эмас экан-да! - деди асабий. - Мен Сиз гапираётганингизда жим тинглаган эдим, илтимос, сиз ҳам менга халақит берманг!

Марказқўм котибаси қизишиб кетиб, қўлидаги қаламни жаҳолат билан столга отди:

- Сизлар билан бу масъулиятли масалани ҳал қилиб бўлмас экан, бу ҳақида тегишли жойда гаплашамиз! - деб ўрвидан турди-да, хонадан чиқиб кетди. Унинг кетидан икки туҳматчи ҳам жўнаб қолишди...

Фавқулодда Бюро муҳокамасидан тўрт кун илгари марказий газеталар, радио Ҳабиб Абдуллаев ҳақида шундай хабар тарқатди: совет олими, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, Ўзбекистон фанлар академиясининг президенти, академик Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев Буюк Британия Минералогия жамиятининг ҳақиқий аъзолигига сайланди...

Ҳафта давомида унинг фандаги хизматлари ва жаҳонга машҳур фан жамияти ҳақидаги мақолалар, эшиттиришлар бериб борилди. Дўстлар қувонди, Зуҳра Бобоева, Титов сингари пойлоқчилар вақтинча жим туришга мажбур эдилар, лекин, барибир, улар вақт пойлаб туришди.

Вақт шиддат билан ўтар эди. Ўтаётган ҳар бир кун рақиблар наздида Абдуллаевни қўл етмас чўққига кўтариб, номини шон-шухратга қўшиб узоқларга ёймоқда эди. Нима қилиш керак, унинг илдизларини қирқиш учун нима қилиш керак?

1960 йил май ойининг охирида Киевда геологларнинг Бутунитифоқ йигилиши бошланди. Ҳабиб Абдуллаев ушбу йигинда маъруза қилди, маърузаси юқори баҳоланди. Бу пайтга келиб, унинг номи Иттифоқ геолог олимлари орасида машҳур, обрўси баланд, кўплар Ҳабиб Абдуллаевга ҳавас билан қарар, унга яқинлашиш, унинг кашфиётлари сирини ўрганишга қизиқиш кучайиб бораётган эди. Йигиннинг охириги кунда кутилмаган қўнғироқ Абдуллаевни таажжублантириб қўйди. Зуҳра Бобоева уни телефонда топтириб, Марказком иккинчи котиби Титов номидан зудлик билан Тошкентга қайтишини, икки кундан сўнг Бюрода масаласи муҳокама этилишини етказди.

Аслида ҳеч қандай бюро мажлиси йўқ эди. Бу Абдуллаевнинг кайфиятини бузиш, дилини ғашлаш, тинчлигини бузиш ниятида атай тўқиб чиқарилган хабар - узоқдан отилган ўқ эди. Бобоевнинг бундан кўзлаган нияти, Абдуллаевга бир кун бўлса-да, олдинроқ озор етказиш, кучсизлантириш. Балки, бундай усуллар унинг тоқатини тоқ қилар, балки бир кун ариза ёзишга мажбур бўлар...

У Бобоевнинг қўнғирогидан сўнг хонасига бориб, ёлғиз қолди. Нималар бўлаяпти ўзи? Эрта-кеч ҳаловатини бузиб, истеъфо талаб қилишади?..

Менинг илмим, обрўйим уларга керак эмас. Номим керак эмас. Уларнинг мақсади аён... аммо, нима қилиш керак?.. Қачонгача у касбдошларига ёки СССР геология вазири Антроповга мени ҳимоя қилинг, деб мурожаат қилади? Ҳаммасига чидаш мумкин, лекин, ўзингники ўз уйингда камситса, қадрингни билмаса, қийин экан, бундай хўрликка чидаш қийин экан. Юртдан олисда бундай воқеалар ҳақида ўйласанг, мен кимман, нима учун, ким учун ишляпман, яшляпман деб ўзни саволга тутсанг - Титов, Бобоева каби нусхаларнинг кимлиги теранроқ ошкор бўлади. Ҳозирча қисматда бори шу экан, улар билан юзма-юз яшашга, чидашга, енгилмасликка ҳаракат қиламан, агарки, жисман енгилсам, унда билмадим, унда...

Абдуллаев юртдан олисда, қаерда бўлмасин, ҳар гал кетма-кет қўнғироқ қилиб уйидагиларни, айниқса, хотини Фотимахонни тинчлантириб қўярди. Бу гал одат бузилди, уйидагилар қўнғироқ кутиб, ундан безовта бўла бошладди.

Бобоевнинг сўзи, ўзи, қўнғирогига кўпикиб кетган Абдуллаев бу гал нечундир унинг совуқ хабарига тоқат қилолмади. Ўйлайверди... Ҳар гал шундай - Абдуллаевнинг бошига оғриқли савдолар тушганида Грузин, Арман ҳамкасблари: «Келинг, Сизга хоҳлаган шароитингизни яратамиз, ишланг» деб қайта-қайта мурожаат этишар, у таклифларга миннатдорчилик билдириб, рад этарди. Ҳатто, Москвага ҳам таклиф этишди. Кўнмади.

Нега, нега мен ўзбек бўлатуриб, Ўзбекистондан кетишим керак, ихтиёрий қувгинни бўйнимга олиб, юртимдан бадарга бўлайми? Йўқ, ўлигим ҳам, тиригим ҳам шу ерда қолади, Ўзбекистондан кечмайман...

Уни юртга бўлган меҳрини, садоқатини ўзидан бўлак ким ҳам биларди...

Киев анжуманининг охириги куни у юрагида оғриқ сезди. Чап елкаси, қўлида ўқтин-ўқтин оғриқ бошланди. Врачлар хавфли эмас, елка мускулини шамоллатгансиз, дея далда беришди. 1960 йил 3 июнда у Москвадан уйига қўнғироқ қилиб, бу ҳақида Фотимахонга

хабар берди. Аёли олдиндан сезганмиди ёки шифокорлик илмидан хабардорлиги сабабими:

- Юрак-қон томирлари ҳўлингизга оғриқ бераётгандир, ҳозироқ врач чақиринг, эҳтиёт бўлинг! - дея хавотир билдирди, ташвишланди. У чиндан ҳам эридан хавотирда эди. Бир кунмас-бир кун ғавғолар эрига қаттиқ таъсир этиши, зангдек чирмашиб, тушакда ётиб қолишидан қўрқар эди.

- Тошкентта келманг, ётиб даволанинг, мен ҳозироқ ёнингизга учиб бораман, - деди Фотимахон. У аёл юраги билан қандайдир хатарни сезгандек, қайта-қайта хавотир олаверди. Бироқ Абдуллаев кўнмади: врачларнинг гапига ишонди. Елка мускулини шамоллаши ҳеч гапмас, ўтиб кетади. Тошкентта боришим керак, деб ўйлади...

5 июнда уни яқинлари Тошкент аэропортида кутиб олишди. У анча ҳолсиз, ранги синиққан, кўзлари ичига тортиб, қаттиқ изтиробдалиги билиниб турарди. У аёли билан кўришгач, академия иш бошқарувчиси Маҳкамовдан:

- Мени ҳеч ким йўқламадими, Тошкентда нима гаплар? - деб сўради. Маҳкамов:

- Тинчлик домла, айтарли гап йўқ, ҳаммамиз Сизни соғ-омон қайтишингизни кутаяпмиз, - деди. Абдуллаев унга ҳаммаси шуми, дегандай тикилиб туравергач:

- Марказкомдан кўнгиरोқ қилиб, Зуҳра Бобоева телефон рақамингизни сўради, йигиннинг неча кун давом этиши билан қизиқди, - деди. Абдуллаев Зуҳра Бобоева деган номни эшитиши билан, ноқ хотини томонга кўз бурди-да, гўё бу номни эшитмаган каби Маҳкамовни қайта саволга тутмади, унга кетишга рухсат берди.

* * *

Эр-хотин тўғри уйга келдилар. Оғриқ тўхтаб-тўхтаб хуруж қилар, қайта бошланганда у жуда безовталаниб, пешонасидан тер қўйиларди. 5 июн шанба куни худди шу зайлда ўтди; Абдуллаев дўхтир чақирिशга кўнмади. Эртасига эса якшанба куни профессор Отабой Эшонов домланинг Киевдан қайтганини эпитиб, йўқлаб келди. Улар тез-тез учрашиб, тарих ҳақида суҳбатлашар, нималаргадир аниқлик киритишар, Отабой Эшонов домланинг фикрларини тинглаб, албатта, сиз айтган мавзуга қайтаман, ҳали бу соҳада бор ҳақиқатлар очилмаган, деб руҳланар эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Домла оғриқни унутиб, яна эски мавзудан гап очди, хотини Фотимахон эрининг «Нега бизни холи қолдирмаяпсиз» дегандай норози бўлиб, қараб-қараб қўйишини сезмаган каби уларнинг атрофидан кетмади, ўз иши билан банддек нималаргадир уриниб юрди.

- Бухоро инқилобини бутунича ёзиш керак, ёзганда ҳам қўрқмай жасорат билан ёзиш керак, - дея Отабой Эшоновга уқтира бошлади эри. - Майли, воқеаларга ён боссангиз-да, фактлардан қочманг, имкон қадар фактларни кўпроқ киритинг. Фактлар воқеани ҳам, мазмун, мақсадни ҳам яширмайди, яширолмайди. Амир Олимхон қочди, бунга деган гап тарих бўлолмайди. У нега қочди, ким сабаб? Ишингизда шулар акс этса, авлодлар сиздан рози бўлишади. Файзулла Хўжаевнинг Турккомиссияга ёзган хатини ўқиганман, танишмисиз? Хат мана шундай эди: «...Сизга журъат қилиб шуни айтаманки, Бухорода ҳокимиятни алмаштиришдан иборат бирор эксперимент ўтказишни зарур деб билсангиз, буни бизга олдиндан хабар қилиб қўйиңизингизни илтимос қиламиз, бу ишда Сизга хизматимизни аямаймиз ва Сизга ким маъқул бўлса (унга) ҳокимиятни топшириб қўя қоламиз. Биз зўрлик билан қилинадиган тўнтаришларни истамаймиз, чунки шундай экспериментлардан сўнг Бухоро муқаррар хароба чўлга айланишини яхши биламиз...»

- Ана, эшитдингизми? - Абдуллаевнинг кўзлари қақнаб кетди. У Бухоро инқилобининг сохталиги, ёлгонлигини битта хат билан исботлаган, агар имкони бўлганида, ўзи бу соҳа билан шугулланишга тайёр эди. Афсуски алданди, адашди-да...

- Эътибор беринг, - дея эди у дардини унутиб, - Файзулла Хўжаев хатида «ҳокимиятни алмаштириш», «эксперимент», «зўрлик», «тўнтариш» деган бешта сўз ишлатапти. Бу сўзларни хатдан ҳам, тарихдан ҳам ажратиб ололмайсиз. Ана хат, ана тарих, ана рост сўз! Хўжаев ўн қатор хати билан инқилобни инқилоб эмас, тўнтариш, зўрлик билан қилинган тўнтариш деб айтмоқда...

- Тарих ёзишда мақсад аниқ бўлса, бу усул жуда қўл келади, - Отабой Эшонов домланинг унга бўлган ишончидан боши осмонда эди. - Тарихни ҳуқуқдан, қонундан ажратиш қийин...

- Баракалла Отабой, ёзинг, ёзинг, Бухоро мавзуси ўзбек давлатчилигида узоқ ўрганишга арзийдиган иш...

Бироз вақт ўтгач, Ҳабиб Абдуллаев ёнидагиларни ажаблантириб машина чақирди.

- Бугун уйдасиз-ку, машина кимга керак? - Фотимахон ҳайрон бўлиб сўради.

- Якшанбани нима учун чиқарган, болаларни олиб дам олишга бормоқчиман, - деди Абдуллаев. - Сиз уйингизни саранжомлаб, бизни ширин таом тайёрлаб кутинг, кечроқ қайтамиз.

- Ҳай-ҳай, шу аҳволда-я, домла?

- Сиз жуда ваҳимачисиз, Фотимахон, ҳолимга нима бўлибди, мана, кўриб турганингиздек, отдайман!

Эр-хотиннинг ўзгача меҳр, самимият уфурган муносабатидан, домланинг бироз тетиклашувидан Отабой Эшоновнинг кўнгли тўлиқиб, дийдасига ёш айланди. Сездирмади. Шундай одам билан ҳам-сухбат бўлиб, ёнида туриш унинг ишончига кириш шараф-ку!

«У менга ишонади, ҳа ишонади. Халқимизнинг тарихига ишонганидек ишонади. Билмаса, танимаса ишонмас эди. Оллоҳга минг бор шукрки, бизнинг, ўзбекининг Ҳабиб Абдуллаевдек тоғи бор, суянчи бор...» - Отабой Эшонов ўзбекининг тарихига, унинг куч-қудратига, садоқатига тўлиқ фарзанди Ҳабиб Абдуллаевга суяниб, фахрланиб ўрнидан турди, кетишга чоғланди.

У шод эди. Шу топда ҳар икки олимнинг ишончи эътиқодга, кучга, аҳилликка бирикиб, ягона қисматга айланган, ҳар икки елкадош фарзанд тақдирнинг неки синовлари бор - барини енгишга чоғланган эдилар.

Улар бир-бирини сўзсиз англаб, ҳар иккиси елкаларидан бошиб турган вақтнинг зарбаларини назар-писанд этмай «Бизга аталган, бизга раво кўрилган ҳар қандай оғир-енгил кун - бизники» дегандай қараш қилдилар.

- Хайр, домла, - деди Отабой Эшонов.

- Кўришгунча, - деди Ҳабиб Абдуллаев.

Улар шу тахлит хайрлашиб, шу тахлит ажралишди.

Отабой Эшонов узоқлашар экан, гўё Абдуллаевнинг унга, ўзининг эса Абдуллаевга айтолмаган сўзи, жуда зарур сўзи қолгандек эди. У ҳовлидан чиқиб, узун кўча бўйлаб кетар экан, шу ҳақида ўйлади...

Фотимахон машина етиб келгунча фарзандлари Раъно, Рустамнинг йўл анжомларини тахлаб, эрига керакли нарсаларни йигиб қўйди. Ҳаммадан олдин тайёр бўлиб, домланинг ҳузурига келиб турди:

- Сизни ёлғиз юборолмайман.

- Нега ёлғиз бўлай, болалар-чи?

- Болалар мен бўлолмайди...

Биргалашиб Чигатойдаги республика Министрлар Советига қарашли дам олиш уйига кетдилар.

Ҳабиб Абдуллаев бугун бошқача эди. У ўзини қувноқ, ҳаракатчан тутишга уринди. Жиддий нарсалар ҳақида ўйламади. Шу кунгача миясини, қалбини банд этган ишлардан бир пас, бир кун бўлса-да, халос бўлмоқчи эди:

- Рустам, юр волейбол ўйнаймиз, Раънохон, қани кетдик, қизим, юринглар... - болалар отасининг даъватига хуррамлик билан қўшилдилар.

Беш-ўн дақиқа ўтмай Ҳабиб Абдуллаев тўпни болаларига қолдириб, секин четга чиқди: қўлида оғриқ бошланди... Тезда уйга

қайтишди. Абдуллаев хотинига қараб-қараб қўяр, аммо бир сўз демасди.

Уйда оғриқ зўрайди. Аёли уни каравотга ётқизиб, докторларга қўнғироқ қила бошлади. Уларни топиш қийин кечди. Стационарга қўнғироқ қилди. Дам олиш куни бўлгани учун бутун корпус бўйича битта врач навбатчилиқ қилаётган экан, у беморларни қолдириб кетишга ҳаққим йўқ, деди.

- Унда Бош врач Ризаевнинг телефон рақамини айтинг, балки у бизга ёрдам берар, - Фотимахон чора излар, аксига ҳеч кимни тополмай вақтни муолажасиз ўтказаётганидан безовта, хуноб эди.

У Ризаевнинг телефон рақамларини билиб уйига қўнғироқ қилди. Ғўшакни бир қизча олиб, гапини эшитмаёқ:

- Дадам йўқлар, - дея ғўшакни қўйиб қўйди. Фотимахон уч-тўрт бор қўнғироқ қилса-да, ҳар гал шу ҳол такрорланаверди. Охири у қизчага:

- Даданг бўлмаса, ойингни чақир! - деди. Ризаев уйда экан, ғўшакдан овозини эшитибоқ:

- Мени кўп гапиришга вақтим йўқ, Ҳабиб Муҳамедовичнинг аҳволи оғир, тезда профессор Умидованими, Павлованими топиб келинг, - дея гапини тугатди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Ризаев Умидовани бошлаб келди. У беморнинг аҳволини кўргач, ҳозироқ стационарга ётқизиш керак, деди.

Улар стационарга борганда кун кеч бўлиб қолган, худди шу куни, шу вақтда тўнғич ўгли, Москвадаги халқаро муносабатлар институтида ўқиётган Пўлат ёзги имтиҳонларни топшириб уйга қайтди. Отасининг бетоблигини эшитиб, дарҳол стационарга етиб келди. У 6 июнда бирга кетайлик, деганида Абдуллаев кўнмаган эди...

Бир кеча стационарда ёлғиз қолди. Тун осойишта ўтди. Эрта-лаб Фотимахон келди. Эр-хотин икки соатча суҳбатлашиб ўтиришди. Эрининг соғлиги кечагидан анча яхшилигига ишонч ҳосил қилгач, кўнгли сал тинчиди. Чиндан ҳам Абдуллаев ўзини яхши ҳис қилар, тез кунда, нари борса, уч-тўрт кунда ишга чиқишига ишонарди. У беморликка кўникмаган, жиддий оғриманган, тақдирнинг унга аталган кунларини шиддат билан, куч-қудратга тўлиб ўтказган эди.

- Хавотирли жойи йўқ, уйга қайтинг, - деди Абдуллаев ўрнидан туриб. - Кўриб турибсиз, мен яхшиман. Энди меҳрни иккига бўласиз, хоним. Мен учун ҳам Пўлатжонга қаранг, уй овқатларини соғинган у.

* Ҳабиб Абдуллаевнинг сўягги йилларини рафиқаси Фотима Абдуллаева шу тахлит эслайди. У маъхур олим ҳақида «Эл фарзанди» номли хостиралар китобини ёзди. «Шарқ юлдузи», 2-сон, 1987 йил.

- Сиз тинч-омон, соғ-саломат бўлсангиз, мендан иш қутилармиди? Майли, Сиз айтганча бўлсин, бирор нима керак бўлса, айтинг...

Хотини кетгач, ортидан ўй суриб қолди. Ҳабиб Абдуллаев камтарона оиласи - хотини Фотимахон, ўғиллари Пўлат, Рустам, қизи Раънохонни севарди, уларга ўзгача муҳаббат қўйган, ўтган йигирма йиллик умрининг мазмуни шу - оиласи эди. У илм билан, катта-кичик лавозимлар билан кечган умрини оиласиз тасаввур этолмайди. Мана, Фотимахон ҳозиргина кетди, гўё хона, ҳамма жой, бутун стационар бўшаб, ҳувиллаб қолди. Ахир, кетишига ўзи рухсат берди-ку?

Абдуллаевнинг назарида, бу ерда - стационарда вақт тўхтаб қолгандек, ташқарида эса ҳаёт қайнапти. Умр, тириклик деганлари ташқарида - дераза ортида давом этяпти. Мен бу ерда нима қилиб турибман? У чуқур нафас олар экан, елкалари кўтарилиб тушди. Кўксиди кучли огриқ пайдо бўлди, кўксини чангаллаб, қаравотга ўтириб қолди. Жисмида миокард инфаркти хуруж бошлаган, у ҳали бундан беҳабар, билмас эди...

Фотимахон уйга кириши билан телефон жиринглаб, эри ҳақида хабар беришди: аҳволи оғирлашибди, уни сўраётган эмиш. Дарҳол ўгли Пўлатни олиб, изига қайтди.

У ўн беш соат инфаркт билан олишди. Кўзини очганида Фотимахон ёнида турар, хавотирли кўзларида ёш, алам, вужудиди ўксик бир нола қамалган, хотини куч билан ўзини босар, кўзига эридан, унинг соғлигидан бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмас, гўё устун каби Абдуллаевга таяниб, боғланиб қолган, усиз дунё дунё эмас эди...

У тўшақда оғир дард тортиб ётар экан, бир лаҳза, бир кун бўлсин, ўксимади, аксинча, мурса-ю, мадора йўлини танилаб, оз бўлса-да, рақибларига ён босмаганидан Оллоҳга шукрона айтди. Сўнгги пайтларда келиб-кетувчи, ҳол сўровчиларни айтмаганда, хотини бир қадам ёнидан жилмади. У билан кўп нарсалар ҳақида дардлашгиси бор-у, аммо, аёлини аяйди: тақдирнинг чигал оғир синовларига аралаштиргиси йўқ. Аёлга эркакнинг дарди оғирлик қилади. Аёл эркакнинг дардини кўтаролмайди...

Назарида, Ҳабиб Абдуллаевни пойлаб туриб вақтида нишонга олишган эди. Сўнгги йилларда у кетма-кет - 1956 йили Мексика, 57 йили Ҳиндистон, 58 йили Чехословакия, шу йили Хитой, 59 йили Швейцарияга илмий сафар; Халқаро Конгресс, Халқаро Минералогия ассоциацияси мажлисларида қатнашди, металлогения секциясида, рефератлар бўйича бошчилик қилди. Рақиблар ҳар қанча ёпишмасин, эрининг парвози йилдан-йил баландлаб борар эди. Бу йил, яна уч-тўрт ойдан сўнг Копенгагенда геологларнинг

Халқаро Конгресси бошланади. Ҳабиб Абдуллаев бу Конгрессга ўзгача тайёргарлик кўрган, «Ўрта Осиё магматизми ва металлогенияси» асари инглиз тилида қисқача хулосаси билан нашр этилаётган эди.

Июль ойидан бошлаб у хатлар ёзди. Хотини, врачларнинг қаршилигига қарамай нима биландир банд бўлиш, ишлашни истар, ўттиз-қирқ дақиқа ухларди-да, ноҳос уйғониб, қороз, ручка сўрар, ўзини безовта қилаётган юмушлар ҳақида ҳамкасбларига ёза бошлар эди.

- Инсоф ҳам керак-да, ахир, барака топкур, соғлигингиз врачларга эмас, бизга керак, - дер эди куюниб Фотимахон. - Бугун беш кишига хат ёздингиз. Бир кун, бир ой кечикса, нима қипти? Дунёнинг ишлари Сизга қараб қолдими? Ўзингизни ўйласангиз-чи?..

Абдуллаев аёлини жимгина тинглаб:

- Қизиқсиз-а, Фотимахон, киши атайлаб бемор бўларканми? - дер эди. - Менинг сира бемор бўлгим йўқ, аммо, дард сўраб келмас экан-да. Беморлик кўп ғалати ҳол! Соппа-соғ юрган одам бирдан қулайди, чўзилиб ётиб қолади. Кичраяди. Боши ёстиққа етди, дегани шу-да! Боши ёстиққа етган киши бошқача ўйлайди...

Фотимахон эри ёзган хатларни конвертга жойлар экан, айримларини қизиқиб ўқиди: «Ҳурматли Дмитрий Иванович! Сизга етказганларидек, мен Украинадан ниҳоясиз юрак хуружларидан азобланиб, бемор ҳолда қайтдим. Ҳозир шифохонадаман, августнинг охирларигача ётсам керак.

Хуллас, ишлар кутилмаганда чалкаш, кўнгилсиз келди. Мен Конгрессга боролмайман... Албатта, барча материалларни олишни истайман, шунинг учун Конгресс мавзусини сақлаш мақсадга мувофиқ бўларди. Кимдир барча материалларни олиб келиши керак. Материаллар мен учун зарур, ишонаманки, бунини Сиз яхши аңлайсиз.

Конгрессгача менинг «Магматизм и оруденение Средней Азии» номли китобим инглиз тилида қисқача хулосаси билан чиқиши керак. Бу китобни ўзим билан Конгрессга олиб бормоқчи эдим, насиб этмади. Китобни дўстларимиз Мавлонов ва Ҳамробиёв билан етказаман.

Умид қиламанки, яқин кунларда ўрнимдан турсам керак, юришни бошлайман. Балки, жўнаб кетгунигизга қадар Сиз билан телефонда сўзлашарман. Худо хоҳласа, Москвада Копенгагендан қайтганингиздан сўнг учрашамиз. Менинг эзгу тилакларимни қабул қилинг, шунингдек, Иван Ивановичга, Иван Осиповичга, Надежда Гавриловнага, Моника Бандасаровага, Вера Николаевнага ва бошқа танишларимга менинг саломимни етказсангиз.

27 июль 1960 й.Сизга чуқур ҳурмат билан:
Тошкент. Ҳ.Абдуллаев»

Учинчи хат Георгий Георгиевич номига ёзилган, унда Смирновнинг китобини Тошкентда чоп этиш ҳақида гап борар эди.

Фотима Абдуллаева хатларни жўнатишга топшириб, эрини дам олишга даъват этди. Ўғли Пулатни киритиб, отасини чалғитишга, суҳбатлашиб, кўнглини ёзишга ундади. Хотини уни боладек асраётганини англаб турар, аммо, Абдуллаев дардга руҳан ён бергиси келмас, тезроқ оёққа туриб, қалашиб ётган юмушларига шоңилаётган эди.

* * *

10 ноябрда ишга чиқди. Врачлар белгиланган тартиб (2-3 соатдан ортиқ ишлаш мумкин эмас эди)ни касалхонадаёқ унутиб, ишга қаттиқ берилди.

Янги йилнинг (1961) май ойида дала ҳовли битди. Бунга, айниқса, Фотимахон хурсанд бўлди: домла дала ҳовлида яшаса, шу ердан ишга қатнаса, соғлиғи тикланади. Салқин, тоза ҳавода ишлаш, дам олишнинг таъсири, албатта, сезилади...

1961 йилнинг сентябрь ойида Ҳабиб Муҳамедович Америкага кетиши керак, бу ҳақида анча олдин хабар етказишган эди. Ўтган ярим йил давомида (беморлик ва ишга қайтганининг дастлабки ойлари) Абдуллаевни биров безовта қилмади, кунлари тинч, осойишта ўтаётгандек эди. Аслида эса, Титов ўнлаб маҳаллий малай, югурдак, «Лаббайчи», Зуҳра Бобоева каби устихони йўқ думалоқларни (қаёққа думалатсанг, думалайверади, жой, йўл танламайди, қўл, оёқ танламайди, бундайларга думалоқ - копток деб ном беришган) йиғиб, Абдуллаевга ташланишга шай турарди. Улар Абдуллаевнинг соғайишини эмас, дала ҳовлининг битишини кутишди. Ниҳоят, шундай кун келди.

Одатдаги кунларнинг бири эди. Ҳабиб Муҳамедовнинг кабинети Тошкент шаҳар Бош архитектори Сергей Ганнушкин бошчилигида олти киши кириб келди. Ундан дала ҳовли ҳужжатларини сўрашди. Қурилишнинг амалдаги ўлчамларга тўғри келиш-келмаслиги билан қизиқишди. Абдуллаев гуруҳнинг ҳар бир аъзосига алоҳида эътибор берди. Маълум бўлдики, ўзини «Комиссия» деб таништирган махсус гуруҳ таркибида адолатталаб органларнинг вакиллари, халқ назорати, партия ташкилотидан кишилар бор экан. Улар «лаббайчи»лар томонидан ёзилган учта хатни текшириш учун асос қилиб кўрсатишди.

- Яшанглар, - деди Абдуллаев киноя билан, - шикоятга ўрин қолдирмайдиган даражада пухта гуруҳ тузибсизлар!

- Биз гуруҳ эмас, комиссиямиз домла, партия топширигини бажаряпмиз, - деди улардан бири. Абдуллаев:

- Гуруҳ билан комиссиянинг фарқи бордингизми, демак, сизга «ишонса» бўлади, - деди. - Аммо, мен дала ҳовлини чўнтагимда олиб юрмайман. Уни қаерда қурилгани сизларга маълум. Марҳамат, кўринглар, текширинглар...

« Комиссия » кетгач, Абдуллаев узоқ ўйланиб қолди. Гарчи дала ҳовли ўз маблағи эвазига қонуний қурилган бўлса-да, Титов хусусий мулк сўзига алоҳида ёпишиб, турли важлар билан айб топишга уринади.

Наҳотки, барчаси яна бошдан бошланса? Ўтган ғалвалар камлик қилармиди? Яна Абдуллаевнинг тоқатини синашми? Барига тупуради.

Бу ҳақида ўйламасликка, қўл силташга уринмасин, барибир, алам қиларди. Майда, арзимасдек кўринган иш катта ишларга халал берарди. Нима қилсин, ҳар қанча ўйламасин, нега, деган саволга жавоб тополмас, баъзан вужудида қайсар, бир куч пайдо бўлар, қаттол душмани Титовни янчиб ташлагиси келар эди. Агар, шу билан иш битса, битта Титовни жисман йўқ қилиш билан ўзбекнинг кўзи очилса, атрофига теранроқ боқиб, дўст душманининг фарқи борса, битта эмас, ўнта Титовни йўқотишга тайёр эди у. Лекин...

Уни дала ҳовли эмас, ёлғизлик қийнаяпти. Атрофида шунча кўз, қўл бўлатуриб, ўзини ёлғиз ҳис қилаётгани қийнаяпти.

Уни дала ҳовли эмас, зулм қийнаяпти. Бир парча ерни Москвадан орқалаб келгандек, нега дала ҳовли қурасан, деб ўзбеклитини камситаётган Титов, унинг буйруғига йўргалаган малайлар қийнаяпти.

Гала-говур шаҳар - жим, сокин хонадонлар - жим, ялтироқ эшиклар ортида, ҳашамли хоналар ичида роҳатланиб ўтирган биродарларимиз - раҳбарлар жим. Ўзбек - жим. Ўзбекситон - жим. Нима бало, ҳамма томошабинми? Уларга Абдуллаев керак эмасми?

Ўзбек ўзбекнинг душманими? Наҳотки, шунчаликка етдик? Ахир, мен ким учун...

Жисмида ҳолсизлик сезди, боши оғриди.

Тунда уйқуси қочди, ухлаёлмади.

Эртасига «Барвиха» санаториясига олиб кетишди. Кетиш олди-дан дала ҳовлисини текширган гуруҳ пойдевор 5, том 25 санти-

метр баланд кўтарилган, амалдаги қурилиш тартиби бузилганлиги ҳақидаги актни қолдириб кетишди...

* * *

Америка Қўшма Штатларига кетиш муддати аниқ бўлгач, 15 августда санаторийдан чиқди. Абдуллаев 40 кун деганда ўзига келган эди. Шу кунгича Тошкентга қайтиш учун билет олди. Врачлар унинг самолётда училини тақиқлаб қўйдилар. Баъзан у аёлига ҳазиллашиб:

- Фотимахон, душман душман экан-да, қаранг, уларни менсимай хато қилибман, - дер эди.

- Нечун?

- Улар мени осмондан ерга туширишди-я, қаранг, энди поездда судралиб юришимга тўғри келади.

- Осмонда юрасизми, ердами, ишқилиб соғ-омон юрсангиз, бўлди.

- Тўғри айтасиз, оёғимда судралиб юрсам-да, уларга бўйсунмайман. Оллоҳ мени ёлғиз яратган, ёлғиз Оллоҳга суянаман, унга эгиламан...

Улар - эр-хотин деярли ҳар куни телефонда гаплашиб турдилар. Абдуллаев соғайиб Тошкентга қайтаётганидан Фотимахон шод эди. Кутилмаганда... Ҳабиб Абдуллаевни Грановскийдаги шифохонага ётқизишди. Тагин юрак хуружи. Америка сафари юракда армон бўлиб қолди. У шу ётишича, шифохонадан 2 октябрда чиқди, ҳолбуки, у 2 сентябрда Америкага кетиши керак эди.

* * *

Тошкетга қайтиши билан Абдуллаевни тинч қўйишмади: Марказкомга чақириб, ишдан кетиш шартини кўндаланг қўйишди. Уни ишдан олиш учун асосли далил, камчиликларни топиш, кўрсатиш лозим эди. Йиллар давомида Абдуллаев устидан тўпланган айблар, охирида «миллатчи» деган катта «дастак»ка айланди-ю, унинг йўлига ташланди. Ўз аризасига биноан кетмаган Абдуллаевни қандай четлатиш ҳақида ойлаб бош қотиришди. Академиянинг йиллик мажлисида Абдуллаев маъруза қилди, бажарилган ишларга якун ясади, баҳолади, келгуси йўналишлар дастурини баён этди. Шундай қилиб, 1962 йилнинг январь ойида бўлиб ўтган умумий мажлис фаннинг келгусидаги катта истиқболини белгилади. Ўзбекистон олимлари ўз соҳалари бўйича аниқ дастурларга, вазифаларга эга эдилар. Улар Абдуллаев мисолида ҳар қандай қийинчиликни енгишга қодир президент борлигидан хурсанд бўлиб, мажлисни якунладилар.

Шу куни уч-тўрт дўстлар Абдуллаевни қувончига шерик бўлиб, уникига тўпланишди. Кеч соат 9 гача ўтиришди. Академия истиқболи, режалар ҳақида гурунғ бўлди. Меҳмонлар тарқалгач, Ҳабиб Муҳамедовични Марказкомга чақиришди. Аввал Зуҳра Бобоева қабул қилди, сўнг Титов суҳбатлашди. Мавзу ўша-ўша:

- Марказий Комитет сизни Академия президентлиги лавозимидан бўшатишни лозим топди, яхшиси ўзингиз ариза беринг... - Мен ўзимга нисбатан қўйилаётган айбларни билмоқчиман...

- Айбларми, қай бирини айтайлик...

Кеч соат 11.00 да Абдуллаевни махсус чақирилган Бюро мажлисига олиб киришди. Тортилиш, танаффуслар билан беш соат-саҳар 4 гача давом этди. Бюрода Ҳабиб Муҳамедовичга учта айб қўйилди: биринчиси - Академия президентлиги вазифасини ўзбошимчалик билан, якка тартибда, жамоа билан ҳисоблашмасдан бажараяпти, иккинчи - дала ҳовли қурган, коммунист бўла туриб шахсий мулкчилик кайфиятига берилган, учинчи - фақат миллий кадрлар тайёрлаб, ошқора миллатчилик йўлини қўллаб- қувватлади...

Ҳабиб Абдуллаев ўзига қўйилган барча айбларни рад этди:

- Масалани бу тартибда - яширинча эмас, академиклар йигилишига қўйилишини талаб қиламан - деди у.

Тунда, яширинча ўтаётган Бюро мажлисида Абдуллаев ёлғиз эди. Уни ҳеч ким қўлламади. Аксинча, унга тапшланишди. Талапди. У бу ерда тўпланган юртдошларига тикилиб бош чайқади:

- Марказқўмнинг шармандали, ҳақоратли йигинида мен ақли расо, бутун одамни кўрмадим. Мен Академия президентлиги лавозимидан кетаётганимга эмас, ашаддий шовинист Титов ҳамма-гизни ўз ноғорасига ўйнатганидан афсусдаман, ачинаман сизларга! Афсус, халқимизни сизларга ишониб бўлмайди. Сизлар ўзбекнинг оғирини енгил қилишга ярамайсиз... Сизлар миллатдан йироқ, қўрқоқ одамларсиз...

Абдуллаев улар кутган аризани ёзди. Ўз ихтиеридан ташқарида - Бобоева ва бир гуруҳ ношуд, сотқин кимсалар истаган «ихтиёрий кетиш» ҳақидаги ариза эди бу.

Эртасига, 24 январь куни Зуҳра Бобоева Туркистон ҳарбий округининг офицерлар уйида фақат академикларни йигиб Ҳабиб Муҳамедовичнинг аризаси ва Марказий Комитет бюросининг шовилинч қарорини ўқиб эшиттирди. Икки-уч академик Ҳабиб Абдуллаевнинг хизмати, тажрибасини ҳисобга олиб, уни академия Президиуми аъзоси этиб қолдириш ва ўзи ташкил этган Геология институтига директори этиб тайинлашни талаб қилишди. Шунда Зуҳра Бобоева голибона ўрнидан турди-да:

- Ўртоқлар! - деди. - Мен Марказком Бюроси номидан айтаманки, бундан кейин Ҳабиб Муҳамедовичга лавозим берилмайди, хоҳ-

ласа, у оддий илмий ходим бўлиб ишлайди. Бизда Абдуллаевдек олимлар кўп, улар бундан сўнг қадамларини билиб...

- Нега ундай дейсиз, Абдуллаев битта...

- Бизда ундайлар кўп эмас...

Залдан якка-ярым овозлар эшитилди.

- Ким бу, тарафдорлар?! -Зухра Бобоева уларни кўриб, билиб турса-да, шунчаки пўписа учун сўради. Зал жим бўлиб қолди, қаршилар, норозилар йитди.

1962 йил 24 январь куни Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти, СССР Олий Совети депутати, Ленин мукофоти лауреати, академик Ҳабиб Абдуллаев ишсиз қолди. Уни ўзбек миллати номидан иш юритувчилар - ўзбекнинг кушандалари йиқитди: Мельников, Титов, Петров, Зухра Бобоева..., - рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Абдуллаев уюштирилган яширин Бюро муҳомаасидан 10 кун ўтгач, Москвадаги «Кунцево» касалхонасига тушди. Нечундир бу ерда узоқ ётишни истамади, бир ойдан сўнг Тошкентга қайтди. Уни қадрдон дўстлари академик Халил Раҳматуллин ва рафиқаси Татьяна Самойловна кузатиб қолдилар.

Ҳабиб Абдуллаевнинг Тошкентга келаётганини рафиқаси Фотимахон, дўсти Ғани Мавлоновдан бошқа ҳеч ким билмасди. Ғани ака дўстининг оиласи Фотимахон, ўғли Рустам, қизи Раънохон билан вокзалга чиқишганда, ҳайрон бўлиб қолишди, перрон одамга тўла, бари Абдуллаевнинг яқин биродарлари, шогирдлари эди. Ҳабиб Муҳамедович ерга оёқ босиши билан астагина:

- Оллоҳга шукр, - деди. - Қадамим Тошкентга етди, энди армоним йўқ.

Унинг сўзларини ҳеч ким эшитмади.

* * *

1962 йил 27 мартда Абдуллаевни яна стационарга ётқизишди. Дарди кун сайин оғирлашиб борди. Шу кундан бошлаб, рафиқаси Фотимахон ёнидан жилмади. Уни кўргани Хадича Сулаймонова тез-тез келиб турарди. Яқин дўстлар қадамини узишмади. Шундай бўлса-да, Ҳабиб Абдуллаев ўйчан, мулоҳазали бўлиб қолган, оғир дардди билдирмай, нолимай вужудидаги жамики қийноқлар билан олишиб кун ўтқазмоқда эди. Май ойи ўтиб борар, Абдуллаевнинг иштаҳаси йўқ, доимо кўнгли айниб, қайт қилгиси келарди. У ўзини ҳамиша бардам тутишга уринар, аммо дарди нима билан тугашини билар, бу ҳақида ҳеч кимга, ҳатто хотинига ҳам бир сўз айтмасди.

14 июнда «Известия» газетасида СССР Фанлар академиясининг йиллик мажлиси ҳақидаги хабар, академиянинг ҳақиқий аъзолари

ва аъзоликка номзодлар рўйхати эълон қилинди. Ҳабиб Муҳамедович 1958 йилдан буён СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси эди. Бу гал уни номзоди академикликка қўйилган, сайлов 28 июнга белгиланган эди.

Сог вақтларида бу кунни орзу қилган, кутган эди у. Болалари суюниб хонасига газета олиб киришганда Абдуллаев тўнгич ўгли Пўлатдан хабарни ўқишни сўради. Эшитгач, у жим бўлиб қолди. Болалари, хотинининг кўзи унда, у эса майин табассум билан узоқ сукут сақлади, ҳаёлга толди. Бир неча дақиқа шу алфозда ўтди Ниҳоят, сукунатни ўзи бузди:

- На чора, дунёдан кетяпман-ку, мени академикликка кўтаришмоқчи. Худди билишгандек, шу ойга тақашганини қаранг, майли, академикликка сайлангандек бўлдим. Менга шунинг ўзи кифоя.

- Нега ундай дейсиз, яхши кунлардан умидвормиз...

- Пўлатжон, ўғлим бу гал ҳам таътилни ташвиш билан ўтказадиган бўлдинг-да, - Абдуллаев хотинининг гапини эшитмагандек нигоҳини фарзандлари томон бурди. Уларга қараб тўймас, худо куч-қувват бағишлаб, оёққа турса, ҳар бири билан қучоқлашиб, кўксига маҳкам босиб, соғинчини, меҳрини улашгиси бор. Пўлат отасининг дардини ҳис қилган каби қўлини қўлларига олди-да, кафтини силай бошлади. Улар бир-бирини гап-сўзсиз англаб туришар, яна бироздан-сўнг Абдуллаев хонадонининг бор ташвиши, обрўси, масъуллияти тўнгич ўғил зиммасига ўтиши, у ота армонларини сидириб ташлаб, оёққа маҳкам туриши, ўзини илмга, меҳнатга бағишлаши зарур эди.

Унинг ишораси билан болалари ташқарига чиқди. Эр-хотин ёлғиз қолишди.

- Фотимахон, ҳар кун, ҳар соат галати ҳолга тушаяпман, - дея Абдуллаев туришга ҳаракат қилди. Хотини елкасидан тутиб, орқасига ёстиқ қўйди. - Оғриқлар кетди, сизларга қараб тўймаяпман, ҳаммангизни бағримга босгим келади. Сиз бир қадам ёнимдан кетманг.

- Кет десангиз ҳам кетмайман...

- Билсангиз, баъзан узоқ яшагандекман, баъзан умрим кўз очиб юмгунча ўтиб кетгандек туюлади. Ўзимни ўзим саволга тутаман: шунча уриниш, ҳаракатлар шартмиди. гавғолар, жанжаллар нега мени излаб топди? Ҳаммасига жавоб битта: тақдир бу! Ўзини билган, ўзини топган одам - ўзидан кечмайди...

Абдуллаев анчадан бери хотини билан бафуржа гапиролмаган эди. Бугун ўзини енгил ҳис қилди, гаплашгиси келиб, фурсатни ғанимат билди. Ҳали кўзи очиқ экан, тирикликнинг бир куни, бир сўзи ҳам ғанимат, азиз.

- Фотимахон, азизим ҳеч кимга ёмонлик ўйламадим, бахилликдан ор қилдим, ўзимники деб билганни қўлидан тутдим. Аммо,

менга чоҳ қазиганлар кўп бўлди. Барини кечирдим, - Абдуллаев ёстиқни суриб, суянди, тин олди. - Барини кечирдим...

Аёлнинг юраги безовта урабошлади, сукутни эрининг мардона, айни пайтда огриқли овози бузар эди.

- Оқ дунёга, чин дунёга покланиб боргим келади. Биламан, саноқли кунларим қолди. Йиғламанг, яхшиси, эшитинг. Кўзимни юмдим дегунча оқликка, нурга ботаяпман. Танамни сезмайман, назаримда фақат овозим бор, овозимни эшитаман, кўзларим огирлик қилади, юмсам, қайта кўзимни очмасам дейман. Оҳ...

- Ҳай-ҳай, дадаси мени қўрқитманг! - Фотимахон учиб туриб эрининг қабоқларини силади, бошини кўтарди. - Сиздан ажралгим келмайди, бизни номардларга ташлаб кетасизми... - аёл унсиз йиғлади. Абдуллаев хотинининг бармоқларидан ушлар экан, ўзи билан теппа-тенг дард тортаётган бу аёлга осон эмаслигини тушунар, лекин начора, тақдирнинг рост онларидан кечишнинг иложи йўқ, ҳар иккиси бу онларни бирга тортишга маҳкум.

- Энди гапирманг, мен кўтаролмайман, чидолмайман, - аёл зорланиб эрига боқди.

- Хўп, - деди у. - Лекин сизга гапирмасам, кимга гапираман? Ҳар қанча огир бўлмасин, мени эшитишингизга тўғри келади. Иссиқ жон-да... Сўнгги пайтларда, агар соғайсам, ҳеч қандай амал, унвонларнинг кераги йўқ, оддий ўқитувчиликка, талабаларим ёнига қайтаман, деб ният қиляпман. Худо шу ниятимга етказса эди. Биласизми, ўқитувчиликнинг гашти ҳўб бўлакча-да. Тўлқин дегая бир студентим бор эди. Кўзларини юмиб кулганида дунёнинг ғами қочиб кетарди, кўп шўх эди. Агар, ўн-ўн беш дақиқа кечиксам, студентларни кинога етакларди. Улар билан фильмлар кўрганман...

Абдуллаев ширин хотиралар билан яшаётган эди. Унинг дарду ғами, армони, орзуси хотираларда яшар, сўнгги кунларнинг таянчи, ёруғ дунёнинг таянчи хотиралар эди.

Эшикда ҳамшира пайдо бўлди. Фотимахонни имлаб чақирди. Ҳабиб Абдуллаевнинг номзоди академикликка қўйилиши ва СССР Фанлар академиясининг йиллик мажлиси 28 июнга белгиланиши муносабати билан радио, газеталардан мухбирлар келишган, суҳбатлашишга изн сўраётган эдилар. Фотимахон ўз ҳолича мухбирларга бир нарсa деёлмасди. Шунинг учун аввал врачларга учради: домланинг руҳиятига қаранг, деб маслаҳат беришди. Бу орада беш-олти дақиқа ўтди. Абдуллаев безовталаниб эшикка қарайверди. Хотини кириб келгач:

- Нега мени ёлғиз қолдириб, тез-тез ташқарига чиқасиз? - дея хафа бўлди.

Фотимахон мухбирларнинг хабарини етказди, ниятларини тушунтирди. Абдуллаев тушдан олдин ўгли Пўлатга газета ўқитиб

қай қолга тушган бўлса, мухбирлар дарагини эшитиб, яна ўшандай жим бўлиб қолди. Кўзларини бир нуқтага - шифтга тикиб:

- Айтинг, киришмасин, уларга айтадиган гапим йўқ, - деди. - Эндиги савол-жавоб бошқа жойда бўлади. Мени дуо қилинг, ўша жойда тилим рост айлансин, Оллоҳ адаштирмасин...

Фотимахон эрининг умрини узайтирмоқчидек, мухбирларнинг келишидан тасалли туйган эди. Эри уларни қабул қилмади, улардан хафадек кўзларини юмиб олди. Тўғри, Абдуллаевнинг дарди мухбирларга бегона эди. Улар ўзларининг буюк олимидан ажралаётганидан беҳабар, у руҳан кимлар билан олишаётганини билишмас эди. Абдуллаевнинг дарди ичида, пинҳон, назарида уни тушунадиган бу дунёда йўқ, у юрагидагини ўзи билан олиб кетишга чоғланган, ёнида хотинидан бўлак ҳеч кимни кўришни истамас эди.

* * *

Июннинг ўрталарида Ҳабиб Абдуллаев учинчи марта миокард инфарктини бошидан ўтказди. Шу кеча унинг ёнида ҳамшира Вера Ивановна навбатчилик қилди. У оғриқдан қаттиқ қийналар, ҳамширанинг чиқиб кетишини истар, хотинига имо-ишора билан кўнглидагини тушунтиришга уринарди.

Шу кундан барча қариндош-уруғлар, яқинлар эр-хотиннинг ёнида - стационар ҳовлисида кўрпа-тўшак қилиб ётиб олишди. Фотимахон фақат бир кун эрини ёлғиз қолдириб шаҳарга тушди. Унинг эри билан боғлиқ юмушлари кўп эди...

Фотимахон қайтгач, ҳамшира уни ғалати «совға» билан кутиб олди:

- Сиз йўғиягизда мана шу гулдастани қолдириб кетишди, - деди ҳамшира гулдастани узатиб. - Ўзининг кимлигини айтмади, сўрамадим ...

- Нега?

Фотимахон аввалига ажабланди, сўнг кўзларига ёш қуюлди, ҳушидан кетди.

Абдуллаевнинг ўлимини гул билан кутаётганлар ҳам бормиди, улар ким? Улар бунча ошиқмаса?..

Кунлар шу тариқа ўтар, Фотимахон учун кун билан тун фарқсиз бўлиб қолди. У жисмида кечаётган оғир изтиробларни Абдуллаевдан яширишга уринар, кўпинча эрининг оёқ учида ёки боши томонда ўтириб, жимгина кузатар эди. Бундай пайтларда Абдуллаев:

- Рўпарамга ўтиринг, мендан ўзингизни олиб қочманг, - деб қистар эди. У хотини кечираётган барча ҳис-туйғуларни зийраклик билан кузатар, баъзан далда берар, яқинлашиб келаётган жудоликка аёлини кунма-кун тайёрлар эди.

Москвадан профессорларни таклиф этишди. Улар уч кун туриб, 16 июнда жўнаб кетиш олдидан Фотима Абдуллаевга:

- Эрингизни мўъжизагина асраб қолиши мумкин, ўзингизни жудоликка тайёрланг, умид қилинг, тақдирнинг марҳамати билан Абдуллаев оёққа турса, кулиб-кулиб эслаб юрасизлар, - деб хайрлашишди.

Улар кетгач, Абдуллаев хотинига тикилиб бир нарса айтмоқчидек, кўз узмасди. Аёли ички бир сезги билан унинг нима демоқчилигини сезса-да, ўзини хотиржам тутиб, худди сезмаган каби ўтираверди.

- Азизим, Фотимахон, қарашларимни сезаяпсиз-у, лекин нима демоқчиман, сўрамаяпсиз? - Абдуллаев аёлини эшитишга ундади. - Тақдирнинг марҳаматидан кечикмайлик, эшитинг, бу лаҳзалар ҳам ғанимат. Аслида уч-тўрт кун олдин айтишим керак эди. Сизни аядим. Энди ижозат беринг, мард бўлинг, сабрли бўлинг, ақлим тиниқлигида сизлар билан видолашай. Аввал Пўлатжонни чақиринг...

Ажал бостириб келгандек Фотимахон даҳшатга тушди, томогига нимадир тикилгандек гапиролмай қотиб қолди. Отилиб эшикка чиқди-ю, сўрида тизилишиб ўтирган болалари ёнига бориб Пўлатнинг қўлидан тутди. Уни ичкарига киритиб, ўзи кўздан нарироққа ўтиб, йиғлади.

Пўлат кирганида отаси шифтга хотиржам боқиб, ўғлининг келишини кутиб ётарди.

- Келдингни, ўғлим, ўтир, - Абдуллаев жисму жони, юраги кўчиб ўтган тўнгич ўғлига тикилиб, ич-ичидан шукрона айтди. «Бундай ўтил кимда бор? Ахир у мен-ку?! Ўғилларим бор экан, улар мени енгিশолмайди. Ўғилларим номим, ўғилларим умрим...»

Абдуллаев болаларини ҳуда-беҳудага эркалатмас, туйғуларини ошкор этавермас, аммо у фарзандларига оталикнинг буюк меҳрини бера олган ота эди. Пўлатнинг қиёфаси, маъно тўла кўзлари қатъийлиги, ўзини тутишиги отасини бир қадар хотиржам қилди. Ўғлига тикилар экан, орзуга қонмаган кўнглининг бир чети куйган каби, тилинган каби ўртаб кетди. Киши энг суюмли нарсаларини, ҳатто, фарзандларини ҳам ташлаб кетади. Фоний дунёнинг азоби, ажралиш азоби шунда.

- Ўғлим, Пўлатжон! Мен сендан хурсандман, кўнглим тўқ! Аҳволимни кўриб турибсан, сен оиламизнинг каттаси, ҳаммасига чидашингга тўғри келади.

Қўрқмай яша, бошингни баланд кўтариб юр. Меҳнатдан қочма, номимга доғ бўладиган ишга қўл урма. Билиб қўй: дунёда ҳамisha яхшиликка жой бор...

Ҳозир ҳаммасини тушунмаслигинг мумкин. Эрта бир кун мени эсласанг, ота бўлсанг, ўшанда номим сенга кўп нарсалар ҳақида сўзлайди... Бу дунёда Ватан, халқ, ёр-дўст борлигини унутма. Қаерда бўлмагин омон бўл, умринг узоқ бўлсин...

Абдуллаев Пўлатга яна нималарнидир деди, айтаверди, то қўлоқлари қизиб, пешонасидан тер қуюлганича гапирди. Аслида у кўп сўзламади, назарида сўзлаётганида еру осмонда вақт тўхтаб, ҳамма жойни сукут қоплади-ю, ўз гапи ўзига таъсир этиб ҳаяжонланди. Пўлатнинг васият эшитаётгани, унинг жимгина туриши, юрагида қолаётган армонлари, тўй, орзу-ҳавас каби ёруғ кунларни ташлаб кетаётгани эди. Ота-бола видолашар экан, Пўлат отасини маҳкам қучиб, юзларидан ўпди.

Абдуллаев шу тахлит Рустам, Раъно билан видолашди.

Сўнгида уччаласини бир жойга йиғиб видолашди...

* * *

Эртасига Ҳабиб Абдуллаевнинг оғирлашиб қолганини эшитиб, уни бир назар кўриб қолишга ошиққанларнинг саноғи бўлмади. Ғани Мавлонов, Мирзаали Муҳаммаджонов, Ҳадича Сулаймонова, юзлаб шогирдлар қайта-қайта келиб кўришди. Веморнинг ёнида туриб, Фотимахонга суянчиқ бўлишди.

16 июнда Абдуллаев онасини йўқлади. Бу пайтда хотини Фотимахон ёнида турди. Абдуллаев ҳар қанча қийналмасин, онасини жилмайиб, эркаланиб кутиб олди. Она билан видолашиш осонми? Унга мен ўляпман деб айтиш осонми?

- Онажон, - деди Абдуллаев, - қариган чоғингда сенга кўп қийин бўладиган бўлди-да. Ёлғиз ўғлингдан айрилиб қоладиганга ўхшайсан. Сендек онани рози қилиш осонми? Мени вояга етказгунигча не заҳматларни тортмадинг? Отасиз қолган ўғилни катта қилиш осонми? Афсус, сенга хизмат қилолмадим, қарзимни узолмадим, лоақал мириқиб суҳбатингда бўлолмадим.

Эсимни таниганимдан бери иш, ўқиш билан бандман., Мендан рози бўл, Онажон, ҳали ёш эдим, ҳали сенга хизмат қилишим мумкин эди. Начора, тақдир шуни хоҳлаяпти, сендан ёлвориб сўрайман, жуда заифсан, йиғлаб ўзингни койитма, кўник. Ўғлингдан вақтинча ажралаяпсан, эшитаяпсанми, вақтинча... Сен ёлғиз эмассан, қизинг Иноятхон, келининг Фотимахон бор. Набиранг Пўлатжон ҳам йигит бўлиб қолди, ҳадемай менинг ўрнимни босади у. Раъно, Рустам, синглим Иноятхоннинг ўғиллари Баҳодир, Бахтиёр бор, ҳарнечук шунча избосарларим бор, уларнинг шукрини қилгин. Кел, энди, вақтинча хайрлашайлик...

Она-бола бағирлашиб, ўпишиб видолашдилар. Ибохон ая ҳарчанд ўзини босмасин, ҳўнграб йиғлади.

19 июнь кеч соат еттидан ошганда хушхабар тарқалди:

-Синглингиз Иноятхоннинг кўзи ёриди. қиз кўрди. исмини Ҳабибахон қўйишибди,- дея уни эрига етказди Фотимахон.

-Наҳотки,- Абдуллаев қувониб ёстиқдан бош кўтарди. -Хурсандман, жуда хурсандман, умри билан берган бўлсин. Буни қаранг-а, Фотимахон, бир одам дунёдан кетаман деяпти-ку, иккинчиси эса дунёга келса... Мени хурсанд қилдингиз, бу ерда эшитган энг ҳалол, рост хабарим Ҳабибахон жиянимнинг туғилиши бўлди. Ўзинга шукр худо...

Абдуллаев бошини ёстиққа қўйди-да, хотиржам кўз юмди, бир текис нафас ола бошлади.

Видолашиш навбати Фотимахонга етганда, у ўзини олиб қочди, кўнмади:

- Йўқ, сиз ўлмайсиз, сиз бундай жазога лойиқмассиз, - деб йиғлар эди у.

Ҳабиб Абдуллаев безовта бўлаверди, у кўнглидагини айтмаса, ором тополмаётган эди.

- Азизим Фотимахон, мени хотиржам бўлишимни истасангиз, сўзларимни эшитинг, - деди Абдуллаев тоқатсизлашиб. - Тузалсам, кулиб юарсиз, акси бўлса, ҳали танамда жоним бор экан, юрагим уриб турар экан. сиз ҳақингизда ўйлашга мажбурман. Йигирма икки йиллик иссиқ-совуғим сиз билан кечди. Биргаликда кўп синовлардан ўтдик... - Фотимахон эрининг васиятини эшитолмади, ўзини унинг бағрига ташлади, елкалари силкинди... Абдуллаев аёлини тоқат билан юлатиб, кўнглидагиларни айтди, охирида:

- Сизга ишонаман, ҳолингиздан дўстлар ачиниб, душманлар хурсанд бўлмасин, бардош беринг, мусибатни мардона кутинг, - деди. - Эр-хотиннинг бир-биридан рози-ризолик сўраши Оллоҳга ҳам маъқул иш! Мендан рози бўлинг, -секин-аста унинг қўллари бўшашиди, девор томонга қараб ётди. Бироздан сўнг яна кўзини очди:

- Фотимахон, - деди шошилиб, - Сизга сўнгги васиятим бор, буни албатта бажаринг, қарши бўлишларига йўл қўйманг.

Хотини «Нима экан у?» дегандек ярқ этиб қаради.

- Мени коммунистлар мазорига қўйдирманг, иложи бўлса, чек-кароқдан жой олинглар, руҳим шод, жисмим тинч ётсин...

Хотини кўзини чирт юмди. Абдуллаевнинг сўнгги лаҳзалари нақадар оғир кечмасин, кўнглида борини аниқ, адашмай айтар, талаб қилар, юпатар, ўзини номига, ақлига лойиқ тутмоқда эди. «Ўлим ҳам шунчалик ҳисоб-китоблик бўладими» - аёл овозсиз йиғлар эди.

* * *

...19 июндан 20 июнга ўтар кечаси у ором олиб ухлади. Ярим кечадан ўтиб, тонг саҳарда уйғонди:

- Фотимахон, уйгоқмисиз? - дея сўрар экан, аёлини уйгоқ кўриб кўнгли хотиржам бўлди.

- Фотимахон, кўраяпсизми, ана улар мен томон келишмоқда, - деди кўзини юмиб.

- Кўзингизни очинг....

- Кўзимни очолмаяпман, уйқу босиб келаяпти, сиз ҳушёрроқ туринг. Ана, қаранг, улар мени чўмилтиргани келишяпти, - Абдуллаев роҳатланиб керишди. Секин -аста унинг сўзлари ўз руҳига кўчди. Энди у икки дунё ўртасидаги омонат нафаснинг таржимони янглиқ ўз ҳолидан сўзлай бошлади:

- Нарироқ туринг, улар қочмасин, улар мени чўмилтиргани келишяпти. Нурни кўраяпман, жимир-жимир нур... - Абдуллаев иккинчи бор керишда-да узун «пуф» деди. Вужуди сал чўкди. Лаҳза ўтмай танаси чўзилиб, тўшакда савлат тўкиб ётди.

У кўзларини маҳкам юмган, гўё ортида қолаётган вафосиз дунёнинг бир варагидан кечиб, фаришталар имлаган суя томон, фаришталар имлаган нур томонга бош олиб кетган эди.

* * *

Фотимахон эрининг сўнгги васиятини бажарди. Ишонган, яқин, садоқатли дўстларга Абдуллаевнинг омонатини етказди. Дастлаб мумкин эмасдек туюлган бу юмуш осон кўчди: Чигатой қабристонини кенгайтириш учун атрофдаги уйларни бузишаётган экан. Муҳаммад номли чолнинг ярим бузилган ҳовлиси маъқул бўлди. Чолни топиб розилик сўрашди. Унга атаганларини беришди. Марҳумнинг руҳи тинч бўлиши учун Муҳаммад чолдан фотиҳа олишди. Чол:

- Бу жойда бола-чақам билан япадим. - деди. - Бизни йўқлаб келувчилар кўп эди, Оллоҳнинг иродаси билан янги уйга кўчдик. Мингдан-минг розиман, уйим, жойим марҳумларнинг пок руҳига макон бўлди. Оллоҳ буюрса, қуниimiz битса, биз ҳам шу тупроққа қайтамыз. Омин, Ҳабибуллони ўзи раҳматига олсин!

Кетаётиб, чол марҳумнинг яқинларига:

- Ҳеч хижолат бўлмангалар, - деди, - ўлим ҳақ, ўлим хижолатни кўтаролмайди, бу дунёда ҳаммамиз омонатмиз.

* * *

Шундай қилиб, Ҳабибулло Абдулло ўғли коммунистлар мазоридан чеккароқда - Муҳаммад исмли чолнинг ҳовлисида дафн этилди. Бу сана 1962 йил 20 июнь, деб қайд этилди.

2000 йил 31 август,
Тошкент.

РОМАНДАН СЎНГГИ ҲИКОЯ

ёки тасаввуримдаги Ҳабиб Абдуллаев

1

Баҳор элчилари ўрик шохларига қўнди: шохларда оппоқ бўлиб баҳор очилди.

Ёмғир ювган далаларда майсалар унди: ер ям-яшил либос кийди. Шундай кунларнинг бирида Тошкентнинг Чигатой қабристони-га бордим. Марҳумлар ер устида кечаётган кўк фаслига, баланд девор ортидаги шошқалоқ сас-садога парвосиз — жим, сокин... Қабрлар турли-туман: дўппайган, чўккан... Хотира, ёдгорлик лавҳаларида марҳумлар номи, ёди аксланган. Улуғ бир сокинлик, жимжитлик. Шунда ногоҳ хаёлимдан шундай ўй кечди:

- Агар, Оллоҳ марҳумларга жон ато этса-ю, улар туйқус қабрдан бош кўтарса — Чигатойда одам сигмаса керак. Балки, тириклик чоғида бир-бирига саломни раво кўрмаган, умр бўйи қасд, ҳасад кўйида юрган бандалар бугун бир жойга сиғиб, бир жойни макон тутишганидан ҳайратга тушсалар керак.

Оллоҳнинг қудрати ила тупроқ ҳаммасини бағрига олди, сигдирди.

Бир қарич жой, амал, ном талашганлар, Оллоҳнинг берганига қўнмай ризқ-рўз талашганлар, кенг дунё кўзига тор кўринганлар ёруғ дунёни ташлаб кетди.

Ихтиёр бандасида бўлганида-ку, ҳеч қачон бундай бўлмас эди...

Ўлим ҳақ деймиз-у, аммо, тириклик чоғимизда Шайтони лайин елкамизга миниб ҳар кўйга солади. Инсофли, юрагида шукрона яшаган бандасигина ундан узоқ юради, унга қул бўлмайди. Диснатнинг этагидан тутиб, ўзини шафоатга чорлайди.

Қабристон одатича, марҳумлар руҳига тиловат бағишлаб, Ҳабиб Абдуллаев қабрини зиёрат этдим. Иброҳим Мўминов, Ойбек ҳазратлари пойига бош эгиб сукутга толдим. Дунёнинг лаҳзалик умрини юрти, элига беминнат бахшида этган азизлар гўё ердек қудратли, ердек хокисор, мақтовдан узоқ - чин дунё саодати ила машғулдек кўринди. Назаримда руҳлари рост-ёлгон нафаслардан, нафс қутқусига учиб, бандаси таратаётган озорлардан чўчиб, биздан баландроқ учиб юргандек эди.

Нариоқда тиловат эшитилди: қарадим, лаҳзалик хаёллар тинди, хаёлдан ўзимга қайтдим ва ҳис қилдимки, улардек бўлиш қийин, улар - Ҳабиб Абдуллаев, Ойбек, Иброҳим Мўминов бир келди-ю, кетди!

Омонат тирикликнинг оёқ тираб тортаётган сурбет баҳоналари мени аллақачон ўз гирдобига тортган. Эрку ихтиёрим гирдоб доми-

да, фақат юракнинг бир бурчида - тоза руҳлар кўз ташлаб ўтган жойда қатимдек огриқ, пушаймонлик, ўкинч яшайди ...

Етим огриқ мендан шифо тилайди. Ҳис қилиб турибман: вақт етиб руҳим маконига учганида мендан савол сўрайди. Осонми? Шунда ўзимни қўярга жой излайман. Югураман, тўхтаيمان, ортимда йўл, олдимда йўл...

Тирик бандаси борки, бари йўловчи. Ҳар ким қадами етгунча юради, овози етгунча сас-садо бериб, умрини хотирга ёзиб кетади. Карвон сингари ўтамиз, ўтаверамиз. Лекин, яхшидан ном, яхшидан боғ, яхшидан яхшилик қолади. Яшайди!

2

«Устун»ни ёзиб тугатгач, ўйланиб қолдим: ахир, ёзмаслигим ҳам мумкин эди-ку? Бундай асар ёзиш хаёлимда йўқ эди.

Оқибатнинг умри узоқлигини қарангки, бир пайтлар (1954 й.) Ҳабиб Абдуллаевнинг талабаси, ҳозирда геология-минерология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Геология ва минерал ресурслар Давлат қўмитасининг раиси лавозимида ишлаган Тўлқин Шоёқубовнинг номини мен қирқ йил давомида эшитмаган, билмаган, ўзини эса кўрмаган эдим. Тасаввуримда бу ном, бундай одам йўқ эди.

Оқибатнинг умри узоқлигини қарангки, Абдуллаевнинг талабаси, кейинчалик шогирдларидан бири бўлмиш Тўлқин ака ОҚИВАТ мисолида менга Ҳабиб Абдуллаев, Ойбек, Иброҳим Мўминовни қайта танитди, танитишга сабабчи бўлди.

Тўлқин Шоёқубов мисолида мен ОҚИВАТ билан юзлашдим. У менинг имконим, иштиёқим билан ҳисоблашмай фақат ёзишга даъват этди. Баъзан ҳафсаласизлигим кўнглига озор бўлиб қадалсада, тоқат билан кутди: аҳдидан қайтмади, ёз, деди.

У мени (ёзувчини) катта раҳбарларга хос буйруқ, шартнома ёки ҳомийлик билан кўрқитмади, ранжитмади, аксинча ИШОНЧ билан мукофотлади!

- Ёзаман! — деган ВАЪДА меники эди.

- Ёзинг! — деган ДАЪВАТ уники эди.

Ўртамизда йўқдан бор бўлган ОҚИВАТ кўприк тиклади. Бу кўприкдан биринчи бўлиб, ЯХШИЛИК ўтди, кетидан САВОБ ўтди, БУРЧ ўтди. Шу тахлит ҳеч кимга, ҳеч нимага муҳтожлик сезмайдиган Руҳлар ўтди.

3

Академик Ҳабиб Абдуллаев ҳақида тўпланган ва ҳали ҳам огиздан-огизга кўчиб юрган хотиралар шу қадар кўпки, «Устун»ни ёзиш жараёнида иккиланиб қолдим. Буларни маълум бир шаклга

солиб, бадий ишлов берилса, бир эмас икки роман ҳажмига тенг китоб пайдо бўлади. Бундай эсдаликлар аллақачон — 1972 йили рус тилида, 1989 йили ўзбек тилида тартиб берилиб нашр этилган. Фақат бугина эмас: атоқли олим ҳақида қатор салмоқли мақолалар ёзилган, чоп этилган. Таваллудининг саксон йиллигига бағишлаб (1992) «Фан» нашриётида чоп этилган «Хизр назар қилган олим» рисоласи назаримда, ўқувчилар онгида Ҳабиб Абдуллаев умрининг иккинчи фаслини бошлаб берди.

Менинг олдимда икки йўл турарди: биринчиси, тайёр хотиранларни ўзлаштириб, узундан-узоқ роман ёзиш; иккинчиси, Абдуллаев шахси, ҳаётини ўрганиб, фаолиятининг маълум бир даврини ўз тасаввурим, идрокимга суяниб тасвирлаш - ёзиш. Мен, ана шу — иккинчи йўлни танладим.

Ҳабиб Абдуллаевнинг шахси-фаолияти адабиётнинг Ватан, Миллат, Озодлик, Мардлик каби эскирмас, боқий мавзулари қаторида туради. Бундай тақдир ижодкорга шубҳасиз эркинлик, имкон эшикларини беминнат очади.

Абдуллаев геологияда униб-ўсиб, ўз соҳасидан четга чиққан — тафаккурда илтарилаб, жасоратда бўй кўрсатган, ном чиқарган, улғайган ва Шахс даражасига етган олим эди.

Ҳабиб Абдуллаев геология соҳасида эришган ютуқлари билан узоқ вақт даври давра суриши мумкин эди. У катта-катта амалларда узоқ туриши ҳам мумкин эди. Лекин... Гап ана шу — лекинда! Гап, Абдуллаевни олимликдан Шахс даражасига кўтарилиб, ўз миллати, халқи - Ўзбек манфаати томонга ўтишида. Ана шу оралиқ — олимлик ва Шахс ўртасида жамики синовлар, қийинчиликлар жамланган. Аввало, Оллоҳ ҳар кимни ҳам бундай синовга ташлайвермайди. Мабодо, ташладими, ул Зот бандасининг номини шоншарафга лойиқ тутайди.

Ҳабиб Абдуллаев қисқа умри давомида улкан ишларни бажарди. Аввало, унинг 7 жилддан иборат илмий асарлари нашр этилди. Геологиянинг турли соҳаларини қамрашга, тушунишга, тадқиқ этишга бағишланган бу жилдларнинг мазмун мундарижаси, номлавишига эътибор беринг:

1-жилдда: 1937-47 йилларда яратилган «Шеелитли скарн конлари»га доир мақолалар;

2-жилдда: «Ўрта Осиёнинг шеелитли скарн конлари геологияси»;

3-жилдда: «Маъданланишнинг гравитоид интрузиялари билан генетик боғлиқлиги»;

4-жилдда: «Дайкалар ва маъдан»;

5-жилдда: «Ўрта Осиё магматизми ва маъдани» ҳамда «Маъданли - петрографик провинциялари» номли монографиялари;

6-жилдда: «Маъданшунослик - конларни қидириб топишнинг назарий асоси» дарслиги;

7-жилдда: иқтисод ва тарихга бағишланган мақолалари, илмий публицистик асарлари тўпланган.

Олим асарларининг рўйхатини санашдан мақсад — соф илмий кашфиётлар силсиласига мансуб ушбу ном, атама, хулосалар геологиядан йироқ оддий ўқувчи учун огир. тушуниш қийинлигини айтиш. Ҳатто, ёзувчи — мен учун Ҳабиб Абдуллаевнинг илм (геология) билан боғлиқ фаолиятини ёзиш қийин кечди. Унинг машҳур геологлигини кўнглимдагидек ёзолмадим.

- Геология нима? Абдуллаевнинг бу борадаги хизмати, кашфиётлари нимадан иборат? — ана шу саволларга жавоб излаб кўплаб олимлар, Ҳабиб Муҳамедовични таниган, хизматларини эътироф этган кишилар билан суҳбатлашдим.

СИНАЛГАН ВА СИЙЛАНГАН ОЛИМ

Иброҳим Ҳамробоев билан (геолог Миролим Аҳмедов ҳамроҳлигида) хизмат хоналарида учрашганмиз. Домла ниятимизни олдиндан билар эдилар. Шундай қилиб, Ҳ. М. Абдуллаев ҳақидаги хотираларини қогозга тушириш учун йигилдик... Одатда, улкан ҳаётий тажрибага эга, билимли, унвонли олимлар оддийликка, камтарликка суянишади. Домланинг ўзини тутиши уй-фикрларимга яқин эди.

Бўлажак қаҳрамоним ҳақида хотира, ҳужжатлар тўплаб юрарканман, назаримда Ҳабиб Абдуллаевдан зўр, Абдуллаевдан устун олим йўқ ва бўлиши мумкин эмас, деган хулосага келиб қўйган эдим. Чунки, ёзувчи кимнидир қаҳрамонликка танлар экан, уни юрагига яқин олар экан, унинг бошқалардан кучли, фарқли томонини излайди, бу ҳол табиий, албатта. Шунинг учун ҳам ким билан учрашмай, ким билан гаплашмай, ундан Абдуллаевга хос бирор фазилат-журъат, самимият, юртга, миллатимизга садоқат намуналарини излаганим рост...

Хуллас, юзма-юз ўтирдик, Ҳамробоев:

- Ҳабиб Муҳамедовичнинг бирор мақолалари эълон қилинса, биринчилар қаторида ўқиб, фикримни ошкора айтардим, танқидий фикр билдиришдан тортинмасдим, - дея тўғрисига кўчдилар. Дастлаб бундай ошкора сўз юракка бироз қаттиқ тегса-да, аслида ўзини буюк олимга яқин олган, тенг тутган, тан берган олимнинг иқрори эди.

Шу куни ўзбекнинг яна бир катта олими Иброҳим Ҳамробоев Ҳабиб Абдуллаев ҳақида илиқ хотираларни сўзлаб бердилар. Кейинчалик мен ўшлик олимнинг таржимаи ҳолига қизиқдим ва иқрор бўлдимки, Совет даврида вояга етган кўплаб олимлар илм йўлида машаққатли қийинчиликларни енгиб, чидам ва бардош билан бизнинг кунларгача етиб келишган. Мен Ҳамробоевнинг «Ҳаёт саҳифалари» номли хотиралари билан танишгач, бугун - бизнинг кунлардаги унча-мунча талаба дош беролмайдиган қийинчиликларга домла қандай чидади экан, деб ўйланиб қоламан.

Очлик, юпунлик, бекишилик - булар айтишгагина осон бўлган сўзлар. Бу сўзлар замиридаги, моҳиятидаги юкни ёш Иброҳимгина ўзида синаб кўрди, кўтарди. Ота-онасининг бир оғиз тўғри насихатини, пўписасини кўтаролмайдиган баъзи ёшларимиз ўшлик икки аллома - Ҳабиб Абдуллаев ва Иброҳим Ҳамробоевнинг таржимаи ҳоли билан танишсалар, теранроқ билсалар, ўргансалар ўзларига умр бўйи мадад бўлгучи куч - суянчиқ топган бўлур

эдилар. Мен ёшларга хос шижоат, чидам ва мақсад сари интилишнинг самарасини, юксак натижаларини юқоридаги икки олимимиз мисолида кўриб, истаса, интилса, чекинмаса инсоннинг қўлидан кўп эзгу ишлар келишини англадим.

1927 йилнинг қиш фасли: қор босган пахта даласи, гўзапоя ўриш, 6-7 ёшли ўспириннинг совуқдан қақшаб, кўкариб кетган қўлларини ҳис этасизми?

- Ўшнинг Ўзган шаҳрида саводли кишилар кам эди, - деб эслайди олим. Шундай бир пайтда кўпчилик оилалар очликдан, совуқдан омон қолиш, жонини асраш ғамида юрганида ёш Иброҳимнинг кўнглида савод чиқариш, ўқиш, илм олиш қаёқдан пайдо бўлди экан? 1927 йил Шўро мактаби очилганида у билан бирга оилали, ўзидан 10 ёш катта эраклар ҳам ўқиган. Дарсга шошилаётган ёш Иброҳимнинг совуқдан қотиб қолган этигини улоқтириб, оёқ яланг мактабга юурганини тасаввур этасизми? Бир синфда катта кичик 42 ўқувчи! Агар тақдирга ёзилган бўлса, инсон ҳар қандай машаққатга чидар экан. Баъзан нега Ҳабиб Абдуллаевдек, Иброҳим Ҳамробоевдек инсонлар, олимлар кўп эмас, деб ўйлаб қоламман. Чунки тақдир - Оллоҳ уларни, аввало, меҳнат - машаққат билан синаган ва сийлаган, шунга яраша билим, куч бағишлаган. Бундайлар ҳаммиша камёб, уларга орзу билан, тоза ният билан учрашиш, тиллашиш лозим. Улардан нусха кўчириш мумкин эмас, улар аслиятга абадий содиқ шахслар.

«... уйимизда на дафтар, на китоб бўлган. Мен кўчаларда ётган папирос қутилари ва чой қоғозларини йиғиб олиб, шуларга ёдлаган ҳарфларимни телба тескари ёзиб юардим» - деб эслайди муаллиф. Баъзан биз кўп нарсани шароит ҳал қилади, иқтисод ҳал қилади, деймиз. Агар бу гап мутлақ ҳақ бўлганида, ўшлик икки машҳур олим ғирт саводсиз, умри бировларнинг хизматида ўтадиган ғариб кишилар бўлиши керак эди-ку?! Йўқ, аксинча, улар етук олим бўлиб етишди, тақдирнинг оғир-енгил ҳукмига бардош бериб, ўзини муносиб тутган шахслардир. Маълумки, шахслар тарихники, тарихни эса авлодлар ўрганади, сабоқ чиқаради, фахрланади...

Иброҳим Ҳамробоевнинг тақдир китобини ўқир эканман, унда фарзандларимиз учун ҳам илм, ҳам намуна бўлишга арзигулик саҳифалар: чидам, ирода ва шулар натижасида келган ғалабалар тизилиб туради. Тақдир сийламоқчи бўлган кишиларни болаликдан, ёшлиқдан мустақил қадам ташлашга - яшашга ундар экан. Ёш Иброҳимнинг ота-она бағридан узилиб, Тошкентда, Тошкентдан Ўзганда яна Тошкентда кечган ҳаёти фикримга далилдир.

Кўпинча 35-45 ёшлилар (ўзим тенги авлод) нинг фарзандлари ҳақида ўйлайман. Ўғил-қизларимиз биз тотган, қийинчиликлардан

узоқда улгайдилар. (Аслида, бизлар ҳам унча қийинчилик кўрмай ўсдик, ўқидик...). Улар ижара уй, стипендияга кўникиб яшаш ёки дарсдан сўнг мардикорчилик қилиб пул топиш азобидан четда турдилар. Ороу ҳавасларимизнинг маҳсули сифатида дунёга келган фарзандларимиз нечукдир биз мўлжалга олган ниятларга яқинлаша олмадилар. Яқинлашиш у ёқда турсин, кўплари ўртамуна, ердамга, тиргакка муҳтож, ота-онасининг меҳнати, номига суянадиган бўлиб чиқди... Майли, бу муаммонинг таҳлили ўз йўлига-ю, ammo киши илмда, мақсад сари интилишда собит турмаса, меҳнатга ошно тутинмаса ора йўлда қолиши аниқ экан.

«Ҳаёт саҳифалари» да ўсмир Иброҳимнинг мустақил қадамлари ҳаққоний тасвирланади. Айтиш жоизки, ушбу асар бадий тўқималардан йироқ, шундоққина Иброҳим Ҳамробоев умрининг қизғин бўлақлари аслича қозғоғда акслантирилган. «Очарчилик, йўқчилик тамомила аҳолининг тинчасини қуритди. Тирикчилик жуда мушкул бўлиб қолганидан болалар уйига (интернатга) беришди. Шаҳарда атиги битта интернат бўлиб, у ерга шаҳар аҳолисидан ташқари бошқа юртлардан келган очларнинг болаларини ҳам топширардилар. Булар орасида, айниқса, Украина ва Қозогистонлик болалар кўп бўларди. Уларнинг ичида мендан катта - 13-15 ёшли болалар ҳам бор эди. Ёшим атиги 12да бўлса ҳам бошқаларга нисбатан саводлироқ бўлганим учун мени бошлиқ (староста) қилиб қўйишди...» Ёки: «1933 йил куз пайти. Мен ўқиётган мактабда 7 синф ташкил қилиш учун муаллимлар етишмади. Шу сабабли 6 синфни битирган 2 кишини, мени ва Қарабоев Жўрабойни ўқишни давом эттириш учун Тошкентга жўнатдилар. Бизнинг қўлимизга тутқазилган йўлланманинг бир ёғига «САГУ», иккинчи томонига эса «САКУ» деб ёзилган экан. Атиги 3-4 сўм пул билан Тошкентга келиб САКУни аранг қидириб топдик. Бу «Ўрта Осиё Коммунистик Университети» дегани экан. Бизнинг қозғимизни кўриб қулишди:

- Бу ер сизларнинг ота-оналарингиз ўқийдиган жой, - дейишди. Кейин «САГУ»ни топдик. («Ўрта Осиё Давлат Университети»)

- Бу ерда ўрта мактабни битирганлар ўқийди, - дейишди ва бизга Наркомросга (Пушкин кўчасига) боришни тавсия этишди. У ердан бизни Карл Маркс номидаги педагогика техникумига (тайёрлов курсига) йўллашди. Сўроқлаб ўқчи кўчасидаги техникумни топдик. Ётоқхонадан жой беришди. «Ётоқхона» дегани улкан зал бўлиб, унда 35-40 тача талаба истиқомат қиларкан... Вақт соати келиб, мен бу шум талабаларнинг кўпчилигини ортда қолдирдим...».

Агар эътибор берсангиз, биринчи бўлиш, бошқалардан ўзиб кетиш, олдинда юриш, етаклаш истаги ва бу истакка яраша интилиш, қатъийлик икки ҳамюрт - Ҳабиб Абдуллаев ва Иброҳим Ҳамробоев фаолиятида ёшликдан, талабалик давриданоқ яққол кўри-

нади. Юқоридаги мисолларда бўлажак олимнинг феъли, дадиллиги, мустақил қадамлари уфуриб турибди.

Ўқишни, топшириқларни қойил қилиб бажариш, рус тилини ўрганиш, тўғаракларда иштирок этиш - бари-барига улгурарди. Улгурганда ҳам бошқаларга ўрнатқан бўларли даражада, узоқ Ўзганлик талабаларнинг ҳеч кимдан кам эмаслигини исботлаш учун интиларди.

Тақдир ёш Иброҳимга ҳамиша аёвсиз зарбаларини тайёрлаб турди. Шу тахлит у отасидан ажради, эндигина 32 ёшга кирган онаси ва бирин-кетин яқинларини йўқотди. Аммо, олдинда олис-олис йўллар, ҳаёт аталмиш мураккаб доvon, зиналар бор эди. У қоқилмасликка, йиқилмасликка тиришиб илгарилариди... «1938 йил августнинг бошларига келиб ҳужжатларимни топширдим, - деб ўтган кунларини эслайди муаллиф. - Менга Революция скверининг ёнида (ҳозирги Амир Темур хийбони) жойлашган ётоқхонадан вақтинча жой беришди. Қўлимга варақа тутқазишди. Унда фақат «Ҳамробоев Иброҳим, геолфак, 1938 йил, деб ёзилган эди. Мен шу варақча билан эртаси кuni тайёргарликсиз физикадан «4»га топшириб чиқдим».

Орадан 60 йилдан зиёд вақт ўтибди. Бугун Иброҳим Ҳамробоев академик. Машҳур геолог. Шу ўтган йиллар - фасллар қатида не-не воқеалар, машаққатли меҳнат, изланишлар ётибди. Биринчи мустақил экспедиция сафари (1941 йилнинг ёзи)дан то бугунгача ўтган фурсат - академик Иброҳим Ҳамробоевнинг фаол умри, биринсон босиб ўтиши керак бўлган, сир-синоат, товланишлар, синовлар билан кечган умр. У саховат, саховатли кишилар ҳақида ёзар экан: «Саховат, бу эзгулик. Соховат ўз моддий ва маънавий манфаати, тинчлигидан кечиb бировга бегараз қилинган яхшиликдир ... ҳаёт йўлида жуда кўп саховатли одамларни учратганман... Саховатлилиқ хусусида марҳум домлаииз Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаевнинг олдига тушадиган киши йўқ эди, - деб эътироф этади. - Ўрта Осиё Давлат Университетининг аспиранти эдим. Юртимда эса шу вақтларда етим қолган биттаю битта укам Маҳмуджон оғир моддий аҳволда эди. Домла (Ҳабиб Абдуллаев) мушкулотимдан хабардор бўлгач, кўнглимни кўтардилар, шкафидан 1000 сўм олиб менга берди ва Ўзганга бориb укамдан хабар олишимни, керак бўлса ҳужжат (камандировка) ёздириб беришини айтди. Мен унинг ҳузуридан зўр миннатдорчилиқ туйғуси билан чиқдим ...»

Ҳа, саховат қалбга тегишли—қалбнинг мулки, у қалбдан-қалбга кўчади, тез таъсир қилади, ёдда қолади.

«Табиатан сахий бўлган бу шахснинг (Ҳабиб Абдуллаевнинг - Р.Раупов) ... 50-60 йилларда имкониятлари зўр эди. Домла:

- Бир кўчада тўртта идорам бор! - деб мамнуният билан гапирардилар ... - Шу бешта сўз - тугал битта гапда Ҳабиб Абдуллаев -

Ўзбекнинг мард ўғлонининг феъли, ғурури, ўзига ярашиб турган эркалиги билиниб турибди... - Ҳақиқатан ҳам мўъжазгина Абдулла Тўқай кўчасида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Президиуми (унда Абдуллаев - вице президент лавозимида), шу бинонинг ўзида Геология институти - унда директор, нарироқда Министрлар кенгаши биносида у Госплан раиси ва Министрлар Совети раисининг ўринбосари эди. Шу боис домла қаёққа қўл узатса етарди ва бу имкониятлардан эзгу ишлари учун кенг фойдаланарди ..., - нақадар ажойиб тариф, чин эътироф ...

- 1992 йили домламиз таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан мустақил Ўзбекистон ҳукумати томонидан олтин медаль таъсис қилинди. Медалнинг бир ёғига домланинг сиймоси қабартириб туширилган, орқасига эса «Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш кўчларини ривожлантиришга олиб келган улкан илмий ютуқлари учун» деб ёзилган эди. Биринчи бор бу нишонга каминангиз муносиб топилди, уни Президентимиз И.А.Каримов Навоий театри залида ўз қўллари билан тақиб қўйган эдилар».

Дунё кўпинча биз бандаси ўйлаганидан, тушунганидан кўра бошқачароқ - ҳам мураккаб, ҳам содда, теран, мазмун моҳиятга бой, кенг, кечиримли, мард ва адолатлидир. Аммо, биз бундайлигини вақтида англамаймиз, теранроқ тушунишга ожизлик қиламиз, тугал англашга эса кўпинча майдаликлар, ожизликлар монелик қилади. Жуда қизиқда: деярли бир вақт, бир замонда яшаб, ҳамюрт, ҳамкасб, ҳамфикр бўлган икки инсон, бири иккинчиси номига таъсис этилган мукофот - олтин медальни кўксига шараф билан тақса, бундан мамнун эканлигини қувонч билан эътироф этса қандай яхши! Икки олим, икки ҳамкасб ўртасидаги ҳамкорлик, ҳиммат узликсиз давом этса ... Буни Иброҳим Ҳамробоев холис эслайдилар: «1954 йилда Ҳ.М.Абдуллаев ва «Ўзбекзолото» ташкилоти бошлиғи Ж.В. Абуев билан биргаликда шимолий Нуратовда текшириш бошланган Чармитон ва бошқа олтин конлари (Ақчоп, Устук, Симтоб)ни кўриш учун бордик ... Ўша йилнинг охирида Ҳ.М.Абдуллаевнинг таклифи билан Москвага докторантурага кетдим. 1956 йилнинг кузида докторлик диссертациясини муддатидан 3 ой олдин топширдим ва 1957 йилнинг май ойида ёқладим».

Ёки: «... домламиз Ҳ.М.Абдуллаев устидан уюштирилган илмий мунозара (тортишув)да иштирок қилдим ва муҳолифларимизга сезиларли зарба бердик. Бу мунозара Ҳ.М.Абдуллаевнинг устидан (уни йиқитиш ниятида) уюштирилган охирги «илмий» мунозара эди. Бундан олдин ҳам, 1951 йилнинг бошидан турли мунозаралар, муҳокама ва «хатлар» уюштирилиб, улар, айниқса, домланинг амалларидан кетганидан сўнг авж олдириган эди. Улар домлани аввал миллатчиликда айблашди; сўнгра чет эл мафкурасини бизнинг

фанимизда тарғиб қилишда, ҳатто плагиатликда ва охири асарларида жиддий назарий нуқсонлар борлигида айблашди. Бу воқеалар О.М.Акрамхўжаевнинг «Ҳаёт сабоқлари» китобида ҳам ёритилган».

Шундай хотираларнинг сўнггиси, айниқса, таъсирли: «Ўша эллик учинчи йилнинг август ойи охирларида Ҳ.М.Абдуллаев билан Ҳисор тоғларига бордик, чунки домла ўзининг аспиранти Суннатилло Бобохўжаевнинг далада ўтказган тадқиқотлари билан танишмоқчи бўлдилар. У вақтлар домла кўп амалларидан бўшаб қолган ва фақат академиянинг геология бўлимини ҳамда Тошкент Политехника Институтининг петрология ва металлогения кафедрасини бошқарардилар. Шу сабабли илмий ишлар билан бевосита шуғулланиш имконияти ошган ҳамда унинг атрофини ўраб юрадиган шахслар анча сийраклашиб қолган эди... Биз Варзобнинг чап ирмоғи Тақоб водийсига жўнаб кетдик. Суннатиллонинг диссертация мавзуси шу район бўйича эди... Сой бўйидаги тоғлар соясида ўлтириб тушлик қилдик ва ... ҳозиргина кўрган кон белгиларини муҳокама қилдик ... Домла ёнбошлаб олиб кулимсираб ўтирар, баъзи баъзида ёхуд бирортамизга киноюмуз лўқма ташлаб қўярди. Сўнг нигоҳини самога тикиб жим қоларди.

Осмонда ёлғиз бургут парвоз қиларди... Ҳисор тоғларининг узоқ-узоқдаги кулранг ўркачи кўринарди. Бу тоғларнинг аррасимон чўққилари феруза ранг осмонга қадалгандай ... Домла (Ҳабиб Абдуллаев) бироз мудрагандай бўлдилар, биз унинг олдида ёнбошлашни ўзимизга эп кўрмай, секин-аста суҳбатлашиб ўтирдик...»

Болалик хотираларидан бошланган «Ҳаёт саҳифалари» китоби Ҳабиб Абдуллаевнинг мураккаб ҳолати, кечинмалари, ич-ичидан ёлғизлик, тушқун кайфияти билан якун топади. Домла Ҳамробоев Абдуллаевнинг оғир дамларидаги ҳолатини ҳалол, моҳирона тасвирлайди.

Буюклар ўлмайди, деган гап нақадар рост. Иброҳим Ҳамробоевнинг юқоридаги тасвирини такрор кўчираман:

- Домла бироз мудрагандай бўлдилар ...

Ҳа, домла Ҳабиб Абдуллаев ўлмаган, унинг ёнида ёнбошлашни ўзига эп кўрмаган содиқ яқинлари, қадрига етадиган шогирдлари бор экан, у абадий тирик. Ҳабиб Абдуллаев сиймосини кўксига тақиб, хотирасини қалбида асраб-авайлаб, йиллардан- йилларга соғ-омон олиб ўтган Иброҳим Ҳамробоевдек забардаст геологлар бор экан, адолатнинг умри боқий, қўли узун бўлажак.

2001 йил 9 февраль, Тошкент

ҚЎЛ ЕТМАС ЧЎҚҚИ...

Тўрабек ДОЛИМОВ - академик, ТошДУ ректори.
(1996 йил январь ойида суҳбатлашдим).

- Ҳабиб Муҳамедович атиги 49 йил умр кўрдилар. Геология тарихининг охириги 50 йиллигини олиб кўрсак, унда бармоқ билан санайдиган сиймолар борлиги маълум бўлади. Шулардан бири Ҳабиб Абдуллаевдир.

Одатда биз геология деганда дала, ТОҒ ёки саҳрони болға билан кезадиган кишини тушунамиз, тасаввур қиламиз. Ҳабиб Муҳамедович ана шу кўникма - тушунчага ҳеч қачон тўғри келмайдиган геолог. Биринчидан, домла жуда катта назариётчи. Оловсимон эритмани ўз-ўзидан рудага мутахассислиги (маъданларни ўзидан чиқариши)ни домла асослаб бердилар.

Қизиги шундаки, 1947 йилдан буён ярим аср вақт ўтди. Олинган натижалар олтин, рух, мисга нисбатан ва деярли барча элементларга нисбатан ҳақиқат бўлиб чиқди. Ваҳоланки, домла буни вольфрам мисолида асослаб берган эдилар. Агар биз шу соҳа, яъни Абдуллаев асос солган металлогения фанига тааллуқли журнал, китоб ёки ёзилаётган ҳар бир мақолани кўрадиган бўлсак, муаллифлар Ҳабиб Абдуллаевни биринчи бўлиб тилга олишади. Домла ҳақида гапирганда (билишни истаган ўқувчига) тўғри тасаввур ҳосил қилиш учун Абдуллаевнинг фанга қўшган ҳиссасини кўра билиш керак. Абдуллаев дунё фанига қўшган ҳиссаси бўйича Улугбек билан тенг турадиган, Форобий билан бўйлашадиган олим. Шунинг учун ҳам 1958-60 йилларда домланинг китоблари бир неча тилларга кетма-кет таржима қилиниб дунёга тарқалди. Бутун дунё геологлари Абдуллаев кашфиётини ҳайрат ва қизиқиш билан қабул қилди, ўрганди...

Биз буни ҳалигача чуқурроқ тасаввур қилолмаймиз. Масалан, мен мутахассис сифатида энди-эндигина кашфиётдаги айрим фикрларни тушуна бошладим. Масалан, домланинг 1961 йили нашр этилган «Ўрта Осиёнинг магматик жараёнлари ва рудаланиши» деган китоблари бор. Унда шундай дейилади: тектоник жараёнлар каскад сифатида - зинапоёга ўхшаб ривожланади, яъни шимолдан жанубга қараб ривожланади.

Бу фикр 1970-80 йилларга келиб исботини топди. Ваҳоланки, буни Ҳабиб Абдуллаев 1961 йили бир неча хариталарда ниҳоятда аниқ, чиройли қилиб кўрсатиб кетганлар.

Ҳабиб Абдуллаевни фақат металлогенист деб ҳам бўлмайди. Абдуллаев геологиянинг жуда кенг соҳаларида фаолият кўрсатган ва катта ғалабаларга эришган олим эдилар. Яна бир жиҳатлари домла жуда мард инсон бўлганлар. Шундай бир мақолаларини эслайман. Узоқ вақт Ўрта Осиё Россияга ихтиёрий қўшилган, деган ёлгон фикр илгари сурилди. Абдуллаевнинг ана шу сохталикка нисбатан ўз жавоблари бор. Юқорида эслаганим, ушбу мақола «Правда Востока» газетасида чоп этилган. Домла айтганларки, агар, Ўрта Осиё Россияга ихтиёрий осонгина қўшилган бўлса, Кўктепадаги 15 минг туркман йигити нима бўлади, Зирабулоқдаги жанглар нима бўлади, Тошкент атрофидаги жанглар-чи, бунга нима дейсиз? Тарихни сохталаштиришни қўяйлик-да, тўғриси айтийлик:

- Ўрта Осиё Россия империяси томонидан забт этилган...

- Мана, энди, Ражаббой ука, бир тасаввур қилинг. Сиз ёзувчисиз, олтмишинчи йилларда (1959-60) қайси бир олим юқоридаги гапни матбуотда журъат билан айта олган? Худди шу вақтда Ҳабиб Абдуллаев академиянинг президенти эдилар. Ҳис қиялпсизми? Лавозим учун, курси учун безовта бўлган олим шу гапни гапира оладими, нафақат гапириш, ёзиш, ҳимоя қила оладими?

- Йўқ, имони бутун, жасоратли деб шундай кишиларга нисбатан айтилади...

- Баракалла! Шу биргина мисолнинг ўзиёқ Абдуллаевнинг кимлигини айтиб турибди.

- Эътиқодсиз, қўрқоқ, миллатини севмаган киши бундай юксаликка кўтарилолмайди...

- Яшанг! Жасоратли деган сўз Ҳабиб Абдуллаевга ўхшаган, миллатпарвар, юртпарвар кишиларга нақадар ярашади!

Биз тенги авлод Ҳабиб Абдуллаевга неварашоғирд ҳисобланамиз. Аммо, у кишини яқиндан таниган, бирга ишлаган кишилар, ажойиб феъли, тантилиги ҳақида гапириб юрадилар. Геологлар орасида, бошқа соҳаларда ҳам бундай кишилар кўп...

Яна бир мисол: устозлари Алексей Васильевич Королев билан Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаевнинг йўналишлари тўғри келмаган, икковлари икки томонда туришган. Аммо, Королев Ўзбекистон Фанлар академиясига сайланиш пайтида, домла:

- Королев, албатта, сайланиши керак, шу одам сайланмаса, ким сайланади? — деб уни виждонан, ҳалол қўллаган. Аммо, кейинчалик Королев ўз атрофига бир қанча тарафдорларни йиғиб, Абдуллаевга қарши турди, тош отди. Жумладан, русларни ҳайда-япти, уларни мажбуран кетказаяпти, руслар ишсиз қолаяпти, деган айблар билан қуролланиб, домлага ташланишди...

Назаримда, Ҳабиб Абдуллаевга ўхшаган буюк, мард одамлар

дунёга бир марта келади, иккинчи бор Абдуллаев пайдо бўлмайди. (Албатта, авлодлар ривожланади, янгиланади, давом этади, яна буюк олимлар, ватанпарвар шахслар туғилади, вояга етади — аммо, уларнинг ўз номи, ўз даври бўлади). Кўпинча студентлар, аспирантлар билан гаплашганимда бир нарсани таъкидлайман:

- Ҳабиб Абдуллаев бевосита кон очмаган, аммо биз шу вақтгача олим назариясидан фойдаланиб келяпмиз. Ўзбекистондек кичик бир ҳудудда нега кон кўп? Чунки, ўша 1960 йилларда қабул қилинган, — Ҳабиб Муҳамедович томонидан қабул қилинган, киритилган назария ўзининг мевасини ҳозиргача бериб келяпти. Чотқол, Қурама тоғларида 1960 йилнинг ўрталаридан бошлаб 70 йилгача қатор йирик олтин конлари пайдо бўлди. Буларнинг бари домла назариясининг бевосита йўналиши, ҳосили ҳисобланади.

Кўчбулоқ, Қизилолма, Супатош, — булар ҳаммаси олим назариясининг меваларидир. Булар ҳаммаси магма билан руданинг боғлиқлигига таяниб қидирилган ва очилган конлардир. Геологияда назария бўлмаса, ҳеч қачон олдинга силжиш мумкин эмас, кон ўз ўзидан очилмайди. Ҳабиб Абдуллаев конлар очилишининг пойдеворини яратди. Нафақат бизда, олимнинг ғояларига бағишланган илмий конференциялар собиқ Иттифоқда ҳозиргача ўтиб келяпти. Владивостокдаги Тинч океан атрофи металлогенияси, Хабаровскдаги Узоқ Шарққа бағишланган конференция, деярли ҳар йили МДУда ўтадиган «Магма ва рудаланиш» мавзусидаги конференцияларни эслаш жоиз. Ушбу йигинларда биринчи бўлиб айтиладиган гап:

- Булар Ҳабиб Муҳамедович қилган ишлар, биз эса, мана бу қисмини ишляпмиз...

Абдуллаев ишларининг кўпгина томонлари ҳали очилмаган, ҳар йили бу улкан олимнинг янги қирралари топиляпти. Абдуллаев назарияси яратилгандан кейин геологияда янги атамалар пайдо бўлди. Биринчиси - рудаланиш, русчасига - рудоносность. Домладан олдин бу атама ишлатилмасди.

Бу сўзни Абдуллаев биринчи бўлиб киритган: яъни магманинг маъдан туғиш қobiliяти. Шунинг учун ҳам домла магмани иккига бўлади - руда туға олдиган ва руда ҳосил қилмайдиган.

Домланинг ҳар бир жумласини, ҳар бир саҳифасини юз, икки юз марта қалам билан чизиб ўқиганман. Домла ҳар битта сўз, жумлада жуда чуқур маъно жойлайди. Уни ҳар ким ҳам бир ўқишда тушунавермайди, мураккаб.

Яна бир гап: Ҳабиб Абдуллаев қилиши, бажариши мумкин бўлган жуда кўп ишни қилолмай, улгуролмай кетди. Бунга шафқатсиз тақдир деймизми ёки хусумат, унинг жасоратли қадами, сўзини кўролмайдиганлар сабаб бўлди. Масалан, домланинг вафотидан сўнг чоп этилган икки китоби — биринчиси: Ўрта Осиё маг-

матик жараёнларини умумлаштириш, иккинчиси, дунё провинцияларини умумлаштириш.

Абдуллаевдан кейин ушбу ишларни ҳеч ким домла даражасига чиқазолмади. Афсус, бундай улкан ишлар Ҳабиб Муҳамедовичдан қолиб кетди...

Раҳматли саксон тўрт ёшли академик Д.С.Коржинскийнинг бир гапи бўларди:

- Ҳабиб—это как вершина! Бывает такие вершины, которых не возьмешь. На него можно смотреть, а забраться туда уже нельзя. Математиклар бунини «неулучшаемый результат» дейишади.

Ҳайратланарлиси, Ҳабиб Муҳамедовичнинг жаҳон фани йўналишига қўшган ҳиссасини ҳали бир неча авлод қўшолмайди. Домланинг бўй-бастини ана шу мезон билан қиёсласангиз, уни тўлалигича англаш мумкин бўлади. Катта-катта институтлар тузиш мумкин, академияда бир нечта институтлар ишлаши мумкин, аммо, эришилган натижага қараб, баҳо берадиган бўлсак, Абдуллаев жуда юксакка кўтарилган.

Собиқ Иттифоқдаги катта шаҳарларда металлогения бўлими бор. Металлогения асосини ким яратган? Ҳабиб Муҳамедович яратган. Бунини ҳеч ким инкор қилмайди, қилолмайди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, 1950-60 йилларда ўзбекининг, Ўзбекистоннинг обрўсини кўтариш, ўзбек деган номни дунёга танитиш Ҳабиб Абдуллаевнинг номи билан боғланди.

Ҳабиб Абдуллаев металлогения — металлларнинг келиб чиқишига оид фанни чўққига чиқарди. Шунга қарамай...

Анатолий Васильевич Бетехтиннинг:

- Шу вақтгача биз металлларнинг келиб чиқишини билмаймизми? — деган жуда заҳарханда гапи бор. Бу киноя вақтида катта баҳс, мунозарара айлانган эди.

Ҳабиб Муҳамедович, Анатолий Васильевичга ҳурмат билан:

- Кимё нуқтаи назаридан металлнинг келиб чиқишини-ку, билармиз, аммо, металл ер қобигида қандай ҳосил бўлади, гап шунда! - деб жавоб беради.

Шехтман, Пуркин ва бошқа олимларнинг методик усули бўларди: домладан уч-тўрт қатор цитата (кўчирма) олардилар-да, танқид қилардилар. Домла эса улар танқид қилган матнни тўла келтириб, муносиб жавоб берар ва рақибларини баҳсда ҳалол енгиб чиқарди. Абдуллаевнинг рақибларига аралашиб қолганлардан бири Сергей Дмитриевич Туровский, Фрунзе шаҳрида — Қирғизистонда

* «Дунё руда - петрографик провинцияларини классификация қилиш принципи».

яшар эди. Домла унга ҳам муносиб жавоб берган. (Шунда Сергей Дмитриевич Абдуллаевдан узр сўрайди...)

Васильковскийнинг «Геология Азии» номли охирги китоби бор: ўлими олдидан чоп этилган. Шу китобда у: «Мен Марказий Осиё геологиясини Ҳабиб Муҳамедовичдан олдим», — деб ёзади. Йўқса, шунча манба, шунча харита турибди. Бу ҳам буюк олимни четлаб ўтолмаслик, уни тан олиш, эътироф этишга киради.

Ҳабиб Муҳамедовичнинг олган натижалари йил сайин тасдиқланиб боравергач, у киши ишлаб чиққан назария мумтоз геологиянинг катта — асосий қисмига айланди. Шунинг учун металлогения барча дарслик, кўрсаткичларда махсус боб бўлиб кирди.

«Геология полезных ископаемых»^{*} номли китоб ўқув дастурларига киритилган, ўзимизда, МДУ 5-босқич студентлари учун ҳам ўқув қўлланмаси ҳисобланади.

Хулоса: Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳаёти, шахси, унинг жаҳон фанига қўшган ҳиссасини ўрганиш, ёзиш — ўзини шунга лойиқ, муносиб билган, журъатли ёзувчи учун бир умрлик иш! Агар, бу иш уддаланса, нафақат геология, балки адабиёт, тарих ва бошқа фанлар ривожига ҳисса қўшган олимларимизнинг хизматлари мустақиллик ёшларига — фарзандларимизга холис етказилган бўлар эди. Бунингдек, сабоқ бўларли ишга ватанимиз — Ўзбекистон мустақилликка эришгач, биринчи бўлиб қўл урган экансиз, Сизга:

— Хайрли, жуда эзгу иш бошлабсиз, деб айтаман ва Сизга галаба тилайман.

* «Фойдали қазилмалар геологияси».

ҲАБИБГА ЎХШАГАНЛАР КАМ ЭДИ...

Иззат СУЛТОН - Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, атоқли адабиётшунос, драматург (27 сентябрь 1995 йилда Иззат Отахоновичнинг уйларида суҳбатлашдик).

- Ҳабибнинг йўлида хатар кўп эди. Аммо, Ҳабиб йўлини билар, топар эди. Унинг йигитларимизни Киевга юбориши органларга ёқмасди, чунки Киевда миллий руҳ бор эди. Ҳабибнинг бир хусусияти — у майда-чуйдадан ўзини баланд тутарди. Юқорига гапини ўтказа оларди. Айтардимки:

- Сизни Москвага кулча олиб кел, - деб юборишади. Сиз эса кичкинтой кулча ўрнига Патир олиб келасиз.

- Йўли бор, - дейрди у.

- Ҳабибга ўхшаганлар кам эди. Ёзсангиз, Ўшга алоҳида эътибор беринг. Ўш алоҳида шахсларни тарбиялайдиган жой. Нега десангиз, мусулмонлар назарида Ўш — Маккайи Ажам — муқаддас жой. Авлиёлар, пирлар, шайхлар макони. Бутун бир маҳалладан иборат шайхлар яшаган. Ўш афсонавий шаҳар. Айтишадикки, Одам Ато қўш ҳайдаётганида, бир жойга етиб, «хў-ўш» деб бурилган экан, шу жойдан бошлаб Ўш пайдо бўлган... Ёки айтайлик, Ўшда Жаннатариқ бор.

- Ҳабибни идеаллаштирмоқчи эмасман. Ҳамма қатори унда ҳам камчиликлар, биздаги камчиликлар бор эди. Аммо, унда бизга нисбатан ФАЗИЛАТ кўп эди. Англаяпсизми, фарқимиз шунда! Ҳабиб жасоратли эди.

У кадрларни танлаб, топиб билар эди.

У танлаган каддини ҳар қандай шароитда (агар у тубан кетмаган бўлса, юрти, миллатига хиёнат қилмаган бўлса) ҳимоя қила оларди. Хуллас, у миллий кадрларни руёбга чиқара оларди.

Шунинг учун Ҳабибни Москвадан келган раҳбарлар ёмон кўрарди, уни йўқ қилишга тайёр эдилар. Ҳабибни ашаддий миллатчи деб билишарди. Аслида эса Ҳабиб миллатчи эмас — миллатпарвар эди. У ўз миллатини бошқа миллатга қарши қўйган эмас, аммо у

ўз миллатини хор қилишларига йўл қўймас эди. Бунга бутун куч-қуввати, заковати билан қарши эди. Ҳақиқий миллатпарвар де-ганда, Ҳабибнинг сиймоси қайта-қайта кўз ўнгимдан ўтаверди.

- Ишдан олинишининг сабаблари нимада, дейсизми? Бунга са-баб, ҳали юқорида айтганларим. Яна бир сабаб: Ҳабиб қисқа муд-датда Москва, Киев, Ленинград каби шаҳарларга ўзбеклардан жуда кўп (400 дан ошиқ) аспирантларни юборди. Юқори нима деркин, деб иккиланиб ё қўрқиб ўтирмади.

- Сиз, мулла Ражаббой, ёзувчи сифатида бир нарсани теран англашингиз лозим. Ўша вақтда Кремлдан қўйиладиган иккинчи секретарларнинг асосий иши, вазифаси — ўзбек халқидан етиш-ган кадрлар руслаштиришга (русификатр) қўшилса, шунга кўнса, чидаса - йўл бериш, қаршилиқ кўрсатса — йўқотиш бўлган. Улар шу йўл билан халқимизнинг кўплаб асл фарзандларининг бошига етдилар. Униб-ўсишига йўл қўймадилар.

Масалан, Ойбекнинг бошига тушган кулфатларга сабаб нима эди?

Ойбек руслаштиришга ҳам, Сталин диктатурасига ҳам қарши эди. Биз буни яхши биламиз. У бизга бу ҳақида кўп гапирган. Шу-нинг учун Ойбекни қийнаб-қийнаб, охири ижодий издан чиқа-ришди.

Бу ишда, айниқса, органлар катта рол ўйнади. Ўзимдан бир мисол айтайми?

- Айтинг домла, бутун биз билишимиз, эшитишимиз керак бўлган рост гапларни Сиз айтмасангиз ким айтади, бугун айтмасангиз, эртага...

- «Навоий» тайёр бўлгач, комиссия келди. Қабул комиссиясида биламизки, албатта, органларнинг одами бўлади.

Кимлигини биламиз...

Кимга хизмат қилиши ҳам бизга маълум. Шулардан биттаси «На-воий»ни қўйилишига қаттиқ қаршилиқ қилди. Шу одамнинг гапи ўтди.

- Ўша одамнинг номини айтолмайсизми?

- Энди ўлиб кетган одам, номини тилга олмайлик. Биз 5 май 1945 йилда гаплашаётган бўлсак, 15 майда премьер аэлон қилин-ган, шунга қарамай шу одамнинг гапи билан спектакль ман қилин-ди. Нима қилиш керак?

Усмон Юсуповга вазиятни тушунтирдим, унинг руҳсатини ол-дим, спектакль қўйилди. Кўп ҳолларда Усмон ака биринчиликни сақларди. Унинг ёнидаги иккинчи секретарлар — иккинчи секретарь эди. Кейинчалик улар биринчи бўлиб олди.

Тушунинг, биринчиликни сақлаш осон бўлмаган. Усмон ака мен билан бир суҳбатда шундай деган эди (у русча гапирди):

- Узбекский народ в дальнейшем будет развиваться под крылошком великого русского народа. Ким шу гапга қарши бўлса, у менинг душманам. Лекин, шунга қарамай, кимки, ўзбек халқига зигирча озор етказадиган бўлса, ўттиз иккита тишини сугуриб оламан!

У ҳеч ким йўғида, ўзимиз холи ўтирганимизда шундай гапларни айтар, гувоҳсиз гапирар эди. У ҳеч қачон бировнинг олдида, бегоналар олдида бундай гап гапирмаган. Шундан билардимки, сиёсат билан, улар билан ҳисоблашмаслик, ниҳоятда эҳтиёт бўлмаслик мумкин эмас... Эҳтиёткорликми, қўрқишми бу — билмадим, лекин Усмон ака ҳар доим гувоҳларсиз гапирар эди.

Ҳаммамиз шу руҳда тарбияланганмиз. Юқоридан тазйиқ, бўлаётганини, Кремлдан бизга паст назар билан қарашаётганини библиб турар эдик. Бир кун бошимиз кетишини ҳам билардик.

Яна бир мисол: «Горький» театрида Островскийнинг юбилейини ўтказаетган эдик. Мен маърузачи эдим. Ўн минут маъруза қилдим. Шароф Рашидов ҳам қатнашаётган эди. Маърузам рус зиёлилари-га, Рашидовга ҳам ёқди. Хачатуров деган артист минбарга чиқиб айтдики:

- Островский ҳақида, ҳатто рус кишиси бунчалик аниқ, қисқа, теран маъруза қилолмайди! — зални чапак босди.

Албатта, бу гап мен учун мақтов эди. Бу гапни эштиш мен учун, атрофимдаги ўзбек зиёлилари учун ёқимли эди. Аммо, айна шу гап органларга ёқмабди. Шуниси ажабки, эртасига агентлардан биттаси ёнимга келиб:

- Иззат ака, кечаги гап уларга ёқмабди, энди Сиз русларга қарши сўз айтасиз, мен ёзиб оламан, улар менга шундай буйруқ беришди, талаб қилишяпти, - деб айтди.

- Домла, ўша одамни эслайсизми?

- Албатта-да! Аммо, номини айтмайлик. Ўзимнинг шогирдим, ўзим раҳбарлигимда фан номзоди, доктор бўлган. Кўряпсизми, бу қандай муносабат?! Улар бу гапни мендан яширолмайди, менга хоинлик қилолмайди, лекин хўжайинларидан ҳам қўрқади, айтганини бажаради, этагида юради.

- Ҳабиб Абдуллаевни ўзимиздан унган хоинлар бошига етган, деб эшитганман. Уларнинг айёрлиги шундаки, хоинларни бир-бирининг «думи»га боғлаб қўйишган. Домла, ўшанда жуда ўнғайсиз, айтиш мумкинки, қийин вазиятга тушган бўлсангиз керак. Назаримда, айбсиз айбдорга ўхшаб қоляпсиз.

- Нимасини айтасиз, у дедик «Кечаги маърузангизнинг таъсирини йўқотадиган бир гап керак. Бундай мушкул вазифани бажа-

риш менинг зиммамга тушди, бажармасак, ҳолимга вой! - бола бечора қаршимда мўлтираб турибди. Унга:

- Майли, ўйлаб кўраман, - дедим-у, машинасига ўтирдим. Унинг машинаси бор эди. Уйга кетяпмиз, биламан унинг яширинча ёзадиган аппарати бор.

- Барака топгур, шу аппаратингизни бекитиб, ўчириб қўйинг. ўзимизнинг қўлбола қулоқ ҳам етади, - дедим-да, то уйга етгунча русларни ёмонладим.

(Суҳбатимиз шу жойга етганда домла Иззат Султон ҳам, мен ҳам беихтиёр кулиб юбордик).

-Кимдан бошладим, денг? Чеховдан! Чеховни буюк адиб дейишади, нимаси буюк унинг? Икир-чикир, майда, шунчаки гапларни ёзган, деб Чеховни «чиппак»ка чиқардим. Аммо, ўзим Чеховни жуда яхши кўраман, ҳатто унга тақлид қиламан. Бир нарсаси дейиш керак эди-да, унга. Чунки уни қутқариш керак...

-Бечора шогирд, агентга ҳам кўп қийин бўпти-да, уни тушуниш мушкул... Ёзмаса бўлмайдиган мисол экан, бу.

-У бунчалигини кутмаган эди. Гапларимдан оғзи очилиб, ҳайрон бўлиб қолди. Аҳвол шунақа эди...

Ҳабибга мана шундай шароитда ишлашга тўғри келди. Унинг миллий кадрларни ҳадеб кўтаравергани, фан-техника жиҳатидан ривожланган, илм-фан тараққий этган ва этаётган шаҳарларга юбравергани Иккинчи секретарларни, органларни ташвишга солиб қўйди, безовта қилди, гапига тегди.

(Суҳбат шу жойга етганда мен Ҳабиб Абдуллаев ҳақида қандай ва нимани ёзишни англагандек бўлдим. Чунки ҳурматли домламыз Иззат СУЛТОН ўша даврнинг барча мураккаблиги — оғир-енгили, иссиқ-совуғини мумкин қадар рост, ҳалол сўзлаб, тасаввуримни бойитди. Бунинг учун домлага фақат раҳмат айтишга бурчлиман. Шу куни назаримда биз, ўзимизни — касб-коримизни аямадик. Ёзувчи ҳам, олим ҳам, бир сўз билан айтганда, зиёли халқи замона найранглирига учиб, қалбида, ҳаракатида, тилида хиёнат асраб, сотқинлик кўчасига кирганлиги рост экан... Узоқдан юрагимга, ниятимга кўчиб кирган бу мавзу - бизнинг кечаги кечмишимиз ёзишга, ўйлашга, кўп-кўп йиллар сабоқ чиқаришга етгулик тарих...)

* * *

-Ҳабиб билан Абдулла Қаҳҳор дўст эди. Ҳабибнинг миллий кадрларни қўрқмай топиб, ўстириб, доимо кўз-қулоқ бўлиб юришини ёзувчимиз фахрланиб айтиб юрар эди. Ҳабибни Абдулла Қаҳҳор:

-Одам боғбони, бошқа боғбонлар дарахт экса, Ҳабибулло ўзбек экади, - деб мақтаб юрарди.

Бир қарасангиз, Ҳабиб жуда узоқ яшаганга ўхшайди. Чунки, унинг қисқа умри /49/ давомида эришган, улгурган ишларига бошқаларнинг юз йиллик умри камлик қилади - етмайди. Вақт ўтган сайин Ҳабибнинг кимлиги, истеъдодининг янги қирралари маълум бўляптики, шубҳасиз, у ўзбек халқининг фахри, чинакам қаҳрамон!

* * *

- Мельников деган иккинчи секретарь бўларди. Улар иккиси - Абдуллаев ва Мельников бир-бирини жуда ёмон кўришар эди. Ҳабиб унга «Тегирмончи» деб ном қўйган, ўзаро суҳбатларда «Тегирмончи ундай, Тегирмончи бундай» деб гапирар эдик. Қанчалик сирли гапирмайлик, барибир, гапларимиз Мельниковнинг қулоғига бориб етди. Шу ва юқорида айтганларим боис Мельников Ҳабибга қаттиқ ташланди, маҳаллий «Лаббайчи»ларни ёллади, хуллас, Ҳабибга қарши «жанг» бошланди. Уни кўз очиргани қўйишмади... Мельниковдан кейин Титов иккинчи секретарь бўлиб келди. У Мельников бошлаган жангни давом эттирди, яна Ҳабибга қарши игво, бўҳтон... Хуллас, Ҳабибни ноҳақ ишдан олишди.

У лавозимдан тушганига эмас, ўзбек халқига фойдаси тегадиган, миллатнинг ривожига таъсир ўтказадиган ИМКОНдан айрилганига куюнди.

Зухра Раҳимбобоева тарғибот бўйича секретарь эди. Ҳабиб масаласида у билан гаплашдим. У рус тилида:

-Есть установка на пушечный выстрел не впускать в Академии наук! — деди. Тушундим. Бу аёл билан мунозара қилиб ўтирмадим. Чунки у «установка»ларни бажаришга ўргатилган ижрочи эди. Қўлидан эзгу иш келмас, Абдуллаев каби содиқ халқ фарзандларидан узоқда эди.

Ҳабиб ноҳақликни кўтаролмади, касал бўлиб ётиб қолди.

Ҳабиб ноҳақликни юрагига олди.

Ҳабибнинг юраги куйди. Йиқилди.

Ҳабиб кадрлар учун кураш қурбони бўлди.

Энди икки оғиз Ҳабибнинг обрўси ҳақида айтай: обрў жиҳатидан зиёлилар, раҳбарлар орасида Ҳабибга тенг келадиган йўқ эди. Дафн маросимида 400 та гулчамбар олиб келишибди. Биров эринмай санаган экан... Кўчадан кетаяпмиз, ҳамманинг қўлида гул, кўзида ёш, қабрининг усти-ку, гулчамбардан тоғ бўлиб кетди.

Илмдаги обрўси, буй-басти ҳам баланд эди. Унинг кашфиётлари ҳақида мутахассислардан сўраб, билиб оларсиз... Ҳабиб Худо берган инсон эди-да! Ҳам илмда, ҳам ташкилотчилик — раҳбарлик, иқтисодиёт борасида ҳам тенги йўқ эди.

Ҳабибнинг ўз йўли бор эди. У ўз йўлини ўтказарди. Бу жиҳати-ни Мирзааҳмедов жуда яхши топган... Ҳабиб камтар эди. Студентлик пайтида юпқа бир тўни бўларди. Шу тўн уйининг тўрида осиглик турарди. Эски, оқариб увадаси чиққан тўн.

- Нега буни осиб қўйибсиз, - деб сўраганимда, у:

- Госпланда раис бўлганимда шу тўнда эдим, - деди. - Бугун тўним ўзгарди. Кишининг тўни ўзгарса ҳам ўзи ўзгармаслиги керак. Шу тўним кимлигимни ёдимга солиб туради.

Чиройли, шинам уйда эски нарсга тез кўзга ташланарди-да, шунинг учун ундан тўн ҳақида сўрамаган киши кам эди.

Ҳабибнинг душманлари ҳам кўп эди. Сиёсат шундай эдики, бир-бирини йиқитиб, йўқотиб ўзига жой, ўрин, макъа очишдек разил йўллар бор эди. Буни айтишимнинг боиси, мен Министрлар Советининг раиси ўртоқ Абдужаббор Абдурахмоновнинг ўринбосари эдим. Уч йил шу вазифада ишлаганман. Биламан. Бу доира одамларига қанчалик қийинлигини тушунаман.

Амалда узоқ туриш ҳам ақл аломати. Менга ўхшаш фаромуш бўлсангиз, бир пастда супуриб ташлашади.

- Домла, амал ва амалдорлар ҳақида гапиряпсиз. Сиз ўша пайтларда ёзувчидан чиққан амалдор сифатида қайси лавозимларда ишлагансиз?

- Ёзувчиликдан, биринчи амалдорлигим, уруш йилларида Ўзбекистон радиоқўмитасининг раис ўринбосари, кейин киностудияда уч йил директор, бу жойдан Министрлар Советига ўтдим. Министрлар Советидан Қори Ниёзийнинг ўрнига келдим. Ҳайрон қолардимки, Қори Ниёзий қаерда-ю, мен қаерда? Мен қандай қилиб Қори Ниёзидан ўтказиб раҳбарлик қилишим мумкин?

Партия топшириги: бордим, балки бир айби бордир, деб ўйладим. Бориб билдимки, бу даргоҳ шунақа эканки, ўта галвали, раҳбарни тез-тез алмаштириб турмаса, бўлмайдиган жой экан. Бюджетнинг 60 фоизини маданият ер экан. Шунинг учун бу жойда куюнчак одам узоқ ўтиролмас экан. Жим ўтирсангиз, катталар нима деса, хўп, десангиз, ўтираверар экансиз. Йўқ десангиз — у қолиб кетди, бу қолиб кетди, деб галва қилсангиз, катталарнинг жонига тегар экансиз. Шунини тушунгач, бир кун Қори акага айтдим:

- Сизнинг ўрнингизга борганимда ҳайрон қолувдим, қандай қилиб Қори ака эплайлмаган ишни ман эплайман деб, - шунда Қори ака айтдики:

- Бу жойда ишлашнинг, эплашнинг кераги йўқ, катталарнинг айтганини қилиб, хўп, деб турсангиз бас...

Кейинчалик Усмон Юсуповга бориб айтдим, тушунтирмоқчи бўлдим, мени бу жойдан халос қилинг, дедим. Усмон ака айтдики:

- Ҳамманг қочаверасанми? Унинг бу ёққа, бунинг бу ёққа қоча-верса, ишни ким қилади? Ҳеч ёққа кетмайсан, ўтирасан! — деди. Хўп, деб келавердим. Кейин бир гап бўлди-ю, ишдан кетдим, ҳозир буни айтиш шарт эмас, деб ўйлайман, қолаверса, бу хатта тушадиган гап эмас...

- Домла, минг шукр-ки. Сиз ўша давр (1940-50-60)нинг тирик, билимдон, инсофли тарихисиз, шунинг учун ҳам кўп воқеаларни жуда тийрак эслайсиз, айтмоқчиманки, дилингиздагини мумкин қадар яширмай айтаяпсиз...

- Бир суҳбатда балки Сизга еттулик, тўла маълумот, хоти-рларни эслаш, гапириш қийиндир, лекин айтишга ҳаракат қиламан.

Фақат Ҳабибни эмас, ўз сўзи, ақлига эга бўлган, ҳаракатида, сўзида ўзбек кўринган ҳар қандай раҳбар, олим, ёзувчининг йўли тўсиларди. Ҳабиб орамизда журъати, обрўси, мартабаси билан аж-ралиб турарди. У ҳар қандай оғир, таҳликали шароитда ҳам йўл топар, ўз эътиқодида қайтмас эди. Ўша йилларнинг йўл тўсили ҳақида, ўзбекнинг оти-обрўси, номи чиқмаслиги учун қилинган кичик бир мисол ёдга тушди.

«Ҳамза» театрида Гейзбург деган бош режиссёр бор эди. Асарим қўйиладиган бўлди. Қаҳрамоннинг исмидан гап топишди. Органлар пьесани қўйишга рухсат бермади. Бош режиссёрга айтишибдики:

- Вы программируете эссера!

Мен айтдим:

- Какой же эссер? Он же безграмотный крестьянин...

Еврей халқининг ақлига қойил қоламан. Мушкулотдан чиқиш йўлини тез топади-да!

- Есть выход, - деди Гейзбург. — Можно изменить имя героя? Қаҳрамоннинг номи Намоз эди-ку!

- Ниёз! — дедим. Битта сўз билан пьесанинг тақдири ҳал бўлди. Аслида ҳеч нарса ўзгармади, мазмун, моҳият - ҳаммаси қолди. Шу кетишда спектакль 15 йил қўйилди.

Яна бир нарса: Тошкентнинг юбилейига атаб «Кумуш шаҳар маликаси» деган музыкали драма ёздим. «Муқимий» театри қўйди. Одам тирбанд, оқиб келяпти. «Шунга ўхшаш икки-учта спектакль бўлса, «Муқимий» театри яна эски шуҳратини, номини тиклайди» деган гаплар юрди. Томошабин спектаклга шунчалик юқори баҳо берди. Беш марта қўйилгач, спектакль тўхтади. Нима қилишди денг, асосий кишиларни (актёрларни) сатира театрига олиб ке-тишди, жамоа пароканда бўлди. Режиссёрдан:

- Кетишни ким тайинлади? — деб сўрасам, у:

- Органлар тайинлади, - деб жавоб берди. Ана Сизга мисол, бу кечагина бўлган воқеа... Атайин бузиш учун қилинган-ку! Театрга актёр керак экан, бунинг бошқа йўли ҳам бор, бош қаҳрамоннинг

дублёрини олиб кетса ҳам бўлар эди. Йўқ, улар шундай йўллар топишар эдики, ният-мақсадингизни бутунлай йўқ қиладиган, яқсон қиладиган...

Улар театрларимизнинг эски ипухратини тиклашга йўл қўйишмас эди. Чунки, саҳна сабоқлари, ундаги қаҳрамонлик, юртпарварлик, ботирлик, тўғри сўз, тўғри талқин томошабинга тез етиб боради. Ҳа, китобдан кўра, ўнгайроқ, тезроқ, жонли тарада етиб боради. Улар ана шундан қўрқишарди.

Дўстим Ҳабибнинг йўлида бундай воқеалар, тазйиқлар ниҳоятда кўп эди. Уларнинг гашига тегадигани, Ҳабиб йигитларимизни кўпроқ Киевга юборар эди. Уларни:

- Почему не Москва, почему не Ленинград? — деган савол кўп қийнар, ўйлатар эди.

Чунки, Киевда миллий руҳ бор эди-да! Улар шундан қўрқишарди. Иложи бўлса-ю, улар Киевни симтўр билан ўрашса, ҳеч кимни киритишмаса.

Ҳабибулло айтардики:

-Киевда бизга ўхшаганлар бор, шундан хавотирда улар...

* * *

- Айтмаса бўлмайдиган гаплардан яна бири, тақдир Ҳабибни яхши аёлга учраштирди, йўлдош қилди. Фотимахон ҳаммамизнинг идеализми, ҳаммамиз орзу қиладиган меҳрибон, ақлли, мулоҳазали, камсуқум, гапни билиб, топиб гапирадиган, эрига суқулиб, гап ўргатавермайдиган, фаросатли, сабрли аёл эди. Бу жиҳатдан Ҳабиб тинчиган эди.

Ҳабиб дам олишни ҳам биларди. Такрор айтаман, у майда нарсалардан ўзини баланд тутарди. Унда аристократизм бор эди. «Кисловодские серые камни» деган Министрлар Советининг боғи бўларди. Ҳабиб шунда дам оларди. Ҳар ким боролмас эди-да, бу жойга! СССР Министрлар Советининг Раиси, Раис ўринбосарлари ва бизнинг раисимиздан бошқа киши боролмас эди. Лекин, Ҳабиб шу жойга борар эди. Йўлини тўсишмасин, қаршилик кўрсатишмасин, барибир, Ҳабиб шу жойда дам оларди. Ёки Қримда «Левадя» деган жой бор: подшоҳнинг дачаси. Ҳабиб шу жойда дам оларди. Буни бизга ҳам аҳамияти бор эди-да. Мана, Академиянинг президенти палон жойда дам олди, деб гапириб юрардик. Бу билан гуё обрўсига обрў қўшардик, бу билан гуё уни баландда тутиб тургандек бўлар эдик. Бу кўнгил иши, бу ҳам бир ҳимоя эди гуё.

* * *

- Бошқалар ҳам ўзбекнинг манфаатини кўзларди-ю, аммо у томоннинг кўнглини олиб, юмшоқлик билан, қаршилик кўрсатмай бажаришга ҳаракат қилишарди. Ҳабибда эмоция кучли эди. Ўзининг анти кайфиятини яширолмасди, кўпинча очиқ сўзларди. Мельниковни «Тегирмончи!» деганини эслаяг, бу гапи бутун республикага тарқалиб кетди.

Тошкент шаҳар советига Мамажон Йўлдошев деган киши раис бўлди. Бинонинг пештоқига ўзбек тилида «Тошкент шаҳар совети» деб ёздириб қўйди. Мельников:

- Ўзбек тилида ёзилган лавҳани олиб ташла! — деб буйруқ берди. Мен шу буйруққа гувоҳман. Ҳабиб ҳам ёнимда эди. Йўлдошев:

- Энди нима қиламиз? — деб маслаҳат сўради. Шунда Ҳабиб:

- Аввал мени олиб ташла, сўнг ўзбек тилидаги лавҳани оласан дегн, - деди. — Биздан ҳам қаршилик чиқсин, садо чиқсин! Албатта, «ўзбек тилидаги» деган гапни қўшинг...

Йўлдошев қатъий одам эди. Лавҳани олишга кўнмади. Лекин ба-рибир Мельников тегирмончилигига бориб, аввал Мамажон Йўлдошевни ишдан олди, сўнг ўзбек тилида ёзилган лавҳани олдириб ташлади. Йўлдошевни олиб келиб Навоий кўчасидаги ательега бошлиқ қилиб қўйишди. Ўлганда эса «Чигатой»га кўмдиришмади.

- Тиригимиз ҳам, ўлигимиз ҳам хор бўлган экан-да. Бечора сибиқ раиснинг бор-йўқ айби ўзи ишлайдиган идоранинг номини ўзбек тилида ёздиргани...

- Ҳамма гап шунда эди-да! Миллийликдан қанчалик узоқда турсанг, уларга шунчалик яқинлашардинг. Йўқса, хор қилишар, турли найранглар билан йўлингни тўсишар эди.

* * *

- Ҳабибнинг ажойиб фазилатлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Хуллас, Ҳабибга ўхшаганлар кам эди.

МИЛЛАТИМИЗНИНГ ФАХРИ...

Тўлқин ШОЁҚУБОВ — геология ва минерология фанлари доктори, профессор, геология ва минерал ресурслар Давлат қўмитасининг раиси (1996 йил январь ойидаги суҳбатдан).

* * *

- Ҳабиб Муҳамедович мен учун биринчи галда домлам, биз у кишининг катта олим, давлат арбоби эканига даврлар ўтиб, турли воқеаларни бошдан кечирганимиздан сўнг тушундик. Ҳа, Абдуллаевнинг улуг инсон эканини кейинчалик тушундик. Менимча, олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деган гапнинг тагида шундай тушунчалар ҳам ётса керак.

Талабалик йиллари Ҳабиб Муҳамедович билан ёшимизда катта фарқ бўлмаса-да, домла бизга катта одам бўлиб қўринар, ўрта-мизда — ўқитувчи билан студент ўртасидаги самимият, эркинлик бор эди. Биз студентлар домлани ҳурмат қилар, шу билан бирга у кишидан ҳайиқиб турар эдик. Домла бировни жеркиб, урушиб ёки қаттиқ гапириб қоймасди. Халқимизда пичинг деган сўз бор, сизлар бу сўзни теравроқ тушунасизлар. Домла шундай пичинг қилар-диларки, ўйиб олардилар.

1950-60 йилларда душманга айланган рақиблари домлани миллатчиликда айблашди. Аммо аспирантлари таркибига эътибор берсангиз, бу жиҳатдан домлага айб қўёлмайсиз. Рус, қозоқ, арман — турли миллат вакилларидан бор эди. Фақат геологлар эмас, география, тупроқшунослик факультетини тугатганлар ҳам домлага аспирант эдилар.

Бир куни ҳаддим сиғиб:

- Домла, энди биргина қишлоқ хўжалиги ходими қолди, шулардан бирига раҳбар бўлиб, геология-минерология фанлари номзоди, деган диплом олиб берсангиз, Сизни албатта, рекордлар китобига ёзиш мумкин бўларди, - дедим. Ушанда домланинг айтган гаплари бир умр қўлотишда қолди. Домла:

- Сиз Тўлқинжон русча ибораларга яхши тушунасиз, - дедилар. — «Курица яйцо не учит, яйцо курицу не учит» — эслайсизми шу гапни?

- Бу ҳам тўғрику-я, домла, аммо, қурувчи қурувчилиги билан шугуллансин, дўхтир дўхтирлигини қилсин, шунча куч сарфлашининг нима кераги бор? — дея яна бўш келмадим. Шунда домла гап юқмас, қайсар ипогирдлари — менга бир қараб:

- Сиз шуни билиб олинг, - дедилар, - агар, мен тайёрлаган аспирантларнинг юзтасидан учтаси олим бўлиб чиқса — бас, қилган меҳнатимга розиман! Ўша учта олим ўнта олим тайёрласа, қараб-синки, миллатимиз ўз мутахассисларига эга бўлади. Кўпаяди. Агар, миллатнинг чинакам олимлари бўлмаса, келажакда биз ўз имконимизни ишга сололмаймиз, бировга қарам бўлиб қоламиз. Билимли кишини хор қилиш қийин, ақлли билан ҳамма ҳисоблашади.

- Ўша даврда ҳам, бугун ҳам домланинг гапи ҳақ бўлиб чиқди. Қаранг: «миллатнинг чинакам олимлари бўлмаса, келажакда биз ўз имконимизни ишга сололмаймиз...» — ўша пайтда — мустамлака пайтимиздаёқ домла миллат ва келажак ҳақида ўйлапти.

Камбағаллик, қашшоқлик халқимизнинг табиатига ёт. Ўйлаб кўринг, ким камбағал бўлган? Камбағаллик кўпинча дангасага ёпишади. Чунки, у ақлини ишлатмайди, ҳаракат деган буюк кучдан орқада. Бизни узоқ йиллар марксиз-ленинизм таълимоти бўйича тарбиялашди, тўғриси, шу таълимотдан четга чиқишга йўл қўйишмади. Натижада ҳамма тенг, баравармиз деган ақидага ёпишиб олди. Бир табақа одамларимиз, деб ўз-ўзимизни алдадик.

Тенглик, баравар бўлиш, ахир бундай бўлмайди-да! Нима учун бизга ҳаммамиз бой бўлайлик, ҳаммамиз юксак ниятларимизга етайлик, деб эмас, бизда ҳамма бир хил бўлиши керак, бойлар бўлмасин, - деб сингдиришди. Бундай даъват, буйруқ билан биз ҳаракатчан, ташаббускор табакани йўқотдик. Бойлар бўлмасин, дегандан кейин ҳаммамиз ким бўлишимиз керак? Албатта камбағал, ўртаҳол бўлишимиз керак-да! Кимлигимиздан қўрқиб, кимлигимиздан кечиб, кимлигимизни яшириб яшашга маҳкум эдик.

Давлат мулки, деган гап бор эди. Давлат мулки кимники? Ҳеч кимники эди.

Давлат мулки халқники, дер эди. Қанақасига халқники бўлсин? Ахир, мулкнинг эгаси бўлиши керак-ку? Умум, жамоа чорвасини кўринг-у, хонадонда боқилаётган сигирни кўринг. Фарқ сезасизми?

Айтмоқчиманки, ленинча тарбиянинг натижасида МУЛКСИЗ, ДИНСИЗ, ЭЪТИҚОДСИЗ авлод шаклланди. Буларсиз инсон инсонми? Қаёққа етакласангиз кетаверади, бир тўп оломон, бир тўп қўй...

Абдуллаев бу фожиаларни атрофидагилардан кўра теранроқ тушунарди. Унинг улугворлиги, идрокининг баландлиги шунда. Домла дунёни англаган, дунёни тушунган инсон эди. Абдуллаев тарих билан бугунни таққослаб, келажак ҳақида ўз хулосасини айта олар эди. Домланинг бу хислатларини чуқурроқ билиш учун ҳам вақт керак экан. Мен бундай хулосага бир кунда ёки кеча келган эмас, йиллар давомида тажриба тўплаб, ўйлаб, мулоҳаза юритиб шундай яқунга келдим.

Абдуллаевдек олимларнинг дунёга келиб-кетишига шунчаки ҳодиса эмас, катта воқеа деб қараш керак. Уларнинг ўз ўрни бор: улар кўриниб туради. Йиллар ўтаверади, барибир, домланинг илми, номи авлоддан-авлодга ўтаверади.

Ёшликда ғурур баланд, тажриба кам, ўшанда домланинг ақл-идрокига баҳо беришда ожизлик қилганмиз — қурбимиз етмаган. Шуларни эсласам, домладан кўпроқ фойдалансак бўлар экан, деган ўйга бораман. Домланинг илми, дунёқарашидан мумкин қадар кенгроқ фойдаланиш мумкин эди-ку? Абдуллаев ёшлар учун имкониядаги борини бера оларди.

Баъзан ҳайрон қоламан: шундай олимлар борки ёши анча жойга бориб қолган, остидаги оти аллақачон чиқиб кетгану, аммо, ҳали ҳам отдаман деб оғизда ош пиширмоқчи бўлади — ақл ўргатади.

— Ёшларни ишга солинг, уларнинг келажаги бор, ёшларга йўл очайлик, ўзимиздаги илм, тажрибани у ёққа олиб кетишдан нима фойда? — десангиз ёқмайди. Ахир у ёқда бу нарсаларнинг кераги йўқ, у ёқнинг ўз талаби бор, бугун — бизнинг тириклик чоғимиздаги юкимиз у ёққа керак эмас.

— Ҳақ гапни айтилмасиз Тўлқин ака. Бундай фикр барчанинг кўнглидан кечса, бу ҳақида олдинроқ ўйласак, фақат ютамиз...

— Тўғри-да! Тирикликнинг чалғитувчи юки — бойлик, икир-чирлар ҳеч нарса, у ёққа керак эмас. Иложи бўлса, бу дунёда бойлигингиз ошиб-тошмасин, дабдабага бурканманг. Айтмоқчиманки, инсофни, одилликни унутманг, шунда сизга осонроқ, бўлади, атрофдагиларга бошқа чароқ меҳр назари билан қарайсиз, тушунасиз.

— Ёшлардан нима чиқарди? — деб эмас, ёшларимиз зўр, уқувли, деб, уларга бош бўлиш керак. Президентимиз Ислон Каримов худди шу йўлни танлади. Мустақиллигимиз келажагини билимли ёшлар билан мустаҳкамлаш ниятида амалий қадамлар ташланди, бу йўл шиддат билан давом этяпти.

Ёшларга раҳбар бўлиб юрган бир йигитни танир эдим. Шу йигит ҳурматли академикларимиздан бирининг уйига борган экан, у:

— Ҳозирги ёшларга ишониб бўладими, биздан кейин улар нима қилади? — деб қарши олибди. Йигит жавобга шошилмай домланинг кутубхонасидан турли даврларда ёзилган тўртта китобни олиб ўқиб берибди. Тўрт китобда ҳам бир хил гап айтилган экан: ёшларга ишониб бўладими, биздан сўнг ёшлар нима қилади?

Турли йил, турли даврларда айтилган бир хил фикр. Узоқ давом этган ёшлар муаммоси бизгача етиб келди. Менимча, ушбу зиддият асосида прогресс пайдо бўлади.

— Муҳими ҳам шунда-да!

— Ҳа, янги фикрлар, янги гоялар, янги куч пайдо бўлади. Айни шу жиҳатни Ҳабиб Абдуллаевга қўлласангиз, бу одамнинг атро-

фида ёшлар кўп йиғиларди. Домла шунга муҳит яратган, йўл берган, чунки унинг мақсади шу эди-да: ёшларни илмга жалб этиш, кучли шоғирдлар тайёрлаш. Сир эмас, айрим домлалар шоғирд танлашда биринчи галда ўзининг тирикчилигини ўйлайди. Бундайларни яна бир ташвиш қийнайдики, шу маҳмадона мендан ўрганиб, кейинчалик мени босиб кетмасмикан?

Хўш, улар нега бундай, нега шоғирд танлашда Абдуллаевга ўхшамайди? Чунки, ўзи биладики, у порлоқ юлдуз эмас, шугъласи йўқ, фейерберга ўхшаб бир ёнади-ю, ўчади.

Ҳабиб Муҳамедович ўзига ишонарди. Ҳақиқатан ҳам домлада куч, ирода, илм бор эди. Бу одамга нисбатан ҳар қандай яхши сўз, иборани қўлласангиз ярашади, у бунга муносиб. Феъли кенг инсон эди. Домлага бу сифатларни биз эмас, Худо берган.

Домлада интизом кучли эди. Абдуллаев студентларга лекция ўқир экан, Давлат режа қўмитасида раисми, ҳукумат раисининг муовини ёки академиянинг президентими — фарқи йўқ, жадвалда кўрсатилган соатда етиб келишга ҳаракат қилардилар. Агар, иложи бўлмаса, зарурият чиқиб қолса, албатта, телефон орқали маълум қилиб қўярдилар.

1950-55 йилларда студентлар диплом ишини институтда ёзарди. Диплом ишини ёзадиган махсус хоналар ажратиларди. Студентларга профессор-ўқитувчилар бириктириб қўйилар, ўқитувчи келиб, ҳафтасига бир марта дипломант билан учрашарди. Менинг диплом раҳбарим Абдуллаев эдилар. Биз институтда тез-тез учрашиб турар эдик. Академик, катта лавозим эгасини аслида студент излаб бориши керак эмасми? Йўқ, домла тартибни, интизомни бузмасдилар. Агар, келишининг иложи бўлмаса, телефон орқали:

- Бутун мен боролмайман, келгуси ҳафтада бир эмас, икки соат шуғулланамиз, - деб огоҳлантирардилар. Домла ҳар ишга ўта масъулият билан ёндашар, у киши учун катта-кичик одам, катта-кичик иш йўқ эди. Шундан сезаманки, Абдуллаевнинг елкаларида масъулиятли давлат ишлари — раҳбарлик бўла туриб, илмдан узоқлашмай, шиддат билан ишлагани улкан қобилиятини намоён этишда қўл келди.

Ҳозир сезиб турибман, мен ҳам катта даргоҳда ишляпман, ишни ташкил қилиш осон эмаслигини, интизомнинг нечоғли зарур эканлигини тушунаман. Ўзини-ўзи бошқаролмайдиган раҳбар жамоани етаклаёлмайди. Раҳбар енгил йўлдан кетса, янгилик, ижодкорлик, ташаббусни қўллаб-қувватлаш, умуман одамнинг қадрига етиш каби зарур хислатларни бой беради. Ҳамиша раҳбарга қул-луқчилар топилади. Ҳамма менга тобе, айтган сўзимдан чиқмайди, деб чойхонага ош букюриб, турли-турли меҳмондорчиликдан

бўшамай юраверсангиз, нафақат ўзингизни, бутун бошли жамоани орқага тортасиз...

Абдуллаев бу йўлдан бормади. Афсуски, юқорида эслганимдек олимлар, раҳбарлар кўп эди. Улар ўткинчи давроннинг, нафснинг бандаси бўлиб ўтдилар, улар қориннинг гамида кўмилдилар, йитдилар. Вақтида, худди шундай кишилар ҳақида кўплаб китоблар ёзилди, мақтов сўзлар айтилди. Аммо, бизнинг чин олимимиз — Абдуллаевга ўхшаганлар ҳақида кам ёзилди. Бугун Сиз шундай ниятда келган экансиз, агар, бу ишни муваффақиятли уддаласангиз, кўп савоб, кўп хайрли иш бўлар эди. Ўйлайманки, бу китоб ҳамма учун, айниқса, ёшларимиз учун энг керакли ҳужжат, манба бўлиб хизмат қилишига шубҳам йўқ.

— Ёшлар кучли, номдор, таялаган йўлидан қайтмайдиган, иродали Шахсларга доим ҳавас қилишади, тақлид қилишади. Менимча ҳам Ҳабиб Абдуллаев бугунги ёшларга чин маънода фидокорлик намунаси, ўрнатмиса, ўзига пир, устоз деб юкунса, арзийдиган инсон.

— Тўғри илтибасиз, ҳуқуқий давлат қураётган эканмиз, халқимизнинг Абдуллаевга ўхшаган фарзандларининг ҳаёти, қилган ишлари бугун ва келажак учун ўрганишга, сабоқ чиқаришга арзийдиган мактаб бўлиб қолади. Сиз ёзувчи сифатида Абдуллаевнинг қирраларини кўра билинг. Шунда адашмайсиз, тўғри йўлда турасиз. Албатта, бу иш осон эмас, осон бўлганида аллақачон домла ҳақида романлар ёзилар эди...

(Тўлқин аканинг ҳақлигини ичимда тан олиб, ишнинг оғирлигидан эзилиб ўтирсам-да, биливтирмасликка урундим. Чунки, ёзаман, деб ваъда берганман. Абдуллаевга, Тўлқин акага ўхшаганлар лафзсизликни кўтаролмайди, улар лафзсизликдан ҳазар қилишади.

Катта ишга қўл урган кишининг тайёргарлиги бўлиши керак, мен эса бу жараёндан узоқда эдим. Ҳабиб Абдуллаевни ўрганиш ва ёзиш жараёнида шу мактабни ўтагандек бўлдим. «Устун»ни ёзиб тугатгач, Ҳабиб Абдуллаев ҳақида қандай ёзиш кераклигини билдим. Худо хоҳласа, романининг иккинчи нашрида бу ниятимга қайтаман. Ҳозир эса, қандай ёзган бўлсам — шу ҳолича эълон қилмоқчиман.)

— Қирраларини йўқотиб қўйманг, — деганим бу, масалан, олмосдан бриллиант ясалади. Бриллиант, бу, олмоснинг ўзи. Унинг қирраларини чиқаргандан кейин жозибаси очилади. Домла ҳам бриллиант, қиррали бриллиант.

* Бриллиант — тарашланган қиррали олмос: нур кесишади, қайтади.

- Раҳматли Фотима опа - домланинг умр йўлдоши жуда меҳрибон аёл эдилар. Бу аёлни мен домланинг бахти дейман. Опа Абдуллаевнинг кейинги тадбирларини ўтказишда жуда елиб-югурдилар. Бемор бўлишларига қарамай катта меҳнат қилдилар. У кишида Ҳабиб Муҳамедовичнинг менга бўлган муносабатининг бир бўлаги қолган эди. Домла ҳаётлик чоғларида кимнинг қандайлигини, балки мен ҳақимда ҳам Фотима опага гапирган бўлсалар керак-да. Баъзан Фотима опа:

- Биламан, Сизлар домлангизни яхши кўрасизлар, аммо, у киши ҳам кўп қатори одам, у кишида ҳам камчиликлар, шўхликлар, эркаликлар йўқ эмас, домлангизни менга фариштадек нуқсонсиз қилиб таърифламанг, - деб ҳазиллашиб қолардилар.

Тўғри, у вақтларда биз домладан камчилик изламасдик. Ҳозиргилар у, домласидан камчилик топса, шундан ҳам фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади. Билмадим, содда эдикми ё замонни топ-тоза қабул қилганимизми? Ишқилиб, Абдуллаев кўзимизга фаришта бўлиб кўринар эди.

Домла 49 ёшда вафот этдилар. Мана, худо хоҳласа мен бу йил 63 ёшга тўламан. Абдуллаев ҳамон кўз ўнгимда. Мен Фарғона водийсидан чиққанман. Қишлоқларимизга борсам, кексалар кўзимга нуроний, чеҳрасидан нур ёғилиб тургандек кўринади. Улар оппоқ уст-бошда, кўкраклари очиқ, белида қийғи — чиндан ҳам хизрсифат. Домлани ҳеч қачон бундай кийимда кўрмаганман, аммо тасаввуримда у киши ҳамиша хизрсифат, улугвор. Ҳозиргача домланинг таъсири мен учун катта. Бугун ҳисобласак, реал ҳаётда Абдуллаев мендан 14 ёш кичигу, аммо домланинг шахси, руҳини қабул қилаётганимда домла домлагигача қолган.

Ҳайрон бўламан: домла элликка тўлмай вафот этди. Биз 50 ёшимизда зўрга оёққа турдик, баъзан қиладиган ишимизнинг тайини йўқдек. Шунда ўзимга ўзим «Домла домла-да!» дейман.

Яна Фотима опанинг гаплари ёдимга тушди. Домланинг гўзалликка, чиройга ўз қарашлари бор эди. Буни Фотима опа ҳам билардилар. Домлага чиройли аёллар асалга ёпишгандек ёпишарди-да! Аммо, домланинг руҳи, табиати тоза эди. Кўриниши, тили, муомала маданияти юксак эди. Москвада Ёленин мукофотини олган бир геолог-академик Ҳабиб Муҳамедовични меҳмонга таклиф этган экан. Кечада чиройли рус аёллари домланинг атрофида йиғилиб қолибди.

Аёл киши-да, Фотима опа домлани рашк қилиб, кечани ташлаб кетиб қолибдилар.

- Меҳмонхона томонга кетаяпман, - дейдилар Фотима опа. — Домлангиз ортимдан чопиб, хонагача келдилар.

- Фотимахон қайтинг, Фотимахон қайтинг, Сиз тўғри иш қилдингиз, шўхлик-да, шўхлик! — деб тарафимни олиб қолдилар. Домлангизнинг шўхлиги ўзига ярашар эди. Мен у кишини доим тўғри тушунардим...

- Шундай воқеалардан яна бирортасини эслайсизми?

- «Москва» меҳмонхонасида Анвар Шомансурович деган биродарим (у киши раҳматли бўлиб кетдилар) билан турар эдик. Анвар ака катта геолог эди. У кишини ҳам домла ўқитган, мендан 4 йил олдин институтни битирганди. Нима бўлди-ю «Метрополь» кинотеатрига тушмоқчи бўлдик. Кечқурунги сеансга навбатда турдик, билет ололмадик. Секин қайтиб кетаётсак, домла тарихчи профессор Отабой ЭШОНОВ билан келяптилар. Абдуллаев Эшон билан жуда яқин эдилар. Унча-бунча олим Абдуллаевнинг ишончига киролмас эди. Хуллас, биз уларни, улар бизни кўриб қолишди. Ўзимни четга олмоқчи эдим, домла:

- Тўлқин, қайт, кўриб қолдим! - деб овоз бердилар. Кеч соат 6-7 лар атрофида эди. Кўришгач:

- Нима қилиб юрибсизлар? — деб сўрадилар. Домла сўрагандан кейин тўғрисини айтиш керак.

- Кинога тушмоқчи эдик, билет ололмадик, - дедим.

- Бўпти, кетдик, - дедилар. Маълум бўлдики, улар билан бир меҳмонхонада турар эканмиз. Домла номерларини айтиб, бор, деб тайинладилар. У киши СССР Олий Советининг депутати. Дарров тўртта билет олиб бердилар. Тил қурсин:

- Домла, биз икки кишимиз-ку? — дедим.

- Кинода зерикиб қолманглар яна, - деб кулиб қўйдилар. Бунга ишонишингиз мумкин, ишонмаслигингиз мумкин. Биз кинога тушсак ҳам, тушмасак ҳам бўларди. Аммо, бировда бир муҳтожлик бор экан, домла унга ёрдам беришга тайёр эдилар, йўқса, иккита катта одам 300-400 метр наридан қайтиб, собиқ студентларига кинога туш, деб билет олиб берармиди? Нима, уларнинг биздан бошқа иши, ташвиши йўқмиди?

ЯНА БИР ВОҚЕА: институтни битириб Абдуллаевга аспирант бўлиб қолдим. Қолдим- у аммо, ўйламасдан хижолатли қадам қўйиб, эзилиб юрдим. Нима сабабдан десангиз, ҳозир мен турган даргоҳ, геология бошқармаси эди. Ўртоқларим бу ерга ишга келган, боя айтдим - мен аспирантурада қолганман. Буйруқ чиққан, Ҳабиб Муҳамедович илмий раҳбарим. Бошқармага келсам, курсдошларимга 1200-1400 сўмлик ойлик маош тайинлаб, экспедицияга ишга юборишпти. Бош геолог Виктор Григорьевич Абдуллаевнинг яқин фикрдоши эди. У мени кўриб, нима қилиб турибсан, деб сўраб

қолди. «Шундай ўзим, болаларни кўргани келдим» дедим. «Сен нега ишга бормадинг?» дея яна саволга тутди мени.

- Аспирантурада қолдим, - дедим.

- Нима? - деди у. — Аввал икки йил ишла, аспирантурага кейин келасан.

Мен буйруқ чиққанлигини, имтиҳонларни топширганимни айтдим.

- Опиқма, ўзим Ҳабиб Муҳамедович билан гаплашаман, сенга 1600 сум маош тайинлайман, - деди. Икки марта домлага қўнгироқ қилди, аксига ҳеч ким жавоб бермади.

Ёшлик-да, бошқаларга 1200, менга 1600 сўм берар экан, демак мен ўртоқларимдан зўр эканман, ростдан ҳам шундай, деган ўйга бордим. Унинг ҳузуридан чиқиб, ўртоқларимга мақтандим. Улар:

- Тўлқин, сен аҳмоқсан! — дейишди. — Ҳабиб Муҳамедовичга аспирант бўлмайдиганлар қанча, бунақада кўр бўласан-ку?!

- Йўқ! - дедим. - Икки йил ишлаб келаман...

Турмушимиз оғир, топиш-тутишнинг мазаси йўқ. Шундай қилиб, домлага кирмай, айтмасдан кетиб қолдим. Домла, барибир, мени тушунадилар, қойимайдилар, Виктор Григорьевич домлага айтади, деб ўйлабман.

Гирт аҳмоқлик, бемаънилик-да бу!

...Ҳозир мен бирорта йигитга қўлимни чўзиб, сенга ёрдам берман, ўзимга оламан, деб буйруқ чиқарсам-у, кетиб қолса, мен унинг ийигини чиқазаман-ку!

Икки йил ўтди. Домла мени кўчада кўриб, машинани тўхтатиб ёнларига ўтказдилар. Қўнгилларида ҳеч қандай гина йўқ. Уч-тўрт кунда номзодлик минимумларини топширттирдилар. Домланинг атрофида менга ўхшаганлар каммиди? Домланинг иш услуби, дунёқараши шундай — аразсиз, беминнат эди.

Абдуллаев ўз даврининг ягона одами эди, десам янглишмайман. Ўша пайтда Абдуллаевдек киши яна бормиди, йўқмиди — айтолмайман.

Мени тўғри тушунинг, ука, бугун мустақиллик боис кўпчилигимиз Темуршунос, Бобуршунос бўлиб кетдик. У пайтларда бирор йигинда Амир Темур ҳақида, Бобур ҳақида гап кетса, секин чиқиб кетадиганлар кўп эди. «Эртага мени чақириб сўрайди, нима дейман», — деб кечалари ухламай чиққанлар ҳам бўлган.

Бир куни Ҳабиб Муҳамедовичнинг ҳузурларига Тошкентда узоқ ишлаган рус олимларидан бири:

- Кексайиб қолдим, менга лавозимимни сақлаб қолиш шарти билан доимий нафақа тайинланг, - деб пул талаб қилиб келди.

Мен суҳбатга халал бермай, деган ниятда ўрнимдан турмоқчи эдим:

- Чиқиб кетма, эшит, Тўлқин, - дедилар домла. Индамай ўтирдим. Домла унинг кўзларига хотиржам тикилиб сўрадилар:

- Ўзбекистонда неча йилдан бери ишляяпсиз?

- Ўттиз саккиз йилдан бери.

- Яхши, ўзбеклардан нечта шогирд чиқардингиз? - Кекса рус олими хижолатсиз жавоб берди:

- Йўқ, бунинг имкони бўлмади.

- Унда мен сизга қандай қилиб ёрдам бераман? — дедилар Абдуллаев. — Ҳатто, французлар Жазоир аҳолисини тарбияладилар, шафқатсиз истилочи бўлган англизлар Ҳиндистон ёшларидан шогирдлар - етук мутахассислар тайёрладилар. Сизда эса имкон эмас хоҳиш ҳам бўлмаган, нега?

Мен шу миллатнинг — ўзбекнинг вакили бўлатуриб, нега сизга алоҳида ҳиммат кўрсатишим керак? Қайси хизматларингиз эвазига ва нима учун?

Бу гапдан сўнг ҳалиги одам ҳақ-ҳуқуқ талаб қила бошлади:

- Мен Марказқўмга устингиздан арз қиламан!

- Идите, куда хотите! — дедилар домла.

Ўзига ишонган, миллатининг қадрига етган раҳбар айтади-да, бу гапни!

Ёки Россия Ўрта Осиёни қўшиб олганига бағишланган илмий конференцияни олинг. Конференция 1958 ёки 59-йили Тошкентда ўтган эди. Буни аниқ манбалар тасдиқлайди. КПСС Марказий Комитети ҳузуридаги марксизм-ленинизм институти билан Тарих институти биргаликда ўтказган ушбу конференциядан кўзланган мақсад аниқ эди. Москвадан катта олимлар йигинга иштирок этиш учун келишди. Мен бу йигинга тасодифан қатнашдим. Аниқ ёдимда йўқ — Абдуллаев илмий конференцияни ўтказиш ташкилий комиссиясининг раиси ёки раис ўринбосари эдилар. Йигинда Абдуллаев шундай бир гапни ўртага ташладилар:

- Ўртоқлар! Воссоединение сўзининг ўрнига присоединение десак бўлмайдими? Ахир, ҳақиқатга присоединение сўзи тўғри келади-ку? — шунда, назаримда бу гапни ҳамма тушунди. Зал сув қуйгандек жим бўлиб қолди. Гўё ҳозир бомба портлайди-ю, ўтирганларнинг бари ҳалок бўлади. (Аслида эса «бомба» портлаб бўлган эди...)

- Тўлқин ака, жуда ўрнида эсладингиз-да, назаримда бундай мисоллар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди.

- Абдуллаев шу мисоллар билан тирик-да, домлада эсланга арзигулик, ибратли, қайноқ ҳаётдан узиб олинган далиллар кўп. Асл рус олимлари Ҳабиб Муҳамедовични ҳурмат қилар, домла ҳам улар билан самимий мулоқотда эдилар. Чунки, геологияда илк устозлари рус олимлари эди-да!

Мухолифлик қаердан келиб чиқди? Бу, сиёсат билан, мафкура билан, тарих ва манфаат билан боғлиқ! Агар, биз оғзаки айтаётган

бўлсак, ҳақиқий тарихчи, ёзувчининг вазифаси — бу гапларни (воқеаларни) илмий, бадиий асослаб, ўқувчига аслича етказиш.

Биз миллатчилиқ, босқинчилик ғояларидан узоқда турган рус олимларининг илмини, тажрибасини ҳеч қачон инкор этмаганмиз ва бундан сўнг ҳам инкор этмаймиз. Абдуллаев ҳеч қачон бира тўласига ушбу миллат вакиллари ёмонлаб ё норози бўлиб, йўққа чиқарган эмас. Уларга қарши курашган эмас. Агар, домланинг ҳаётида шунга ўхшаш мисолларга дуч келсангиз, билингки, бунга уларнинг баъзи бир вакиллари халқимизга нисбатан қаршилиги, менсимаслиги, камситиши сабаб бўлган. Домла ўзи яшаб турган даврнинг босқинчилик, талончилик сиёсатини, мафкурасини тегаран англаган ва қалбан бу сиёсатга қарши турган инсон эди.

Тасаввур қиласизми, Черчилдек катта сиёсатдон, нуфузли давлат арбоби, машҳур шахс совет империясига қарши курашиб қўлидан ҳеч нарса (тарқатиб юбориш, парчалаш...) келмади-ку?

Бугун кўзимизни очсак, шу империя йўқ. Бугун бу далилни ким инкор этади?

Шунинг учун домла Абдуллаев ишлаган 1957-58-60-йилларни кўз олдингизга келтиринг. Мустамлакачиликнинг чўққиси эди, бу йиллар! Озодлик дилимизда эди! Абдуллаевга ўхшаган саноқлигини кишиларнинг ҳаракатида бундай ният — орзунини дадилроқ фарқлаш мумкин эди.

Биз қўрқмаган эдик, озодлик учун курашганмиз, миллатпарвар эдик, десам — хато бўлади, ёлгон бу гап! Бугун тилда мустақилликни маъқуллаб, аслида эса ўзини у томонга, бу томонга ташлаб, халқни, ёшларни чалғитаётган сохта ватанпарварларга-да ишониш қийин. Малол келадигани, улар мустақиллик ҳақида ҳаммадан кўра кўпроқ жар солади...

Ёлгондан қочиш керак. Бу жуда қийиндир, аммо, ҳар икки дунё ободлигига ярайдиган амални бажарган бўласан.

Ёзилмаган қонун-қоидаларни бажарганмиз. Йигинларда орамизда биргина рус бўлса, рус тилида сўзлашга мажбур эдик. Қўрқардик. Агар, шундай қилмасак, бизни рус эмас, ичимиздаги ўзбек сотарди.

- Тўлқин ака, барибир, Абдуллаевнинг шогирдисиз-да, табиатингизга ростлик юққан. Мен «Абдуллаев ҳақида билганларингизни сўзлаб беринг» деб анчагина кишиларга мурожаат этдим. Баъзилар юртимизда мустақиллик бўлмагану, гўё эҳтиётсизлик қилиб оғзидан «ножўя» сўз чиқса, дарров қамаладигандек гапни ҳадеб чайнайверди. Рост гапдан қочди. Шунда мен «Эссиз, вақтим...» деб жаҳлга мивиб қайтавердим. Аслида бундай ўйламаслигим керак экан. Олимлигини ёки ёзувчилигини қилиб, ҚОҒОЗ қоралаб, китоб чиқазиб, гоҳида тилга тушиб, бинойидек яшаб юрган... нима десам

экан, ҳозирча уларни ифодалайдиган бирор-бир сўз — ном топганимча йўқ (улар ўзига зиёли деган рутбани аллақачон бериб бўлган) хуллас, прамизда гимирилаб юрган беозор, аммо, ана шу беозорлиги билан озор етказадиган бир тоифа бор. Суҳбатларимизнинг бирида Сиз айтган эдингизки, Абдуллаев билан бир марта суҳбатлашган киши (яхшилиқ, бағрикенглик, мардлик...) нимадир орттириб қайтар эди.

Яшашга бир марта имкон берилган ҳаётда бу қадар эҳтиёткорлик, бу қадар шивир-шивир, бу қадар ҳисоб-китобнинг нима кераги бор? «Э, биродар, қўрқоқлик ҳам эви билан-да! Нима, дунёда битта сен яшайсанми, жонинг шунчалик ширинми?!» — деб ёқасидан тутгинг келади. Бугун мустақилликка эришсак ҳам қўрқоқлик, ношукурчиликка мойиллар ҳам топилади.

— Агар, ҳамма шундай ўйлаб, шу тахлит савол билан яшаса, унда ёзувчининг кераги йўқ эди. Юқорида айтганингиздек, касб-кори, номи, кўриниши бинойидек ўзимизникилардан қўрқардикида! Энг даҳшатлиси, улар хижолатдан, андишадан узоқ кишилар, Эрта бир кун номим, юзим қора бўлиб қолади-ку, деган ўй, мулоҳаза йўқ эди уларда.

— Топдим, улар бир кунлик — бугуннинг одами экан-да! Бугунни инкор этмайди, эртани кўролмайди...

— Олимлар ичида Абдуллаевдан чўчидиган ҳам, ҳурмат қиладигани ҳам, иккиланадигани ҳам бор эди. Чунки, янги FOЯ билан чиққан, фандаги мавжуд йўналишни ўзгартира олган олимдан чўчिशарди-да! Чўчимай илож қанча?

Менинг илмим, дунёқарашим, илмий йўналишим ҳеч кимга керак бўлмаса, менинг нархим ҳам тушиб кетади-да! Бу томонини ҳам ўйланг. Айниқса, Москва, Ленинград, Новосибирскдаги олимлар Ўзбекистондан, ўзбекдан чиққан Абдуллаевни «Хуш келибсиз. Сиз жуда вақтида пайдо бўлдингиз, Сиз зўрсиз!» деб кутиб ололмаслигини тўғри англамоқ керак. Абдуллаев тан олинди, шакл-шубҳасиз, номи дунёга чиқди, аммо, унинг тан олинишида ИНКОРнинг таъсири беқийс.

Рус геологиясининг устунлари академиклар Белянкин, Смирнов, Обручев, Билибин, Коржинский, Щербачков домлани ҳурматлар, талантини қадрлар эди.

Домла ҳеч қачон душманлари ёки тарафдорларининг кўпайиши-камайиши билан ҳисоб-китоб қилмасдилар. Ўз йўллари бор эди. Домланинг кучи, устунлиги ҳам шунда! Ҳаёт буни тасдиқлади.

— Ҳабиб Муҳамедовични диндорликда айблашган экан, шу ростми?

— Геологияни «қолипга солиш» ёки осонгина у ёққа, бу ёққа буриб юбориш мумкин эмас. Чунки, геолог ер тагида 100-200-500 миллион йил олдин кечган тарихий геологик жараёни ўрганади.

Ўша даврда пайдо бўлган маҳсулотнинг шу кундаги қолдигини ўрганиш билан узоқ ўтмишни реставрация қилади — таъмирлайди. Шунинг учун хоҳлайсизми-йўқми қандайдир илоҳий кучлар таъсирида бўласиз. — Ҳақиқий геологлар ҳеч қачон ўзини, билимини марксча-ленинча гоёлар билан тўсиб қўймаган. Ҳатто даҳрийлик медицинага ҳам суқилиб кирган... Ижтимоий фанларни-ку, энди қўяверасиз, бу ҳақида мендан кўра Сиз далилларни кўпроқ билсангиз керак. Сувга ботмас номзодлик, докторлик ишлари озмунчами?

Геология, бу, бутунлай бошқача соҳа, табиат билан боғлиқ, табиат қонунлари билан узвий алоқада. Аммо, бу, геологияда қонунлар ўзгармайди, қотиб қолган, дегани эмас. Қабул қилинган, билган нарсангизни ҳадеб олға сураверсангиз, тез орада ҳеч кимга керак бўлмай қоласиз. Чунки, янги далиллар топилиши билан янги тушунчалар пайдо бўлади. Мисол учун илгариги вақтларда биров катта-катта қитъалар қимирлаб, силжиб юради, деса, бу одам жинни бўлибди, дейишарди. Мана энди, бугун космосдан кузатиш усуллари ёки замонавий апиқликка эга ўлчов асбоблари ёрдамида океанларнинг 10-11 километр чуқурликкача қазилиши, ер қимирлаши, силжиши, нафас олини каби ҳодисаларни ўрганиш жараёнлари янгича қарашларга сабаб бўляпти. Масалан, Америка қитъаси Тинч океан томонга силжияпти, Америка қитъаси билан океanning ораси тирик вужуддек нафас олиб, нафас чиқариб турибди. Океanning таги ер қобигига кириб боряпти.

Абдуллаев даврида замонавий ўлчов асбоблари, фанда эришилган бугунги имкониятлар йўқ эди. Булар ҳаммаси кейинги 20-25 йил ичида, айниқса, инсоннинг космосга қадамидан бошланди.

Ер, бу тирик вужуд. Домлагача бўлган кўплаб олимларнинг гоёсида догматик қарашлар бор эди. Улар бошқа мактабнинг маҳсули эдилар. Улар «Рудали босқич, бу, бир марта ўтадиган жараён» деган тўхтамга келган эдилар. Магматик ҳолат тугагандан кейин бир марта рудали жараён кечади-да, сўнг тамом, бошқа бўлмайди.

Бугунги аҳвол қандай?

«Одно этапный — (бир босқичли)» деган тушунчадан ҳамма возкечди. Чунки, далиллар шунчалар кўпки, «Рудали жараён, бу, кўп босқичли» деган ҳақиқат билан юзма-юз бўлиб турибмиз. Бу — Ҳабиб Муҳамедович гоёсининг тасдиғи.

Абдуллаев илмий йўналиш, дунёқарашдаги қотиб қолган — догматик қарашни парчалаб ташлади.

Домланинг ўша машҳур «Руда ҳосил бўлишининг гранитоид интрузиялар билан генетик алоқаси» номли китоби Бутуниттифоқ баҳсига қўйилган эди. Тасаввур қилаяпсизми бунини? Бутуниттифоқ баҳсига ҳамма олимларнинг ҳам китоби қўйилавермайди-да! Абдуллаевнинг асари СССР Фанлар академиясининг махсус қарори

билан қўйилган. Баҳс Приморье ўлкасидан бошланиб, Ленинград-да тугаган.

Бунинг бошқа томони ҳам бор: баҳсни шунга олиб келишмоқчи эдики, Абдуллаевни Иттифоққа шарманда қилиш. Шу йўл билан ўсаётган, номи дунёга чиқаётган ўзбекнинг йўлини тўсиш, уни бўғиб қўйиш — мақсад шу эди.

Даврнинг чатоқ томони партия — КПСС деган куч бор эди. Худо ҳам, пайгамбар ҳам, суд ҳам шу эди! Абдуллаевни йўққа чиқаришга партия бош-қош, унинг ғоясини, назариясини йўқотиш партияга керак эди-да!

Домланинг бошини кундага тўғрилаб қўйишган эди. Мўъжиза юз берган каби ноҳос китоблари четга чиқиб қолди: Хитойда, Америкада чоп этилди. Сўнг Францияда, Буюк Британияда босилди. Бирин-кетин дунё тан олди...

- Дунё тан олди, деган гап қанчалик фахр-а?

- Ҳа, эрта-индин олимликдан маҳрум бўлиш, номи, шахси қораланиш арафасида турган Ҳабиб Абдуллаев шу тариқа рўёбга чиқди. Агар ўшанда уларнинг нияти амалга ошганида, бугун Сиз билан мен домла ҳақида суҳбатлашиб ўтирмаган бўлар эдик.

- Бу, КПСС дегани кўзга кўринган ҳар қандай талантнинг кушандаси экан-да! Бир тўп тўда — гуруҳ, ақли ноқис, ёки ўртача фикрлайдиган, ёт деса ётиб, тур деса — туриб, доим буйруққа шай, ижрочи, тилсиз, юраксиз бандаларнинг жисмоний кучига таяниб давлатни бошқарган экан-да! Шунинг учун ҳам кўпга бормади, нам тортган девордек уваланиб тушди. Кўпга бормади, деяпман-у, аммо, халқимиз 70 йил давомидаги йўқотганларининг ўрни 100 йилларда ҳам тўлмаса керак. Шундай ўйлаб, шундай тушунсакки ОЗОДЛИКнинг нима эканига яқинроқ борамиз.

- Тўғри, кўп улуг биродаларимизни йўқотишди. Бундай зулмни унутишга ҳаққимиз йўқ. Собиқ тузумнинг энг даҳшатли қуроли Алдов эди.

Теран ўйласангиз, Абдуллаевнинг қисматида илоҳий деймизми-шунга ўхшаш нимадир бор. Уни беҳудага «Хизр назар қилган» деб айтишмасди. Йўқса, воқеалар 180 даражага бурилиб кетмасди.

Ҳозир шу воқеаларни эслайман-у, хаёлим, барибир, мустақиллик томон кетиб қоляпти. Тўғри, орамизда тўнини ўзгартирганлар бор, дилини ўзгартирганлар бор. Ҳаммаси ўтаверсин, инкор этиш мумкин бўлмагани, бу, Ўзбекистон, ўзбек халқи! Менимча, Ҳабиб Муҳамедовични тутиб турган, ич-ичдан суюган нарсаси ҳам шу - Ватан - эътиқод! Домла ўзига, миллатига ҳеч қачон хиёнат қилмади, охиригача ўзбек халқига содиқ қолди.

Ким нимани қанча ва қандай қабул қилиши унга Оллоҳ томонидан берилган имконга - иқтидорга боғлиқ. Ўйлайманки, Сиз, Ра-

жаббой ука, Ҳабиб Абдуллаевни тушунасиш, сезиб турибман. Шунингча тутингки, Абдуллаевнинг жисми қанчалик кучли, келбатли бўлса, кўнгли шунчалик нозик эди. Нозик қалбли одамларгина шундай юксак фикрлайди. Бундайларга етиш, уларни тушуниш осон эмас, лекин, барибир, уларга ҳавас қилиш керак.

Дили тоза одамлар зўравонликни кўтаролмайди. «Нодон қутурса, дононинг ҳолига вой!» деб бежиз айтишмаган. Ўшанда нодонлар қутурган пайт эди. Ҳабиб Абдуллаев уларнинг тор дунёсига сиғмади. Чунки, ҳақсизликни, зўравонликни ўз бошидан - жисмидан кечирган одам келажакка ишонади, келажакдан умидини узмайди.

Боя Сизни ажаблантирган кишиларга «Бир кунлик одамлар!» деб дурустгина ном топдингиз.

Ҳабиб Муҳамедовичга ўхшаш асл кишилар бир куннинг гами, тапшиши билан яшамайди, улар доим бугуннинг эмас, эртанинг одами бўлиб келишган. Шунинг учун ҳам домла мана, шукрки, бизгача — мустақилликкача етиб келди.

ЭЪТИРОФ

Ниҳоят узоқ йиллик меҳнат ва кутипларимнинг маҳсули бўлмиш роман-хотираларим етти йил деганда (2002 й.) ёруғлик юзини кўришдек қувончга мушарраф бўлди. Йиллар, фасллар ўзгарганидек, мени Ҳабиб Абдуллаев ҳақида роман ёзишга ундаган Ўзбекистон геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасида ҳам ўзгаришлар юз берди...

Қўмитанинг янги раиси Нурмуҳаммад Аҳмедов ўзидан олдинги раҳбарнинг ишини давом эттириб, «Устун»ни эътибор билан ўқиди ва яна масъул кишиларнинг асар ҳақидаги фикрларини йиғиб, муаллиф билан астойдил суҳбатлашди.

Нима ҳам дердим? Биров бошлаган ишни биров давом эттирса - ниҳоясига етказса, бунинг савобига не етсин! Дейдиларки, эзгулик, яхшилик, устозларга садоқат ҳеч қачон унутилмайди. Вақти келганда шогирдлардан, ўзгалардан, албатта, қайтади. Қўлингиздаги асар бунга ёрқин далилдир.

* * *

«Устун»ни ёзишда ўзининг даъватли, самимий фикрлари билан ёнимда турган Ўзбекистон Халқ шоири **Жамол КАМОЛ**га ва ёзувчиларнинг Дўрмондаги Ижод уйи директори, қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди Амир ТўРАга ҳаминалик миннатдорчилик билдираман.

СЎНГГИ СЎЗ ёки АЛЛОМА ҲАҚИДА

«Улуг кишилар чекка жойларда туғилиб, пойтахтда вафот этишади». Атоқли француз ёзувчисига нисбат берилган бу учқур ифоданинг тўғрилигини қўлингиздаги роман қаҳрамони Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳаёти ҳам тўла тасдиқлайди.

Асримизнинг қарийб бошларида - 1912 йили Ўш вилоятида дунёга келган бир боланинг Тошкентга келиб, ўзбек фанининг етти иқлимга довруғи кетган намоянасига айланиши ва шу ерда ўзининг сўнгги масканини топиши мумкинлиги кимнинг ҳам хаёлига келибди, дейсиз. Шак-шубҳасиз, унинг ота-онаси Ҳабибулланинг ақлли-хушли, бахтли-саодатли йигит бўлиб ўсишини, меҳрибон фарзанд бўлишини орзу қилишган. Лекин унинг жаҳоншумул олим бўлиши, ўзбек фанининг беқиёс ва бетакрор ташкилотчиси бўлиши уларнинг тасаввур доирасига сизмаган, албатта.

Гарчи ҳар бир кишининг ҳаёти Илоҳий қудрат томонидан идора этилиб, ҳатто ҳаётий йўлининг энг муҳим нуқталари олдиндан чизилиб қўйилган бўлса-да, ҳеч ким ўз фарзандининг келажагини кўра билмайди. Ҳатто энг доно кишилар ҳам ўз ҳаётларини қандай сўқмоқлар оша ўтиши ва қаерда тўхташи мумкинлигини башорат эта билмайдилар. Бир томондан, ҳаётнинг, яшашнинг қизити ҳам шундадир.

Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев XX асрда ижод этган ўзбек ёзувчилари, олимлари ва санъаткорлари орасида алоҳида манқени эгаллайди. У вафот этган 1962 йилдан бери қарийб қирқ уч йил ўтганига ва унинг ўзбек фани равнақига қўшган ҳиссасини илғаш имконияти бўлганига қарамай, Ҳабиб Абдуллаев ҳали ўзининг тарихий ўрнини тўла-тўқис топгани йўқ. Бунинг учун у билан авлодлар ўртасидаги масофа қисқариши, олимнинг бутун бўй-басти авлодлар қаршисида яққол гавдаланиши лозим. Агар турли -туман қомусларда берилган маълумотнинг ўзи билангина чеклансак ҳам Ҳабиб Абдуллаевга Оллоҳ томонидан ажратилган вақтнинг кичик бир қисмигина илм-фанга, олим ҳаётининг мазмунини ташкил этган геологияга бағишланганини кўрамиз. Негаки, у Ўрта Осиё Индустриал институтига ишлаганда ҳам, Марказий Қўмитада саноат бўлими мудир, Халқ Комиссарлари Советида раис ўринбосари, Давлат план комиссиясида раис, сўнг яна Министрлар Советида раис ўринбосари лавозимларида хизмат қилганида ҳам ўзининг илмий ихтисослиги бўйича шугулланиш имконига эга бўлмаган. Лекин у худди шу лавозимларни эгаллаб турган пайтда ҳам халқ

учун, она юрт учун жон куйдирган. Унинг инсоний савиясидаги ана шу жонкуярлик, халқи, Миллати учун ёниш, айниқса, Ўзбекистон Фанлар академиясига президент этиб сайланган йилларида яна ҳам кучайди.

Камина 1958 йилнинг охирида Тил ва адабиёт институтига ишга кирганимда Ўзбекистон Фанлар академиясида яшариш, жонланиш, уйғониш жараёни кечмоқда эди. Гарчанд бу жараён бошида геолог олим турган эса-да, академия тизимидаги барча институтларга илмий жамоаларни ёшлар ҳисобига кенгайтириш имкони берилган эди. Шу йилларда Ҳабиб Абдуллаевнинг таппаббуси билан кўплаб ёшлар Москва, Ленинград каби шаҳарлардаги нуфузли институт ва университетларга талаба ва аспирант сифатида юборилмоқда эди. Кўп ўтмай, ана шу ёшлар Фанлар академиясида шу пайтгача ҳукм суриб келган турғун бир вазиятни ўзгартириб юборди. Илм-фан юраги зарб билан ура бошлади. Ўзбек фанининг байроғи баланд кўтарилди. Бу, биргина кишининг Ҳабиб Абдуллаевнинг ғайрат ва шижоати, ташкилотчилик истеъдоди туфайли содир бўлди.

Аммо шу билан олимнинг ўзи ҳам тинч турмади. У геологик изланишларни умумлаштириб, петрологиянинг муҳим назарий масалаларини ишлаб чиқди, руда конларини пайдо бўлиши, скарнлар ва улар билан боглиқ ҳолда ҳосил бўлиши ҳақидаги таълимотга бағишланган асарлар яратилди. Ер қобиғида асосий фойдали қазilmаларнинг юзага келиш ва тарқалиш қонуниятини кашф этди. Унинг кашфиёти геология ва петрология фанларидаги фавқуллодда буюк воқеа сифатида эътироф этилди. Ҳабиб Абдуллаевнинг номи жаҳон фани тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилди.

Шуниси ачинарлики, инсон қанчалик юксакка кўтарилса, унинг оёғидан тортувчи кимсалар шунчалик кўп бўлади. Бундай кимсалар жамият тараққиётига тўғаноқ бўлиб турган унсурларга эмас, балки ўзининг улкан меҳнати билан, илмий ва ижодий салоҳияти билан шу жамиятга фойда келтираётган шахсларга қарши бирлашадилар. Ҳабиб Абдуллаев яшаган замон эса бундай ғаламисларнинг ҳатти-ҳаракати учун катта майдон яратибгина қолмай, аини пайтда уларни уюштириб ва йўналтириб ҳам турди.

Мен Ҳабиб Абдуллаев аталмиш карвоннинг аксар йўли сақлар орасидан ўтгани ҳақида ўйлар аканман, Беруний, Улутбек сингари буюк аجدодларимиз хотирамга келади. Нафақат улар, ҳатто Алишер Навоийнинг ҳам умри охирида ҳаж баҳонаси билан ўз юртидан кетмоқчи бўлгани ўйлатиб қўяди. Ҳа, бу дунёда яшаш осон ҳунарлардан эмас. Айниқса, халқнинг пешқадами бўлган, виждони, ор-номуси ҳисобланган, ифтихор даражасига кўтарилган сиймоларнинг ҳаёти осон кечмайди, осон кечмаган эҳтимол, бундан

кейин ҳам осон кечиши қийин. Негаки, инсоннинг руҳий олами ва табиатида азгу фазилатлар билан бирга шайтоний ҳислар ҳам йўқ эмас. Модомики, ҳасад, игво, фитна, макр сингари ҳислар бор экан, Ҳабиб Абдуллаев сингари зотларнинг улардан «дод» деб яшаши табиийдир.

Шубҳасиз, юқорида муборак номлари тилга олинган ва тилга олинмаган ўтмишдошларимизнинг ҳаётини яхши кечган, деб бўлмайди. ГПУ-НКВД-КГБ даҳшатлари... Даҳшат деганимиз бу ташкилотлар Ҳабиб Абдуллаевни ўзларининг кўплаб қўллари билан бўғибгина қолмай, Унинг номи-насибасини заҳарлаб ҳам келганлар.

Қўлингиздаги «Устун» деб номланган романда муаллиф худди шу масалага эътиборни қаратган.

Ражаббой Раупов — бугунги насримизнинг истеъдодли вакиллари билан бири. Бухорода таваллуд топган бу ёзувчининг Ҳабиб Абдуллаев тақдири билан қизиқишида гайритабиийлик йўқ. Тўғри, унинг шу кунга қадар яратган асарлари марказида бухоролик кишилар, Бухоро билан боғлиқ муаммолар туради. Аммо ижод эркинлиги, бадий адабиётнинг биринчи шарти бўлгани учун, бошқа қалмакани биродарлари сингари, Ражаббой Рауповнинг ҳам маҳаллий мавзулар доирасидан чиқиб кетиши табиий. Сирасини айтганда, ёзувчининг қизиқиш доираси, бадий олами қанчалик кенг ва ранг-баранг бўлса, бадий тафаккури ҳам шунчалик жозибали бўлади.

Бухоролик ёзувчининг ўшда тугилган ва ҳаётининг аксар бўлаги Тошкентда кечган қаҳрамон билан қизиқишида ибратли жиҳатлар оз эмас. Биринчидан, Ҳабиб Абдуллаевдек қаҳрамонни топиш ва ўрганиш ёзувчига кўп нарсани беради. Ўзбек адабиёти ўз тарихининг бугунги янги босқичига кирганда ва қаҳрамон муаммоси ҳаммани қизиқтираётган ҳозирги даврда Ражаббой Рауповнинг ўз романи учун Ҳабиб Абдуллаевни қаҳрамон этиб танлаши унинг дидидан, журъатидан далолат беради.

Ҳабиб Абдуллаев нафақат Фанлар Академиясининг президенти, балки аввало геолог олимдир.

У олиб борган ишнинг моҳиятини кўрсатиш, унинг фан ва маданият олдидаги, миллат олдидаги хизматларини кўрсатиш учун шу соҳаларни билиш сув билан ҳаводек зарурдир. Шундагина бадий асарнинг ҳаётийлиги таъминланади.

Иккинчидан, Ҳабиб Абдуллаев гарчанд ўз давридан илғорлаб кетган бўлса-да, у, аслида, совет даврининг кишиси. У шу давр ҳавоси билан нафас олишга мажбур бўлган. Уни, сир эмас, шу давр олим сифатида етиштирган ва шу давр уни маҳв этган. Бинобарин, унинг шаклланиш ва яқунланиш йўлини мустабид тузумнинг иштирокисиз тасаввур этиш маҳол. Шу маънода Ҳабиб Аб-

дуллаев ҳаётига багишланган асарда тузумнинг ички анатомиясини кўрсатмай илож йўқ. Роман муаллифи ҳам худди шундай йўлни тутиб, ўз олдига мустабид тузумнинг Ҳабиб Абдуллаев тақдирида ўйнаган ролини очишга кўпроқ эътибор берган.

Асарнинг ўзига хослиги ва долзарб аҳамияти ҳам худди шунда бўлса, ажаб эмас.

Тақдир шу кунларда каминага мустабид тузумнинг гайриинсоний моҳиятини фош этувчи ҳужжатлар билан танишиш ва шу тузум қурбонлари «иш»ини ўрганиш имконини берган. Мен авжи қирчиллама йигит фаслида турли-туман баҳоналар билан қириб ташланган ватандошларимнинг ўнлаб «иш»лари билан танишиш жараёнида, ҳамкасб биродарларим сингари, шундай хулосага келдимки, биз яшаган даврдек фожиали давр жаҳон халқларининг минг йиллик тарихида кўп учрайди. Совет давлатидек ўз халқини мунтазам равишда қириб-хонавайрон этиб келган бошқа давлат эса ер юзига келмаган.

Ана шу ҳақиқатни авлодлар билишлари керак.

Ана шу қонли тарихнинг кичик бир саҳифаси ушбу романнинг бош қаҳрамони билан боғлиқ.

Агар Ҳабиб Абдуллаев мустабид тузумнинг қурбони бўлмаганида ва унга эл-юрт бахтига ишлаш имкони берилганда илмий зиёлиларимиз сафи қанчалар кенгайган, фан ва маданиятимиз янада камол топган, илмий кашфиётларнинг акс-садоси ўлароқ техник прогресс кенг қанот ёзган, демак, мамлакатимиз ҳар томонлама юксалган бўларди. Зеро, ақл-заковат юксалиш калитидир.

Дарвоқе, ақл-заковат тўғрисида.

Ҳабиб Абдуллаевнинг ватандошлари орасида Иззат Султон ҳам бор. Одатда, Иззат Султон шўх кайфият ёғдулари билан чирмалган пайтида бирор ҳамроҳи ё ҳамсуҳбатидан ақлли гап чиқиб қолгудек бўлса, секингина: «Сиз ҳам ўшдан эмасмисиз?»—деб сўрайди. Унинг назарида, ақлли одамларнинг бари ўшдан чиқишган. У шу сўзларни айтганда, биринчи навбатда, Ҳабиб Абдуллаевни назарда тутди. Ўш, унинг мастона назарида, ақл-заковатнинг беппиги-ю, бу бешикда улгайган энг улуг инсон Ҳабиб Абдуллаевдир.

Мен юқорида Фанлар академиясига ишга келган йилларимни тилга олган эдим. Ўшанда Ҳабиб Абдуллаевнинг номи дилларда дoston бўлиб турган пайтларда, кўкқисдан, бу забардаст арбоб ишдан четлатилди. Кўп ўтмай, унинг вафоти ҳақида хувук хабар илмий оламини ларзага келтирди. Ўша мусибатли кун Академия ўзининг улуг президенти билан видолашди. Мотам мусиқасининг садолари остида машиналар қарвони Форобий қабристони сари йўл олди. Машиналар Навоий номидаги кутубхонанинг эски биноси ёнидан ўтиб, марҳум яшаган кўчага гудок чалиб кирди. Бу шунчалик

гудоклар эмас, балки машиналарнинг нолалари ва фарёди эди. Сўнг марҳумнинг жасади минглаб одамлар иштирокида, худди забаржад тўла сандиқдек, ер остига қўйилди.

Орадан бир йил ҳам ўтмай, шу ердан оппоқ бир ҳайкал ўсиб чиқди. Машҳур ҳайкалтарош Вучетичнинг хаёлот оламида туғилган бу гўзал асардан энди ҳеч қачон ўлмайдиган, авлодлар билан ҳамиша якнафас яшайдиган улур Аллома бизга тийран нигоҳлари билан ҳамон қараб турибди.

Азиз замондошим, йўлингиз тушганда шу ўлмас Аллома пойига бир дона бўлса-да гул қўйиб, унинг хотираси олдида таъзим бажо этинг!

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори, профессор
«Шаҳидлар хотираси» хайрия
жамгармаси раиси.

МУНДАРИЖА

Азизлар!	3
Муаллифдан	4
БИРИНЧИ ҚИСМ	
Қанот	10
ИККИНЧИ ҚИСМ	
Тегирмон тоши	84
УЧИНЧИ ҚИСМ	
Қатагон	164
Романдан сўнгги ҳикоя ёки тасаввуримдаги Ҳабиб Абдуллаев	195
Синалган ва сийланган олим	199
Қўл етмас чўққи	205
Ҳабибга ўхшаганлар кам эди	210
Миллатимизнинг фахри	219
Эътироф	233
Сўнгги сўз ёки аллома ҳақида	234

РАЖАББОЙ РАУПОВ

Адабий-бадиий нашр

УСТУН

роман - хотира
(иккинчи тўлдирилган нашри)

Муҳаррир:	Миролим Аҳмедов
Дизайнер ва саҳифаловчи:	Иброҳим Сағдуллаев
Мусаҳҳиҳлар:	Шоира Раупова, Муаззам Ҳайитова

Босишга 12.07.05 да рухсат этилди. Бичими 60x84¹/₁₆.

Офсет босма. Шартли босма тобоғи - 16,5.

Нашриёт ҳисоб тобоғи - 15,0. Адади 1000 дона. Букюртма №94.

Баҳоси келишилган нархда.

«Fan va texnologiya»нашриёти, 700003.

Тошкент ш., Олмазор, 171.

Шартнома № 20-05.

«Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi»да чоп этилди.

Тошкент ш., Олмазор, 171.